

2018

**Πάντειον
Πανεπιστήμιο**

**Ανδρέας Ν. Λύτρας,
Παντελής Παντελόγλου**

Τα Κοινωνικά
Επιλογές από την Ελληνική Κοινωνιολογία
Τόμος VII

Φορείς και Δίκτυα
Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού
[Εκθεση προς το Υπουργείο Παιδείας, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Γ.Δ. V) και το ΕΚΤ]
Πάντειον Πανεπιστήμιο- ΕΠΕΑΕΚ (1999)

Ανδρέας Ν. Λύτρας
Παντελής Παντελόγλου

Φορείς και Δίκτυα
Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού

[Έκθεση προς το Υπουργείο Παιδείας, την
Ευρωπαϊκή Επιτροπή (ΓΔΥ) και το ΕΚΤ]

Πάντειον Πανεπιστήμιο,
ΕΠΕΑΕΚ,
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:
Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες

Αθήνα
Δεκέμβριος 1999

Ανδρέας Ν. Λύτρας
Παντελής Παντελόγλου

**Φορείς και Δίκτυα Καταπολέμησης του
Κοινωνικού Αποκλεισμού**

Ερευνητική Ομάδα:

Κ. Αγγελοπούλου

Γ. Ασημάκη

Α. Αποστολίδου

Β. Βαλμά

Β. Γιωτσίδη

Χ. Καραχάλιου

Α. Κοσσόβα

Αιμ. Πανάγου

Ε. Σφενδύλη

Χ. Ταταρίδου

Μ.-Α. Ψαρρά

Α.Ν. Λύτρας, Π. Παντελόγλου

Φορείς και Δίκτυα Καταπολέμησης του

Κοινωνικού Αποκλεισμού

[Έκθεση προς το Υπουργείο Παιδείας, την

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (ΓΔV) και το ΕΚΤ]

© 1999, Πάντειον Πανεπιστήμιο,

ΕΠΕΑΕΚ, ΠΜΣ: *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες*

Συγγρού 136, Αθήνα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	7
Εισαγωγή.....	9
1 Ζητήματα οριοθέτησης του κοινωνικού αποκλεισμού.....	11
1.1 Το πλαίσιο.....	11
1.2 Οι επίσημες καταγραφές και οριοθετήσεις.....	15
1.3 Ζητήματα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού.....	20
1.4 Γεφυρώσεις των επίσημων οριοθετήσεων.....	
με τις επιστημονικές αναλύσεις.....	26
1.5 Για μια κριτική αξιολόγηση των οριοθετήσεων.....	32
2 Από τους θεσμούς πρόνοιας και.....	
προστασίας στα δίκτυα κοινωνικής στήριξης.....	39
2.1 Οι μετατοπίσεις της κοινωνικής στήριξης.....	
στους μηχανισμούς και στις δομές.....	43
2.2 Τρεις τομείς και τρεις λογικές.....	45
2.2.1 Η υπερβατική προσέγγιση.....	45
2.2.2 J. Rifkin: Το υβρίδιο του τρίτου τομέα.....	48
2.2.3 Η κοινωνική οικονομία και οι υπαλλακτικές αγορές.....	50
3 Η καταγραφή των φορέων.....	57

4 Η έρευνα.....	63
4.1 Δειγματοληψία και ερωτηματολόγιο	63
4.2 Το προφίλ των φορέων	64
4.3 Δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων	82
4.4 Οι επαγγελματικές θέσεις και ευθύνες των ερωτώμενων	86
4.5 Θέσεις απέναντι στον κοινωνικό αποκλεισμό	89
4.6 Ανάπτυξη δραστηριοτήτων	95
4.7 Θέσεις απέναντι στο ΠΜΣ	104
 Συμπεράσματα	 113
 Παραρτήματα	 117
 Παράρτημα Ι: Η καταγραφή των φορέων	 119
Παράρτημα ΙΙ: Πίνακες αποτελεσμάτων	137
 Βιβλιογραφία	 149

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μελέτη αυτή ξεκίνησε τον Σεπτέμβρη του 1998 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 1999. Αποτελεί σκέλος των υποχρεώσεων που αναλήφθηκαν από το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών (ΠΜΣ): *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες*, του Παντείου Πανεπιστημίου, το οποίο υποστηρίζεται από τα Τμήματα Κοινωνιολογίας και Ψυχολογίας. Το ΠΜΣ εγκρίθηκε από το Υπουργείο Παιδείας. Είναι ενταγμένο στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης-ΕΠΕΑΕΚ (από το οποίο και χρηματοδοτήθηκε για δύο χρόνια), που αποτελεί σκέλος του άξονα Ανθρώπινοι Πόροι του Σχεδίου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΣΠΑ), στα όρια του δεύτερου Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης 1994-1999.¹

Η εξέλιξη της μελέτης και της παρούσας τελικής έκθεσης προσδιορίστηκε από τους γνωστούς και αντίστοιχους περιορισμούς, που σχεδόν κάθε επιστημονική εργασία αντιμετωπίζει. Αναφερόμαστε, κυρίως, στο εξαιρετικά στενό χρονικό περιθώριο, μέχρι την κατάθεση της, τη στενότητα των πόρων, εκτός βέβαια των άλλων προβλημάτων που δημιουργεί η ίδια η μελετητική και ερευνητική διαδικασία.

Η πραγματοποίηση του ερευνητικού μέρους αυτής της μελέτης, βασίστηκε στη συμβολή ομάδας φοιτητών του ΠΜΣ. Χωρίς την βοήθεια και τη δουλειά τους, για παραπάνω από τέσσερις μήνες δεν θα ήταν δυνατή η διεκπεραίωση της έρευνας και η εκπόνηση αυτής της έκθεσης.

Ο υπογράφων αυτό το προλογικό σημείωμα, έχει την ευθύνη για τη σύνταξη της τελικής έκθεσης. Είναι ο συντάκτης της εισαγωγής και των δύο πρώτων ενοτήτων του κειμένου. Συνεργάστηκε με τον Π. Παντελόγλου για την

¹ Όπως είναι γνωστό ο άξονας Ανθρώπινοι Πόροι του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης και ιδίως το ΕΠΕΑΕΚ, βασίζεται σε δημόσια χρηματοδότηση. Αυτή διακρίνεται στην εθνική δημόσια και στην κοινοτική δημόσια συμμετοχή. Η κοινοτική συμμετοχή στη δημόσια

επεξεργασία και το σχολιασμό των αποτελεσμάτων, της καταγραφής των φορέων και της δειγματοληπτικής έρευνας, οι οποίες εντάσσονται στο υλικό, που ακολουθεί. Είναι τέλος υπεύθυνος για τα τελικά συμπεράσματα, με τα οποία ολοκληρώνεται η παρούσα έκθεση, όπως και για την συνολική της διάρθρωση. Το κείμενο που ακολουθεί είναι, εξ' αντικειμένου, μάλλον τεχνικό στην υφή και το χαρακτήρα του, ανταποκρινόμενο στις προδιαγραφές των σχετικών έργων, τα οποία εγκρίθηκαν, στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ.

Με αυτή την ευκαιρία είναι απαραίτητο να υπογραμμίσω την αποφασιστική συμβολή του Π. Παντελόγλου που απέδειξε, ότι αποτελεί ένα νέο επιστήμονα με, υψηλού επιπέδου, κατάρτιση και κριτική ικανότητα.

Επιπλέον θα ήθελα να ευχαριστήσω, τα Τμήματα Κοινωνιολογίας και Ψυχολογίας, τα μέλη της Διατμηματικής Συνέλευσης και την υπεύθυνη του του ΠΜΣ, Καθηγήτρια κ. Ν. Κυριαζή, για την εμπιστοσύνη και τη βοήθεια, που παρείχαν για την ολοκλήρωση της παρούσας έκθεσης. Επιθυμώ να αναφέρω την πολύ καλή συνεργασία με την Επίκουρο Καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνιολογίας κ. Χ. Ζαραφωνίτου, τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Ψυχολογίας κ. Α. Σταλικά, την κ. Α. Γραμματικοπούλου και τον κ. Γ. Νικολόπουλο οι οποίοι είχαν την ευθύνη της παράλληλης έκθεσης για τους προπτυχιακούς σπουδαστές. Τέλος πρέπει να σημειώσω την συνεχή υποστήριξη από τη γραμματέα του ΠΜΣ, κ. Δ. Νταπαντά.

Αθήνα 30-10-1999

Ανδρέας Λύτρας

χρηματοδότηση προέρχεται βασικά, από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ) και σε μικρότερο ποσοστό από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έκθεση αυτή αποτελεί έργο που ανέλαβε το Πάντειον Πανεπιστήμιο, στο πλαίσιο της έγκρισης και της χρηματοδότησης της λειτουργίας του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών: *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες*.

Η παρούσα μελέτη έχει διττό αντικείμενο: α) να καταγράψει φορείς, δημόσιους, ιδιωτικούς και κοινωνικούς, στην Ελλάδα που έχουν αντικείμενο δράσης την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και β) να εξετάσει τα χαρακτηριστικά, τις δομές, τις δράσεις για τα προβλήματα, τα οποία συνδέονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό και την επίδραση των φορέων αυτών στην απασχόληση ειδικευμένων επιστημόνων.

Οι βασικοί στόχοι της εξέτασης είναι: ι) η δημιουργία ενός δικτύου οργανώσεων και φορέων, με το οποίο να μπορεί στο μέλλον να συνεργάζεται το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών, στην προοπτική της διεύρυνσης της έρευνας για το προκείμενο ζήτημα, ιι) η ανάπτυξη ενός μηχανισμού αμοιβαίας πληροφόρησης με τους φορείς, ιιι) η ανάληψη και ο συντονισμός κοινών δράσεων, ιιιι) η διερεύνηση των συνθηκών και των δυνατοτήτων απασχόλησης, ειδικοτήτων που εξυπηρετεί το Μεταπτυχιακό, σε παρόμοιους φορείς, ν) η ενημέρωση των φορέων για τις ειδικεύσεις των αποφοίτων του Προγράμματος και τις δυνατότητες να συμβάλλουν στην συμβουλευτική, στην οργάνωση και υλοποίηση δράσεων, που σχετίζονται με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η έκθεση αυτή αποτελείται από τέσσερις ενότητες. Η πρώτη ενότητα, προσεγγίζει τα ζητήματα οριοθέτησης του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως και της καταπολέμησης του φαινομένου. Η ανάλυση, σ' αυτή τη βάση, έχει προνατολισμό να εντοπίσει τις κατευθύνσεις τους προβληματισμούς, τις επεξεργασίες και τις πολιτικές, ιδίως στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, στα θέματα κοινωνικής υποστήριξης και προστασίας.

Η δεύτερη ενότητα εξετάζει τις σύγχρονες τάσεις, για τις δομές και τους μηχανισμούς κοινωνικής στήριξης. Σ' αυτή δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στο

γεγονός, της μεγάλης διεύρυνσης του ρόλου και της σημασίας των δικτύων, τα οποία αποτελούνται από εθελοντικές, κοινωνικές, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις.

Η τρίτη ενότητα αποτελείται από την επεξεργασία της καταγραφής των φορέων που πραγματοποιήθηκε την περίοδο, Οκτώβρης-Νοέμβρης του 1998, στην Αττική. Περιλαμβάνει τη συστηματοποίηση των καταγραφέντων φορέων, σύμφωνα με το νομικό τους καθεστώς, το είδος των δραστηριοτήτων και των δράσεων, που αναλαμβάνουν και τις ομάδες στόχους, προς τις οποίες προσανατολίζεται η δράση τους. Στην προκείμενη διαδικασία καταγράφησαν διακόσιοι εξήντα τρεις φορείς. Ήδη έχει διαμορφωθεί μια βάση δεδομένων, με πλήρη στοιχεία, η οποία θα αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο, για την περαιτέρω επικοινωνία και έρευνα και βέβαια μπορεί να επεκταθεί στο άμεσο μέλλον.

Η τέταρτη ενότητα περιλαμβάνει τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας, με ερωτηματολόγιο, η οποία πραγματοποιήθηκε σε δείγμα σαράντα δύο φορέων, από τον κατάλογο της καταγραφής. Το δείγμα επελέγη με δυο κριτήρια. Το πρώτο ήταν ένα κριτήριο χαλαρής σχετικής αντιπροσωπευτικότητας, ως προς τα κριτήρια που είχαμε θέσει από την αρχή, δηλαδή το νομικό καθεστώς, τις ομάδες-στόχους και τα είδη των δραστηριοτήτων. Το δεύτερο κριτήριο είναι αυτό της διαθεσιμότητας, ή της προσβασιμότητας στους φορείς. Με αυτή την έννοια η έρευνα που διενεργήσαμε και τα αποτελέσματα της, μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικά και επιδεκτικά επανελέγχου, ως πιλοτική αφετηρία συζήτησης, στην προοπτική επόμενων ερευνητικών εγχειρημάτων. Η απάντηση των ερωτηματολογίων έγινε από διευθυντικά στελέχη και στελέχη που συμμετέχουν ενεργά στις σχετικές δράσεις των φορέων. Επί της ουσίας η έρευνα, παρέχει σημαντικές και πολύ χρήσιμες πληροφορίες, για το είδος των δράσεων που αναπτύσσονται, τις υπηρεσίες που παρέχονται, τις ομάδες στόχους, το είδος της απασχόλησης, τις πηγές χρηματοδότησης, τους μελλοντικούς προγραμματισμούς, την άποψη για το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών και τις ειδικεύσεις που εξυπηρετεί, την δυνατότητα απορρόφησης των αποφοίτων.

Η έκθεση συμπληρώνεται από δύο Παραρτήματα. Το πρώτο περιλαμβάνει τον αναλυτικό Πίνακα των καταγεγραμμένων φορέων. Το δεύτερο συγκεντρώνει τους Πίνακες αναλυτικής επεξεργασίας των αποτελεσμάτων της έρευνας.

1. Ζητήματα οριοθέτησης του κοινωνικού αποκλεισμού

1.1 Το πλαίσιο

Ο όρος του “κοινωνικού αποκλεισμού” είναι σχετικά πρόσφατος στην καταγραφή, ενώ η κοινή και η επιστημονική χρήση του ουσιαστικά αναπτύσσεται στην δεκαετία 1990-2000. Η ευρεία κοινοποίηση του όρου, στην Ευρώπη,² έχει ως εναρκτήριο σημείο την απόφαση του Συμβουλίου Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων της ΕΟΚ το 1989.³ Η οριοθέτησή του επίσης και η πρόσκτηση εννοιολογικού περιεχομένου και σημασιολογικών διαστάσεων πραγματοποιείται, σε μεγάλο βαθμό από τα επίσημα κείμενα διαλόγου και θέσεων της ΕΕ στο πλαίσιο άσκησης συγκεκριμένων πολιτικών και παρεμβάσεων της Ένωσης, για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Θα λέγαμε ότι οι πολιτικές αυτές συνοδεύουν τον βασικό προσανατολισμό των χωρών της ΕΕ, για την Οικονομική και Νομισματική Ενοποίηση (ΟΝΕ), όπως αυτή διαμορφώθηκε εμπράγματα με την συμφωνία του Μάαστριχτ. Η πολιτική, για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού αποτελεί έναν από τους βασικούς άξονες παρέμβασης και ανάπτυξης “ολοκληρωμένων” δράσεων για το ανθρώπινο δυναμικό και ιδίως για τις εργασιακές και κοινωνικές ομάδες, που κρίνεται ότι τις έχουν ανάγκη. Ο άλλος άξονας παρέμβασης είναι (με αυτοτελείς δράσεις και ενέργειες) αυτός για την καταπολέμηση της ανεργίας. Υπό μία έννοια οι παρεμβάσεις σχετικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό κατατείνουν ρητά

² Όπως υποστηρίζει ο Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ (=Παγκοσμιοποίηση, η μεγάλη χίμαιρα, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1999, σσ. 347-348), η πολιτική μήτρα του κοινωνικού αποκλεισμού βρίσκεται στην πολιτική διαχείριση στην Αμερική τη δεκαετία 1980-1990.

³ Η πρώτη συστηματική αναφορά στην έννοια του Κοινωνικού Αποκλεισμού, όπως και στην Καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού, στην Ευρώπη, πραγματοποιείται στο έγγραφο, που συμπεριλαμβάνει τα αποτελέσματα της συνόδου της 29-9-1989, του Συμβουλίου των Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων της ΕΟΚ. Πρβλ. “Resolution of the Council and of the Ministers for social affairs meeting within the Council of 29 September 1989 on combating social exclusion”, Document no. 489Y031(01), *Official Journal*, C277, 31-10-1989, σ. 1.

στην “καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού από την αγορά εργασίας”.⁴ Επίσης, ρητά στην οριοθέτηση αυτών των παρεμβάσεων δηλώνεται ότι οι ξεχωριστές δράσεις και ενέργειες πρέπει να έχουν συμπληρωματικό χαρακτήρα και αντίστοιχα αποτελέσματα.

Ο όρος “κοινωνικός αποκλεισμός”, ως ένας τρόπος αποτύπωσης και οριοθέτησης κοινωνικών προβλημάτων και ο όρος “καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού”, ως οριοθέτηση ενεργητικών δράσεων και μέτρων, που χρησιμοποιούνται για τον περιορισμό του, υπό περιγραφή, φαινομένου και για τη μείωση των προβλημάτων των ομάδων που προσδιορίζει, εμφανίζεται σε συγκεκριμένα προγράμματα και πρωτοβουλίες της ΕΕ. Τα προγράμματα και οι πρωτοβουλίες αυτές υλοποιούν τις πολιτικές της ΕΕ. Διαρκούν για ορισμένες περιόδους και συνοδεύονται από χρηματοδοτήσεις και κανόνες εφαρμογής, που εξειδικεύονται ανά χώρα μέλος. Οι χώρες μέλη επεξεργάζονται, εξειδικεύουν, διαχειρίζονται και εφαρμόζουν τις ενέργειες και τις δράσεις ανάλογα με τις ιδιομορφίες και τις ιδιαιτερότητες των κοινωνιών. Ταυτόχρονα συντονίζουν τις δράσεις, με μεσολάβηση και συνεργασία αρμόδιων οργάνων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ώστε να διασφαλιστεί η διακρατικότητα και έτσι ο διευρωπαϊκός χαρακτήρας των αποτελεσμάτων και να αξιοποιηθεί η εμπειρία και η τεχνογνωσία στην διαχείριση των πόρων και του φυσικού αντικειμένου.

Πρέπει να σημειώσουμε, ότι σ’ αυτό το πλαίσιο παρεμβάσεων, οι χώρες που θεωρείται ότι αντιμετωπίζουν τα μεγαλύτερα προβλήματα συνοχής και αποκλίνουν από τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο στον βαθμό οικονομικής ανάπτυξης και γι’ αυτό αντιμετωπίζουν, με μεγαλύτερες αρνητικές συνέπειες την διαδικασία οικονομικής ενοποίησης, απολαύουν ειδικής χρηματοδότησης και τεχνικής ενίσχυσης. Οι χώρες αυτές εντάσσονται στην κατηγορία του “στόχου ένα” (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιρλανδία).⁵

⁴ Αυτό συμβαίνει όπως θα αναλύσουμε περαιτέρω και στην πρώτη θεμελιώδη απόφαση και σε άλλα κείμενα, που ακολουθούν την υπογραφή της συμφωνίας του Μάαστριχτ, όπως το, [EUROPEAN COMMISSION], “European social policy-Options for the Union”, *Green Paper*, Brussels, EUROPEAN COMMISSION, GDV, 1993, COM(93)551.

⁵ Οι χώρες που εντάσσονται στην κατηγορία του “στόχου ένα”, είναι εκείνες που θεωρείται ότι απέχουν περισσότερο από την επιθυμητή Κοινοτική Συνοχή. Αφορά, δηλαδή, σε μια πολιτικού χαρακτήρα αναγνώριση της διαφοράς των επιπέδων ανάπτυξης και δεν αφορά σε μια διαπιστωμένη συγκριτική διαφορά του βαθμού κοινωνικής συνοχής στο εσωτερικό των κρατών μελών. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής σημασίας και του

Οι ίδιες χώρες ενισχύονται ιδιαίτερα και στο πλαίσιο των προγραμμάτων των πλαισίων στήριξης, που έχουν πενταετή διάρκεια. Η Ευρωπαϊκή Ένωση ολοκληρώνει αυτή την περίοδο το δεύτερο κοινοτικό πλαίσιο στήριξης (το πρώτο την περίοδο '89-'93, το δεύτερο 1994-1999) και βρίσκεται λίγο πριν την έναρξη του τρίτου κοινοτικού πλαισίου στήριξης (2000-2004). Τα κοινοτικά πλαίσια στήριξης εξειδικεύονται ανά χώρα. Στην Ελλάδα αυτό πραγματοποιείται μέσα από το Σχέδιο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΣΠΑ.). Στο δεύτερο κοινοτικό πλαίσιο στήριξης προβλεπόταν το σκέλος "Ανθρώπινοι Πόροι". Το σκέλος "Ανθρώπινοι Πόροι" του ΣΠΑ υποδιαιρέθηκε στα προγράμματα, Αρχικής Κατάρτισης (με χειριστή το Υπουργείο Παιδείας), Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης (με χειριστή το Υπουργείο Εργασίας), το πρόγραμμα Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας⁶ και το πρόγραμμα Κλεισθένης για τον Εκσυγχρονισμό της Δημόσιας Διοίκησης. Σύμφωνα με τις προβλέψεις στο τρίτο κοινοτικό πλαίσιο τα προγράμματα, όπως και οι χρηματοδοτήσεις θα συνεχίσουν να είναι, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις στην μορφή, ενεργά και σημαντικές.

Πρέπει να σημειωθεί, ότι οι δράσεις για τις πρωτοβουλίες και για τα προγράμματα του κοινοτικού πλαισίου στήριξης, όπως εξειδικεύονται από το ΣΠΑ, υλοποιούνται, σύμφωνα με τις οδηγίες της ΕΕ, από φορείς οι οποίοι χρηματοδοτούνται, μετά από προκήρυξη ανοικτών διαγωνισμών και μετά από κρίση από αρμόδιες εθνικές επιτροπές, με τη συμμετοχή και την εποπτεία εκπροσώπων αρμοδίων κοινοτικών οργάνων. Οι φορείς αυτοί είναι ιδιωτικοί, κοινωνικοί και δημόσιοι.

Η στρατηγική και οι δράσεις που αναλαμβάνονται για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού θα πρέπει να καταλήξουμε, μετά από αυτή τη σύντομη επισκόπηση, είναι βασικά εντεταγμένες, στις

περιεχομένου, είναι οι χώρες του στόχου ένα να απολαύουν ενός απολύτως ευνοικού καθεστώτος χρηματοδότησης στο πλαίσιο των ασκούμενων πολιτικών της Ε.Ε., Βλ., [EUROPEAN COMMISSION], *Grants and loans from the European Union*, EUROPEAN COMMISSION, SECRETARIAT GENERAL, http://europa.eu.int/comm/secretariat_general/sgc/en/plchls1.htm.

⁶ Σύμφωνα με τον επίσημο προγραμματισμό το πρόγραμμα για την Καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας, στο πλαίσιο του δεύτερου κοινοτικού πλαισίου στήριξης (1994-1999), στην Ελλάδα είχε κόστος 338.667 MECU. Βλ., [ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ], *Αναμορφωμένο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης του Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας*, ΚΠΣ 1994-1999, Αθήνα, χ.χ., σ. 5.

Πρωτοβουλίες και στο πρόγραμμα για την καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού από την αγορά εργασίας του ΣΠΑ. Στις κοινοτικές πρωτοβουλίες είναι ενταταγμένο το πρόγραμμα “Απασχόληση”, με σκέλη, το YOUTHSTART για τους νέους, το πρόγραμμα NOW που αφορά σε γυναίκες, το πρόγραμμα HORIZON που αφορά σε ειδικές κατηγορίες του πληθυσμού με ιδιαίτερη προσοχή σε Άτομα με Ειδικές Ανάγκες (ΑΜΕΑ), σε φυλακισμένους, αποφυλακισμένους, τοξικομανείς, αποτοξινωμένους, μετανάστες, επαναπατρισμένους και τα τελευταία χρόνια το πρόγραμμα INTEGRA.⁷ Άλλη σημαντική κοινοτική πρωτοβουλία αποτελεί το πρόγραμμα “ADAPT για τη βιομηχανική αλλαγή” που αφορά σε όσους αντιμετωπίζουν ή πρόκειται να αντιμετωπίσουν προβλήματα ανεργίας, ή εργασιακής ένταξης.

Ο όρος του “κοινωνικού αποκλεισμού” και οι παράγωγοι όροι των “κοινωνικά αποκλεισμένων”, ή όσων “απειλούνται από κοινωνικό αποκλεισμό” και η “καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού” προσδιορίζονται πρωτογενώς στα κοινοτικά κείμενα διαλόγου και πολιτικών δράσεων. Η διάδοση, η αποδοχή, η χρήση των όρων αυτών παρακολουθεί με θαυμαστούς ρυθμούς σε ελάχιστο χρονικό διάστημα την ενεργοποίηση των πρωτοβουλιών και των ιδιαίτερων προγραμμάτων που συνοδεύονται ανυπερθέτως από πολύ σημαντικές χρηματοδοτήσεις, απ’ τις οποίες ωφελούνται, εκτός των καταγραφόμενων ομάδων-στόχων, ευρύτατα δίκτυα φορέων, μηχανισμών, ερευνητών, εκπαιδευτών, άλλων εργαζομένων στους φορείς και διαχειριστών των προβλεπόμενων προϋπολογισμών. Δεν πρέπει λοιπόν να φαίνεται περίεργο, που ένας όρος χωρίς μεγάλη επιστημονική επεξεργασία, δίχως ακριβές περιεχόμενο, επικαλύπτει και οριοθετεί εκ νέου δοκιμασμένους όρους και τη σχέση μεταξύ αιτίων και αποτελεσμάτων. Χωρίς μια δόκιμη και κατ’ αρχήν αποδεκτή βάση διαχείρισης, προσεγγίζει με νέο προσανατολισμό την ανεργία, την εισοδηματική ανισότητα, τη φτώχεια, την κοινωνική ανισότητα και τις κοινωνικές διακρίσεις.

⁷ Σχετικά με το πρόγραμμα “Απασχόληση”, τα σκέλη του και τον προγραμματισμό των ενεργειών του στην Ελλάδα, βλ., [ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ], Λειτουργικό Πρόγραμμα Απασχόληση. Άξονες NOW-HORIZON-YOUTHSTART, 1994-1999, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΔ V-EKT, Αθήνα, 1994.

1.2 Οι επίσημες καταγραφές και οριοθετήσεις

Πρέπει κατ' αρχήν να διαπιστώσουμε ότι η συμπερίληψη της έννοιας και των συμφραζόμενων, στο θεματολόγιο των πολιτικών της ΕΟΚ και στη συνέχεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πραγματοποιήθηκε χωρίς να έχει προηγηθεί μια συστηματική επεξεργασία του περιεχομένου, των ομάδων, ή των ατόμων στις οποίες αφορά και μια διανυγής αποτύπωση του προσανατολισμού των αναλαμβανόμενων δράσεων.⁸

Η εκκίνηση απ' αυτή την άποψη της επίσημης διαχείρισης της έννοιας, ίσως χρειάζεται να σκεφτούμε, ότι γίνεται από μηδενικής βάσης. Κάποιος σχολιαστής θα μπορούσε να ισχυριστεί, μέσα από την ανάλυση των επιστημονικών και των θεσμικών κειμένων της τελευταίας δεκαετίας, ότι ο "κοινωνικός αποκλεισμός" αποτελεί την εννοιολογική και σημασιολογική αποτύπωση εντελώς νέων και μη προσλαμβανόμενων, κατά το παρελθόν, διαδικασιών, που αφορούν στην κοινωνική έκπτωση και περιθωριοποίηση μεγάλου μέρους του κοινωνικού σώματος. Η συγκεκριμένη, ωστόσο, ανάλυση, ενδεχομένως να δημιουργήσει την εντύπωση, πως γνωστά κοινωνικά προβλήματα, σχετικά με την φτώχεια, τις κοινωνικές ανισότητες, την ανεργία και την πρόσβαση στην αγορά εργασίας, τα προβλήματα που αφορούν σε φυσικές αδυναμίες και αναπηρίες, τα ζητήματα που αφορούν στις κοινωνικές διακρίσεις και στην θεσμική κατοχύρωση, όπως και στη λειτουργική αξιοποίηση των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, ανασυντίθενται σε μια ενιαία κατηγορία και αντιμετωπίζονται με ενιαία λογική αντίληψης και θεραπείας. Μια τέτοια προσέγγιση είναι δυνατόν να ηχεί αρκετά αληθοφανής, αν συνεκτιμηθεί η περιορισμένη πρόοδος που έχει σημειωθεί, μέχρι πολύ πρόσφατα, ως προς την διευκρίνιση της έννοιας και τις προσπάθειες να βρει ανταπόκριση στις μεθόδους καταγραφής και μέτρησης.

⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πρώτη απόφαση ("Resolution of the Council and of the Ministers for social affairs meeting within the Council of 29 September 1989 on combating social exclusion", ό.π.) στην οποία εισάγεται η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, γίνεται η σύσταση προς την Επιτροπή, να κινήσει την διαδικασία μελέτης και τον συντονισμό των επιστημονικών προσπαθειών, τόσο για τον ακριβή προσδιορισμό της έννοιας, όσο και για τον προσδιορισμό των προβλημάτων και των ομάδων, στις οποίες αφορά.

Δεν θα είναι παρακινδυνευμένο να ισχυριστούμε, πως δεν υπάρχει μια σαφής και κοινά αποδεκτή οριοθέτηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Δεν θα βρισκόμασταν πολύ μακριά από την πραγματικότητα αν διαπιστώναμε, ότι και οι προσπάθειες προσδιορισμού του, χαρακτηρίζονται από ένα πλουραλισμό τρόπων κατανόησης, οι οποίοι ωστόσο συνομιλούν στο ίδιο πλαίσιο, χωρίς κατ' ανάγκην, αυτό να περιλαμβάνει τα ίδια ακριβώς περιεχόμενα και συμφραζόμενα.

Στην Πράσινη Βίβλο για την κοινωνική πολιτική στην ΕΕ, γίνεται η πρώτη εκτεταμένη αναφορά στον όρο και τους παράγωγους.⁹ Αυτή η αναφορά έχει απασχολήσει τον επιστημονικό διάλογο και έχει γίνει αντικείμενο κριτικής και προβληματισμού. Έχει σημειωθεί από τις κριτικές αναλύσεις αυτού του κειμένου,¹⁰ ότι, δίχως να διατυπώνεται σαφής ορισμός, ο όρος “κοινωνικός αποκλεισμός”, προσδιορίζεται με τρόπο που τον κάνει να μην ταυτίζεται με την φτώχεια και την ανεργία, και να μην περιγράφει αμέσως τα κοινωνικά προβλήματα, που αφορούν στην εργασία και ιδίως αναφέρονται στη στέγαση, στην ανεπαρκή εκπαίδευση, στην προβληματική πρόσβαση στις υπηρεσίες και στην υγεία. Ο “κοινωνικός αποκλεισμός” σημειώνεται, ότι θίγει ομάδες, που θεωρείται, πως αποτελούσαν, ή αποτελούν, αντικείμενο διακρίσεων και διαχωρισμών, που δεν έχουν τον χαρακτήρα της παραδοσιακής ανισότητας και εμπεριέχουν σαφέστατα τον κίνδυνο κατακερματισμού της κοινωνίας, ή την εμφάνιση της κοινωνίας δυο ταχυτήτων. Στις αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού καταγράφονται η ανεργία και ιδίως η μακροχρόνια, η βιομηχανική αλλαγή και η επίδραση τους σε ανειδίκευτους εργαζόμενους, η εξέλιξη των οικογενειακών δομών και η παρακμή παραδοσιακών μορφών αλληλεγγύης. Θεωρείται ότι, ως φαινόμενο, επιτείνεται από την ένταση του ατομισμού, από την εμφάνιση νέων φαινομένων περιθωριοποίησης, αλλά και την ένταση της επίδρασης που δημιουργείται από γνωστά φαινόμενα που βρίσκονται σε έξαρση, όπως η

⁹ [EUROPEAN COMMISSION], “European social policy-Options for the Union”, *Green Paper*, όπ.π..

¹⁰ Γ. ΤΣΙΑΚΑΛΟΣ, “Κοινωνικός αποκλεισμός. Ορισμοί, πλαίσιο και ζητήματα”, Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός. Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Gutenberg, 1998, σσ. 39-65.

μετανάστευση και άλλες διαστάσεις της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής.¹¹

Επιπλέον όπως σωστά εντοπίζεται από αναλύσεις και επεξεργασίες, η έννοια του “κοινωνικού αποκλεισμού” δεν συνδέεται απλώς με ήδη καταγεγραμμένα αποτελέσματα και συμβάντα, που σχετίζονται με την κοινωνική περιθωριοποίηση και έκπτωση. Αφορά και στη διαδικασία που περιορίζει την πρόσβαση και την ικανότητα χρησιμοποίησης δυνατοτήτων και υπηρεσιών.¹² Αυτός ο αμυντικός χαρακτήρας της έννοιας μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα μιας πρόβλεψης, που εμπεριέχει την προηγηθείσα ανίχνευση και τη σχετική βεβαιότητα, έναντι της πιθανής διεύρυνσης των σχετικών κοινωνικών προβλημάτων.

Η εικόνα για την οριοθέτηση γίνεται πολύ πιο διακριτή, περί και ιδίως μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Άμστερνταμ (1997), η οποία χαρακτηρίζεται από την συμπερίληψη του νέου τίτλου για την απασχόληση και του πρωτοκόλλου για την κοινωνική πολιτική, στο οποίο γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στους κοινωνικά αποκλεισμένους και επαναλαμβάνεται η πρόθεση για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού από την αγορά εργασίας.¹³

Πολύ πιο ολοκληρωμένη οριοθέτηση πραγματοποιείται από την τελική έκθεση της EUROSTAT (1998), σχετικά με την διαμόρφωση μη οικονομικών δεικτών για την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό.¹⁴ Σε αυτή την έκθεση επιχειρείται κατ’ αρχήν η σχετική διάκριση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, αν και οι δύο έννοιες θεωρούνται συμπληρωματικές.

Η φτώχεια γίνεται αντιληπτή ως κατάσταση στέρησης που οφείλεται σε έλλειψη πόρων, είτε λόγω απουσίας εισοδήματος, είτε λόγω αδυναμίας κάλυψης συγκεκριμένων αναγκών, είτε λόγω αδυναμίας πρόσβασης σε υπηρεσίες, όπως η

¹¹ Στο ίδιο, σσ. 50-54.

¹² Στο ίδιο, σ. 53.

¹³ Π.Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ, *Η Συνθήκη του Άμστερνταμ. Νέο πρότυπο ολοκλήρωσης ή σύμπτωμα απο-ολοκλήρωσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σσ. 122-132.

¹⁴ EUROSTAT, *Non-Monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion*, 1998, <http://europa.eu.int/en/comm/eurostat/research/supcom.95/02/result/result02.pdf>.

πρόσβαση στην εκπαίδευση και στις υπηρεσίες υγείας.¹⁵ Σημειώνεται ότι η φτώχεια συμπεριλαμβάνεται στην κατανόηση του κοινωνικού αποκλεισμού, ως ένας τύπος του, αλλά διευκρινίζεται ότι ορισμένες μορφές φτώχειας δεν οδηγούν στον αποκλεισμό και έτσι δεν περιλαμβάνονται στην εκτίμηση του τελευταίου.¹⁶

Ο κοινωνικός αποκλεισμός γίνεται αντιληπτός, ως μια διαδικασία,¹⁷ η οποία αφορά ταυτόχρονα σε μια διάκριση των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων σε ενταγμένους και αποκλεισμένους από το κοινωνικό σύστημα. Υποστηρίζεται ότι ως διαδικασία είναι πολυδιάστατη και επομένως ανταποκρίνεται στην επίδραση πολλαπλών και σύνθετων παραγόντων. Θεωρείται κατά τούτο ότι κοινωνικός αποκλεισμός, είναι ο αποκλεισμός από τα κοινωνικά συστήματα, τα οποία ομαδοποιούνται σε πέντε κατηγορίες. Είναι, δηλαδή, το κοινωνικό, το οικονομικό, το θεσμικό, το τοπικό σύστημα και το σύστημα των συμβολικών αναφορών.¹⁸ Τα συστήματα αυτά εκτιμάται ότι ανταποκρίνονται στους διαφορετικούς τύπους δεσμών που αναπτύσσει το άτομο με την κοινωνία. Ο αποκλεισμός μπορεί να αφορά σε έναν, ή σε περισσότερους απ' αυτούς τους τύπους, όταν σημειωθεί διάσπαση των δεσμών και ακυρωθεί η συμμετοχή των ατόμων και των ομάδων, μερικώς, ή συνολικά, σ' αυτά τα πεδία.¹⁹

Στους παράγοντες που δημιουργούν κοινωνικό αποκλεισμό καταγράφονται: α) οι οικονομικοί παράγοντες που αφορούν σε πολυεπίπεδη στέρηση και βασικά επισημαίνουν, ως αιτία την φτώχεια, β) οι κοινωνικοί

¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 17-18.

¹⁶ Στο ίδιο, σσ. 18, 20.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 19.

¹⁸ Στο ίδιο, σσ. 21. Το κοινωνικό σύστημα οριοθετείται από τη σχέση με την οικογένεια, την αγορά εργασίας, την γειτονιά και την κοινωνία (γενική συμμετοχή). Το οικονομικό αφορά στη σχέση με τις πηγές (μισθοί, κοινωνική ασφάλιση), με την αγορά των αγαθών και των υπηρεσιών. Το θεσμικό αναφέρεται στην σχέση με τη δικαιοσύνη, την εκπαίδευση, υγεία, πολιτικά δικαιώματα και τη γραφειοκρατία. Το τοπικό σύστημα σχετίζεται με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά (μετανάστευση), τη δυνατότητα πρόσβασης (μεταφορές και επικοινωνίες), με τη σχέση με την κοινωνία γενικά (καθυστερημένες περιοχές). Το σύστημα των συμβολικών αναφορών, σχετίζεται με την αίσθηση περί την ταυτότητα του ατόμου, την αυτοεκτίμηση, τις βασικές ικανότητες, τα ενδιαφέροντα και τα κίνητρα και τις μελλοντικές προοπτικές.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 22.

παράγοντες, που αφορούν στη χαλάρωση και τον περιορισμό των κοινωνικών δεσμών, ως αιτία του κοινωνικού αποκλεισμού, γ) οι πολιτιστικοί παράγοντες, όπως οι προκαταλήψεις, ο ρατσισμός, και η ξеноφοβία, δ) οι υποκειμενικοί παράγοντες, όπως ο αυτοαποκλεισμός των φτωχών και η απροθυμία τους να αναγνωρίσουν την κατάσταση τους, ε) οι παθολογικοί παράγοντες, που συνοδεύονται από ψυχολογικά προβλήματα, στ) οι μορφές αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς, όπως η χρήση ναρκωτικών, ο αλκοολισμός και η πορνεία, ζ) οι παράγοντες που αναφέρονται στην τοπική, ή περιφερειακή κατάσταση και δεν αφορούν μόνο σε άτομα ή ομάδες, αλλά σε ολόκληρες περιοχές, όπου διαβιούν, όπως υποβαθμισμένες αστικές περιοχές, υπανάπτυκτες αγροτικές περιοχές και βιομηχανικές ζώνες που δέχονται την δυσμενή επίδραση της αναδιάρθρωσης και της παγκοσμιοποίησης.²⁰

Σημειώνουμε πως και σε αυτή την έκθεση απουσιάζει μια συγκεκριμένη οριοθέτηση, έστω και περιγραφική των κοινωνικά αποκλεισμένων. Με αυτό ως δεδομένο, την κατατομή των προκείμενων ομάδων την παρέχουν μόνο τα κείμενα εφαρμογής των πολιτικών της ΕΕ. Αυτά καταγράφουν τις κατηγορίες των κοινωνικά αποκλεισμένων, ή όσων ομάδων κινδυνεύουν με κοινωνικό αποκλεισμό, στις οποίες επικεντρώνονται οι παρεμβάσεις, οι δράσεις και οι ενέργειες, που σύμφωνα με τους σχεδιασμούς, θα περιορίσουν την επίδραση και θα αντιμετωπίσουν το φαινόμενο. Οι ομάδες αυτές σύμφωνα με το επιχειρησιακό σχέδιο του Προγράμματος του “Κοινωνικού Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας” και με τις αντίστοιχες προδιαγραφές των Πρωτοβουλιών (YOUTHSTART, HORIZON, NOW, κλπ), είναι οι άνεργοι μακράς διάρκειας και ειδικά στην Ελλάδα όσοι είναι μεγαλύτεροι από 45 ετών, οι γυναίκες που αντιμετωπίζουν προβλήματα αποκλεισμού (μέλη μονογενεακών οικογενειών, μητέρες με μακρά αποχή από την αγορά εργασίας, κλπ), τα Άτομα με Ειδικές Ανάγκες (ΑΜΕΑ), οι νέοι 16-20 ετών που πρόκειται να ενταχθούν στην αγορά εργασίας, οι τοξικομανείς, οι αποτοξινωμένοι, οι αποφυλακισμένοι, οι

²⁰ Στο ίδιο, σ. 25.

μετανάστες, οι πρόσφυγες (στην Ελλάδα και οι Παλιννοστούντες) και άτομα με ειδικά προβλήματα αποκλεισμού.²¹

1.3 Ζητήματα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού

Στο πλαίσιο της διενεργούμενης Ευρωπαϊκής Ενοποίησης εντάσσεται αναμφίβολα και η πολιτική για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού. Αυτό είναι διακριτό από τις τάσεις για την κοινωνική πολιτική, περί την περίοδο που οριοθετείται από την υπογραφή της συνθήκης του Μάαστριχτ, αλλά και την πολιτική πρακτική της ΕΕ, από το 1992 έως την υπογραφή της συνθήκης του Άμστερνταμ. Είναι, ωστόσο, περισσότερο εμφανής η ανταπόκριση του γενικού πλαισίου της ενοποίησης, με ένα κοινό πλαίσιο κατευθύνσεων κοινωνικής πολιτικής, μετά την τελευταία αναθεώρηση και ιδίως με την υπογραφή του κοινωνικού πρωτοκόλλου (με τις επιφυλάξεις της Βρετανίας). Θα υποστηρίξουμε ότι ολόκληρη η περίοδος 1990-2000, χαρακτηρίζεται από ενιαία αντίληψη, ως προς την χάραξη και εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής και ως οργανικό τμήμα της, της πολιτικής για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Σε επίπεδο, όμως, διατυπωμένων θέσεων εμφανίζεται να διευκρινίζεται κλιμακωτά, στην Ευρωπαϊκή ήπειρο, ακολουθώντας την δυναμική των πολιτικών συσχετισμών.

Ο προσδιορισμός της κατεύθυνσης της κοινωνικής πολιτικής στην Ευρώπη ακολουθεί την τάση, που καθορίζουν οι διεθνείς πολιτικές, παραγωγικές και οικονομικές εξελίξεις. Θα ήταν δυνατόν και ασφαλές, γενικά, να σημειώσουμε, πως η κοινωνική πολιτική τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, υφίσταται θεμελιώδεις μετατοπίσεις του περιεχομένου της, με την αποσύνδεση από την αντίληψη του κοινωνικού κράτους, όπως αυτό είχε οριοθετηθεί, από την οικονομική δυναμική της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης (Φορντισμός-Τεϊλορισμός). Με δεδομένη την αλλαγή του πολιτικού προσανατολισμού, σχετικά με την κρατική χρηματοδότηση της οικονομίας και ιδίως με τη στροφή προς την περιοριστική δημοσιονομική πολιτική (στη δεκαετία 1990-2000 εκδιπλώνεται πλήρως στην Ευρώπη), όπως και σε συνάρτηση προς την πρακτική

²¹ [ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ], *Λειτουργικό Πρόγραμμα Απασχόληση. Άξονες NOW-HORIZON-YOUTHSTART*, όπ.π., σσ. 28, 95-100, 187-188.

των επιχειρήσεων, σχετικά με την αναδιάρθρωση της παραγωγικής και εργασιακής οργάνωσης, αίρεται η εικόνα της μεταπολεμικής πλήρους απασχόλησης (άλλωστε δεν είχε κατοχυρωθεί θεσμικά - αποτέλεσε μια οικονομική πραγματικότητα) και τονίζονται δημογραφικά προβλήματα και προβλήματα χρηματοδότησης του ασφαλιστικού και του προνοιακού συστήματος παροχών.²²

Η απομάκρυνση από το προγενέστερο δόγμα άσκησης οικονομικής πολιτικής αναμφίβολα επέδρασε στην αναμόρφωση και της προσέγγισης, σχετικά με την δημόσια πολιτική για τις κοινωνικές παροχές στην εκπαίδευση, στην υγεία, στη στέγη, τα γενικής εφαρμογής κοινωνικά προγράμματα στήριξης, τα επιδόματα ανεργίας και τα προνοιακά επιδόματα.²³

Η πολιτική και παραγωγική στροφή, συγχρωτίζεται, με τις θεωρητικές τοποθετήσεις που διαδίδονται ευρύτατα τις δύο τελευταίες δεκαετίες, οι οποίες υποστηρίζουν ότι τα επιδόματα ανεργίας και τα λοιπά προνοιακά επιδόματα, αντί να επιβοηθούν τους πολίτες που τα έχουν ανάγκη, στην πραγματικότητα τους εγκλωβίζουν, εκτός αγοράς εργασίας και σε μια συνεχή κατάσταση φτώχειας, στερώντας ουσιαστικά τα κίνητρα για την επανένταξη.²⁴

²² Θα είχε αρκετά επιχειρήματα υποστήριξης η άποψη, ότι η κρίση του ασφαλιστικού και προνοιακού συστήματος παροχών, είναι λιγότερο αποτέλεσμα αυτογενών προβλημάτων (τέτοια προβλήματα, όπως και προβλήματα διαχείρισης αναμφίβολα υπήρξαν) και περισσότερο απόρροια της αντιστροφής του δόγματος της κρατικής χρηματοδότησης. Σημειώνουμε ότι η διεύρυνση των ελλειμμάτων δεν αποτέλεσε παρέκκλιση, αλλά, για πενήντα χρόνια, ουσιαστικό εργαλείο οικονομικής παρέμβασης, τόσο για την ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης, όσο και για την διόρθωση των δυσμενών κοινωνικών επιπτώσεων της οικονομικής πράξης, το οποίο δεν μπορεί να καταλογιστεί, ούτε σε βάρος του ασφαλιστικού και προνοιακού συστήματος, ούτε σε βάρος των ωφελομένων. Σχετικά με το ρόλο και τη σημασία του ελλείμματος είναι αδιαμφισβήτητου κύρους, στο πλαίσιο της συζήτησης οι τοποθετήσεις του J.K. GALBRAITH (= *Η καλή κοινωνία*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997, σσ. 89-102, και ιδίως, σσ. 94, 97, 100-101).

²³ Είναι πολύ περιεκτική η συστηματοποίηση των κοινωνικών παροχών και των αντίστοιχων προγραμμάτων στις χώρες του ΟΟΣΑ, όπως ίσχυαν μέχρι πρόσφατα (καθώς όλα αυτά υπόκεινται στην διαδικασία αναθεώρησης), η οποία επιχειρείται στο, R. HAVEMAN, "Reducing poverty while increasing employment: A primer on alternative strategies and a Blueprint", *The OECD Jobs Study*, Working Paper, No. 7, Paris, 1995, σ. 6.

²⁴ Είναι πολύ διαδεδομένες οι απόψεις που κάνουν λόγο για την ανάπτυξη παγίδων ανεργίας και φτώχειας. Οι παγίδες ανεργίας παρουσιάζονται, όταν τα επιδόματα ανεργίας είναι αρκετά "γενναιόδωρα" και δύνανται να τα λαμβάνουν μακροπρόθεσμα, οι δικαιούχοι αρνούνται να ενταχθούν σε θέση εργασίας, γιατί οι αμοιβές μετά από την φορολόγηση αποφέρουν μικρότερο εισόδημα. Οι παγίδες φτώχειας εμφανίζονται, όταν τα

Σε αντίθεση προς την διευρυμένη πρακτική των επιδομάτων, των προνοιακών εισοδηματικών ενισχύσεων και των άλλων εμπράγματων καλύψεων σε υπηρεσίες, η νέα κατεύθυνση προσανατολίζεται, σε μια επιλεκτική και ατομική πρόνοια και σε στρατηγικές εργασιακής επανένταξης. Η ΕΕ ακολουθεί με διαφοροποιήσεις και κυρίως με πιο αργό βηματισμό τις μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν πρώτα στις ΗΠΑ (όπου δεν αναπτύχθηκε ισοδύναμα με την Ευρώπη το κοινωνικό κράτος), όπου κατά την διακυβέρνηση Ρίγκαν και Μπους, αποδιαρθρώθηκε το σύστημα των κοινωνικών επιδομάτων και παροχών,²⁵ ενώ σταδιακά, αλλά σταθερά κινήθηκε σε πολιτικές επαναπροώθησης των δικαιούχων των επιδομάτων, στην εργασία. Η τακτική αυτή της ΕΕ συνοψίζεται σ' ένα σταθερό στόχο από το 1992, να υποκατασταθούν όλα τα προηγούμενα συστήματα επιδότησης, από ένα ενιαίο, ευέλικτο και σχετικά συνεσταλμένο σύστημα "κατώτερου εγγυημένου εισοδήματος", για όλους τους πολίτες και ταυτόχρονα να εφαρμοστούν μέτρα, τα οποία γίνονται αντιληπτά, ως ενεργητικά μέτρα για την ενίσχυση της απασχόλησης. Στα τελευταία εντάσσονται μέτρα επανακατάρτισης και εκπαίδευσης, επιδότησης της απασχόλησης και μέτρα ενίσχυσης της αυτοαπασχόλησης.

Η πολιτική για την εισαγωγή του "κατώτερου εγγυημένου εισοδήματος", έχει προωθηθεί, το 1992, με σύσταση της ΕΕ, προς τις χώρες μέλη, χωρίς, μέχρι πολύ πρόσφατα, να είναι υποχρεωτική η εφαρμογή της.²⁶ Οι

άτομα, ή τα μέλη των νοικοκυριών προτιμούν να συνεχίσουν να λαμβάνουν προνοιακά επιδόματα, χωρίς να ενδιαφέρονται για εύρεση μιας θέσης εργασίας, ή ακόμη και να εγκαταλείπουν μια θέση εργασίας προκειμένου να λάβουν επίδομα, όταν οι αμοιβές από την εργασία και ιδίως αυτές περί τον κατώτερο μισθό, σε συνάρτηση με την φορολογία, αποφέρουν καθαρό εισόδημα συγκρινόμενο, ή ελάχιστα μεγαλύτερο από εκείνο που απέφερε το προνοιακό επίδομα. Σχετικά βλ. OECD, *The OECD jobs study. Facts, analysis, strategies*, Paris, 1994, <http://www.oecd.org/sge/min/94>. Μια αντίστοιχη τοποθέτηση προβάλλει ο Α. GIDDENS (=Ο τρίτος δρόμος. Η ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας, Αθήνα, Πόλις, 1998, σσ. 159-160), που θεωρεί πως "Παροχές που στοχεύουν, για παράδειγμα, στην αντιμετώπιση της ανεργίας καταλήγουν στην πραγματικότητα να παράγουν οι ίδιες ανεργία, χρησιμοποιούμενες ενεργά από τους δικαιούχους τους ως ασπίδα κατά των κινδύνων που ενέχει η συμμετοχή στην αγορά εργασίας" (Στο ίδιο, σ. 160). Οι τοποθετήσεις αυτές έχουν αντιμετωπίσει ισχυρό αντίλογο που καταλογίζει στους φορείς τους έντονη ιδεολογική φόρτιση, που ουσιαστικά συστρέφει την πραγματικότητα, Πρβλ., Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, *όπ.π.*, σσ. 347-350.

²⁵ Στο ίδιο.

²⁶ "Recommendation on common criteria concerning sufficient resources and social assistance in social protection systems", No. 92/441/EEC, 24 June 1992, *Official Journal*, No. 245, 26-8-1992.

περισσότερες χώρες της ΕΕ, χρησιμοποιούν, έκτοτε, μορφές “κατώτερου εγγυημένου εισοδήματος”, στην προοπτική αναθεώρησης, ή και διευρυμένης μεταρρύθμισης του συστήματος κοινωνικής προστασίας, με βασική εκδοχή την ενσωμάτωση και την τροποποίηση των άλλων επιδομάτων. Το σύστημα αυτό εφαρμόζεται, ως ένα τελικό δίκτυ ασφαλείας, για όσους δεν μπορούν να επιβιώσουν διαφορετικά.²⁷ Σημαντικό στοιχείο του συστήματος είναι, ότι ο υπολογισμός του δεν γίνεται μόνο με βάση το άτομο, αλλά και με βάση την κατάσταση του νοικοκυριού, στο οποίο το άτομο ζει.²⁸ Στις διαφορετικές χώρες έχει εφαρμοστεί είτε για να συμπεριλάβει κατηγορίες που ήσαν δικαιούχοι των επιδομάτων ανεργίας και συνδυάζεται με την διαθεσιμότητα για την απασχόληση, είτε, χωρίς να απευθύνεται σε όλες τις κατηγορίες, αφορά σε όσους πλησιάζουν το όριο συνταξιοδότησης, σε όσους αντιμετωπίζουν δυσκολίες, είτε σε μονογονεακές οικογένειες.²⁹ Αρκετές φορές αυτό το σύστημα συνδυάζεται με την υποχρέωση παροχής υπηρεσιών των δικαιούχων, στον μη κερδοσκοπικό τομέα (Γαλλία, Βέλγιο, Ισπανία), παρέχοντας ταυτόχρονα κίνητρα και χρηματοδοτήσεις, προς τις κοινωνικές οργανώσεις για τη στήριξη των δραστηριοτήτων τους.³⁰

Το σύστημα κοινωνικής προστασίας στην εξέλιξη του,³¹ πέραν του “κατώτερου εγγυημένου εισοδήματος”, που αναμορφώνει τα συστήματα εισοδηματικής στήριξης, στο τέλος της δεκαετίας 1990-2000, μέσα από τα κείμενα πολιτικής εξισορροπεί πλήρως με τις κατευθύνσεις για την ΟΝΕ για την

²⁷ [EUROPEAN COMMISSION], *Report to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, on the implementation of the Recommendation 92/441/EEC, 24 June 1992, on common criteria concerning sufficient resources and social assistance in social protection systems*, 1998, COM(1998)774 Final, http://europa.eu.int/comm/dg05/soc-prot/social/comm_774_en.pdf, σ. 5.

²⁸ Στο ίδιο.

²⁹ Στο ίδιο, σσ. 6, 10-11.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 14.

³¹ Η διαδικασία αυτή, μεταξύ 1992 και 1998, περιγράφεται από τα παρακάτω: [EUROPEAN COMMISSION], “The future of social protection: A framework for the a European debate”, *Communication from the Commission*, 1995, COM(95)466final. [EUROPEAN COMMISSION], “Modernising and improving social protection in the European Union”, *Communication from the Commission*, 1997, COM(97)102.

απασχόληση. Ιδίως μετά από το Συμβούλιο Κορυφής στο Λουξεμβούργο και την υπογραφή της συνθήκης του Άμστερνταμ, γίνεται σαφές σε επίπεδο θέσεων, ότι τα συστήματα προστασίας, πρέπει να συνεχίσουν να στηρίζονται στους περιορισμούς της νομισματικής και δημοσιονομικής σταθερότητας και να γεφυρώνονται αμέσως με την πολιτική της διεύρυνσης και της διατήρησης της απασχόλησης.

Δίνεται ιδιαίτερη σημασία, τα συστήματα κοινωνικής προστασίας, να γίνουν “φιλικά στην απασχόληση”, πράγμα που σημαίνει να διευκολύνουν την ένταξη και την συνεχή συμπερίληψη στην αγορά εργασίας, αίροντας τα οικονομικά και φορολογικά αντικίνητρα, τα οποία δεν διευκόλυναν την εργασιακή ένταξη.³² Αυτό σημαίνει, ότι η κοινωνική πολιτική πρέπει να συνεισφέρει ουσιαστικά στην απασχόληση. Κατά τούτο πρέπει να δημιουργεί κίνητρα, για τους άνεργους, να διερευνούν την αγορά εργασίας για δουλειά και για τους εργοδότες να δημιουργούν θέσεις εργασίας. Επομένως γίνεται αντιληπτό ότι οι μέθοδοι κοινωνικής προστασίας, εκτός από την επιβοήθηση που δημιουργούν για τους δικαιούχους, στρέφονται στην δημιουργία κινήτρων για τη στήριξη της επιχειρηματικότητας και ιδίως των επιχειρήσεων, όταν απασχολούν εργαζόμενους. Σημειώνεται, δηλαδή, η ανάγκη να μειωθούν τα ασφαλιστικά και φορολογικά βάρη προς τις επιχειρήσεις και τους αυτοαπασχολούμενους, ώστε να διευκολυνθεί η αύξηση της απασχόλησης.³³

Είναι σημαντικό επιπλέον να αναφέρουμε, ότι ο στόχος είναι τα συστήματα κοινωνικής προστασίας να διευκολύνουν την αδιάλειπτη δυνατότητα πρόσβασης στην αγορά εργασίας, ακόμη και για τα άτομα που βρίσκονται αντιμέτωπα με την πρόωρη συνταξιοδότηση. Επιπλέον δηλώνεται η ενθάρρυνση, για τη δυνατότητα πρόσβασης στην αγορά εργασίας, για άνδρες και γυναίκες, μέσα από μέτρα διευθέτησης του χρόνου εργασίας (μερική απασχόληση, κλπ) και άρσης των αντικινήτρων για τη γυναικεία απασχόληση. Μεταξύ των άλλων τέτοιες πρακτικές, θεωρείται ότι ευνοούν την βελτίωση του οικογενειακού

³² [EUROPEAN COMMISSION], *A concerted strategy for modernizing social protection*, [Document drawn up on the basis of COM(99)347final, adopted on 14 July 1999], 1999, http://europa.eu.int/comm/dg05/soc-prot/social/comm99-347_enpdf, σ. 9.

³³ Στο ίδιο.

εισοδήματος, ενώ διευρύνουν τη βάση του ασφαλιστικού συστήματος, περιορίζοντας τα έξοδα για παροχές και επιδόματα.³⁴

Σε γενικές γραμμές οι κατευθύνσεις, για την κοινωνική προστασία, έχουν την κατεύθυνση τη στήριξη, μέσα από την παρακαμπτήριο της απασχόλησης, για όλες τις κατηγορίες, ακόμα και για ομάδες με ειδικά προβλήματα. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από την έντονη υπογράμμιση, ότι τα συστήματα κοινωνικής προστασίας πρέπει να προσαρμοστούν στις σημερινές δημογραφικές, εργασιακές και οικονομικές συνθήκες και να συσχετίζουν την ανάπτυξη τους με την εξασφάλιση πηγών χρηματοδότησης και με τη δημοσιονομική πειθαρχία.³⁵ Θεωρείται, επίσης, ότι τα συστήματα συνταξιοδότησης, πρέπει να καταστούν σταθερά. Κάτι τέτοιο πιστεύεται, ότι θα πραγματοποιηθεί κυρίως με τη διεύρυνση της ενεργητικής σχέσης με την απασχόληση και την αποθάρρυνση για πρόωρη συνταξιοδότηση.³⁶ Ανάλογου προσανατολισμού είναι η τάση για τα συστήματα υγείας, τα οποία ευνοείται να κατευθύνονται στην πρόληψη και στην υψηλή ποιότητα των υπηρεσιών περίθαλψης, σε συνάρτηση, βέβαια, προς τις ανάγκες διασφάλισης πόρων και συγκράτησης του κόστους.³⁷

Στο ίδιο πλαίσιο έχει ιδιαίτερη σημασία η ειδική μνεία που γίνεται στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Στόχος, κατά τη δήλωση, είναι η κοινωνική συμπερίληψη, ή με άλλα λόγια η κοινωνική επανένταξη των αποκλεισμένων. Το μόνο, ουσιαστικό, μέτρο είναι η ύπαρξη ενός δικτύου προστασίας, που περιλαμβάνει βασικά, αν όχι αποκλειστικά, το κατώτερο εγγυημένο εισόδημα και όσες ωφέλειες το συνοδεύουν στις σημερινές εκδοχές του. Κατά τα λοιπά, οι παρεμβάσεις βασίζονται στην πρόληψη και οριοθετούνται από δράσεις, οι οποίες στρέφονται στην δημιουργία διόδων για την επανένταξη των αποκλεισμένων στην αγορά εργασίας και, μέσα απ' αυτή, στην κοινωνία.³⁸

³⁴ Στο ίδιο, σ. 10.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 13.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 14.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 15.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 14.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα Κοινοτικά κείμενα διαλόγου και διαμόρφωσης πολιτικής, ο στόχος των παρεμβάσεων για τον “κοινωνικό αποκλεισμό”, είναι ν’ αντιμετωπιστούν τα προβλήματα ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης, με κύριο όχημα την ένταξη και την επανένταξη στην αγορά εργασίας. Είναι, δηλαδή, μια *ex post* αντιμετώπιση των προβλημάτων κοινωνικού αποκλεισμού, ή των μηχανισμών, που συντηρούν τις διαδικασίες αποκλεισμού και δημιουργούν αποκλεισμένους. Από τις προδιαγραφές των δράσεων είναι αισθητό, ότι αυτές επικεντρώνονται, σ’ ορισμένες διαστάσεις (μόνο) αντίληψης και θεραπείας των προβλημάτων, όσων ομάδων είναι αποκλεισμένες. Οι βασικές διαστάσεις ιεραρχικά είναι η συγκαλυμμένη επιδότηση της ανεργίας, δια μέσου της κατάρτισης και η άμεση ενίσχυση της κατάρτισης (αρχικής, συνεχιζόμενης, επιμόρφωσης πρακτικής, εσχάτως της γεφύρωσης αρχικής και συνεχιζόμενης κατάρτισης στο μοντέλο της δια-βίου μάθησης), η επιδότηση της απασχόλησης, και της αυτοαπασχόλησης. Συνοδευτικές ενέργειες της συμβουλευτικής και της εμπύχωσης παρακολουθούν αυτές τις ταξινομημένες ιεραρχικά ενέργειες, μαζί με παράλληλες δράσεις ευαισθητοποίησης, εκπαίδευσης εκπαιδευτών, συμβούλων και εμπυχωτών, προετοιμασίας ενεργειών και νέων προγραμμάτων δεν πρέπει να υποτιμηθούν στο πλαίσιο της αξιολόγησης αυτών των παρεμβάσεων.

1.4 Γεφυρώσεις των επίσημων οριοθετήσεων με τις επιστημονικές αναλύσεις

Αν το πλαίσιο που προηγήθηκε και αναπτύχθηκε μπορεί να θεωρηθεί, ότι ευσταθεί, τότε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τόσο η γενική θεώρηση του “κοινωνικού αποκλεισμού”, όσο και τα στοιχεία που συνθέτουν την οριοθέτησή του, δεν είναι τόσο αιωρούμενα, όσο φαίνονται από μια πρώτη προσέγγιση. Αυτά ισορροπούν και γεφυρώνονται με πολιτικές αναλύσεις που είτε πολύ πρώιμα προβλέπουν ότι ένα σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας, λόγω της εργασιακής εξέλιξης, πρόκειται να αποκλειστεί, είτε αντιλαμβάνονται (στα μέσα της δεκαετίας του 1980-90) προχωρημένα αποτελέσματα της διπλής κοινωνίας, είτε διαχειρίζονται τα πρώιμα αποτελέσματα της κοινωνικής εξέλιξης, με προοπτική την αναθεώρηση στρατηγικών, ή και τη διαμόρφωση νέων.

Αναγωγές σε παραπλήσιες έννοιες και επεξεργασίες προς τον κοινωνικό αποκλεισμό, μπορούν να μας κατευθύνουν σε προσεγγίσεις, που αφορούν στην

“περιθωριοποίηση” και σε αναλύσεις οι οποίες αναγνωρίζουν στις περιθωριοποιημένες ομάδες, τη δυναμική της κοινωνικής αμφισβήτησης και της ανατροπής. Υποδείγματα μιας τέτοιας θεωρητικής αντιμετώπισης, είναι διακριτά από την δεκαετία 1960-1970 και αναφέρονται τόσο στις αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες,³⁹ όσο και στις χώρες με εξαρτημένη και με χαμηλού δείκτη ανάπτυξη.⁴⁰ Οι θεωρήσεις αυτές, δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ότι ταυτίζονται με την σημερινή αντίληψη του κοινωνικού αποκλεισμού. Πρέπει να παρατηρήσουμε, όμως, πως επικοινωνούν με ορισμένες διαστάσεις του φαινομένου, τόσο σε συσχέτιση με τη φτώχεια, την ανεργία, όσο και με την χαλάρωση των ατομικών και συλλογικών δεσμών με το κοινωνικό σύστημα και με τα φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας. Επιπλέον θα ήταν δυνατόν να διακρίνουμε και κάποιο σημείο σύγκλισης, σχετικά με το ενδεχόμενο η “περιθωριοποίηση” και ο “κοινωνικός αποκλεισμός”, να γίνουν συντελεστές κοινωνικής αστάθειας, ή και παράγοντες δυναμικής αμφισβήτησης του κοινωνικού συστήματος. Αυτός ο χαρακτήρας είναι περισσότερο αισθητός, βέβαια, στις προσεγγίσεις για το κοινωνικό περιθώριο, οι οποίες μάλιστα αντιμετωπίζουν θετικά την πιθανότητα οι περιθωριοποιημένες ομάδες, να διαδραματίσουν είτε αυτόνομα, είτε μέσα από κοινωνικές συμμαχίες ρόλο, υποκειμένου για την κοινωνική αλλαγή. Είναι ανιχνεύσιμος αρνητικά και στην αντίληψη του κοινωνικού αποκλεισμού, με την έννοια της πρόληψης και της αποτροπής ακραίων και μαζικών φαινομένων κοινωνικής περιθωριοποίησης, με στόχο την κοινωνική σταθερότητα, κυρίως με τα μέτρα της συμπερίληψης και ένταξης στην αγορά εργασίας, του κατώτερου εγγυημένου εισοδήματος και με το τελικό δίκτυ εξασφάλισης. Είναι εμφανές, ωστόσο, ότι αυτό το σημείο σύγκλισης είναι ταυτόχρονα σημείο απόκλισης στρατηγικών, καθώς στις θεωρήσεις για το “κοινωνικό περιθώριο” είναι προϋπόθεση για την κοινωνική μεταβολή, ενώ στην αντίληψη για τον “κοινωνικό αποκλεισμό”, είναι επισήμανση για την ανάγκη μέτρων προσαρμογής, στην προοπτική της διατήρησης της κοινωνικής σταθερότητας.

³⁹ Όπως συμβαίνει στην ανάλυση του H. MARCUSE (= *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, Αθήνα, Παπαζήση, 1971, σσ. 77-78, 254-255).

⁴⁰ S. AMIN, *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, χ.χ., τ. 1, σσ. 41-49 και ιδίως σσ. 45-47

Μία από τις πρώτες αναφορές που έχουν γίνει στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως σημειώνεται από σχετικές αναλύσεις, ανήκει στον R. Lenoir. Ο R. Lenoir θεωρεί, ότι ο όρος αναφέρεται σε όψεις και συνέπειες της φυσικής και πνευματικής αδυναμίας, όπως και της έλλειψης κοινωνικής προσαρμογής, που περιλαμβάνει τις πνευματικές ασθένειες, τις περιπτώσεις στις οποίες παρουσιάζονται αυτοκαταστροφικές εντάσεις, όπως συμβαίνει με τους αλκοολικούς, τους ενήλικους παραβάτες και τους περιθωριακούς. Διατυπώνει τη θέση, ότι είναι αναγκαία η βελτίωση των συνθηκών για όσους δεν ωφελήθηκαν από την οικονομική ανάπτυξη, με την διεύρυνση της κοινωνικής δικαιοσύνης στην οικονομία, για να αποκτήσει η ανάπτυξη ανθρώπινο πρόσωπο. Εκφράζει το αίτημα για τη μείωση των κινδύνων, που δημιουργούν οι ανισότητες και οι διάφοροι τύποι αποκλεισμού, οι οποίοι θα μπορούσαν να θρυμματίσουν τις αρχές στις οποίες βασίζεται το οικονομικό σύστημα.⁴¹

Ένας από τους σημαντικότερους αναλυτές που κάνουν οργανωμένα λόγο, για αποκλεισμό και αποκλεισμένους, μετά από τις οικονομικές και οργανωτικές αλλαγές της περιόδου 1975-1980, είναι ο A. Gorz. Ο A. Gorz συζητά το φαινόμενο του αποκλεισμού σε συσχετισμό με τις διαπιστωμένες εκφράσεις της εργασιακής κατάπτωσης, ή και έκπτωσης. Η ριζοσπαστική κοινωνιοκριτική του αναλυτή, κατατάσσει αυτά τα φαινόμενα σ' ένα γενικό πλαίσιο κοινωνικής αποσύνθεσης.⁴² Η αποσύνθεση αυτή συνδέεται με την διάλυση των παραδοσιακών συλλογικοτήτων, που έχει κληροδοτήσει η βιομηχανική οργάνωση και προοιονίζεται την κοινωνία των ατόμων.⁴³ Η εκτίμησή του εκβάλλει, βέβαια, σε μια αισιόδοξη προοπτική, ότι η αποσύνθεση αυτή πρόκειται να οδηγήσει, γραμμικά, στην καθολική κρίση του κοινωνικού συστήματος και επόμενα οριοθετεί νέες δυνατότητες για την οικοδόμηση της ατομικής αυτονομίας,⁴⁴ μέσα σε μια κοινωνική πραγματικότητα, στην οποία

⁴¹ S. EBERSOLD, "Exclusion and disability", *OECD/CERI*, <http://www.oecd.org/els/pdfs/Ceri/docs/ebereng.pdf>, σ.1· R. LENOIR, *Les Exclue*, Paris, Seuil, 1974, σσ. 9-16.

⁴² A. GORZ, *Αντίο προλεταριάτο*, Αθήνα, Νέα Σκέψη, 1986, σ. 101.

⁴³ Στο ίδιο, σσ. 99-109.

⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 109, 111.

ταυτόχρονα εξαναγκάζονται σε συστολή όλες οι δράσεις και οι θεσμοί που σχετίζονται με την αναγκαιότητα, δηλαδή η μαζική παραγωγή και το κράτος.⁴⁵ Δεν είναι, κατά τη γνώμη μας, απόκοσμη η σύνθεση, κατά την οποία ο αποκλεισμός από την εργασία συνδέεται με την τάση της εξατομίκευσης με τον περιορισμό των δράσεων του κρατικού μηχανισμού, σε λειτουργίες νομοθετικές και σε ρόλο επιτελικό (αν ληφθεί υπόψη ο έντονα παρεμβατικός ρόλος στην μεταπολεμική περίοδο). Δεν είναι, οπωσδήποτε, ανεξάρτητη από την λογική και τον προσανατολισμό, που ακολουθούν οι πολιτικές δυνάμεις, που επιχειρούν την αναδιάρθρωση των όρων παραγωγής και χρηματοδότησης της οικονομίας (σε ΗΠΑ και Μ. Βρετανία), χωρίς βέβαια να έχουν οριοθετηθεί ολοκληρωμένα τα αποτελέσματα και οι μορφοποιήσεις.

Εκείνο, ίσως, που σ' αυτή την περίοδο, δεν είναι σαφές είναι, μήπως αυτό, που ο A. Gorz αντιλαμβάνεται, ως κοινωνική αποσύνθεση, είναι στην πραγματικότητα ένδειξη της κοινωνικής αναδιάρθρωσης. Ο συγγραφέας δείχνει ωστόσο, σχεδόν είκοσι χρόνια μετά, σε πρόσφατα έργα του να συλλαμβάνει κι' αυτή την διάσταση.⁴⁶

Η διαδικασία που ο A. Gorz (το 1980) αντιλαμβάνεται, αρχικά, ως κοινωνική εξέλιξη με θετική προοπτική, στα μέσα της δεκαετίας του 1980-90, ο σοσιαλδημοκράτης P. Glotz, προσλαμβάνει με περισσότερο κριτική διάθεση. Ο Glotz είναι ο εισηγητής της έννοιας της κοινωνίας των 2/3. Σύμφωνα με την άποψή του, ως αποτέλεσμα της νεοφιλελεύθερης πολιτικής, η κοινωνία μοιράζεται σε δυο κατηγορίες. Η μια είναι η πλειοψηφία των 2/3 που συνεχίζει να είναι ενεργός και δέχεται θετικά τις εξελίξεις της οικονομικής και κοινωνικής αναδιοργάνωσης. Η άλλη είναι η μειοψηφία μεν η οποία αποκλείεται, ή τείνει να αποκλειστεί, από την οικονομική δυναμική και να περιθωριοποιηθεί κοινωνικά.⁴⁷

Ο Glotz υποστηρίζει ότι η πιθανότητα να εδραιωθεί και να μονιμοποιηθεί αυτή η απαράδεκτη κοινωνική διαίρεση, που καταλογίζεται στις

⁴⁵ Στο ίδιο, σσ. 137, 147.

⁴⁶ A. GORZ, *Η αθλιότητα του σήμερα και η προοπτική για το αύριο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1999, σσ. 27-55.

⁴⁷ P. GLOTZ, *Μανιφέστο για μια νέα Ευρωπαϊκή Αριστερά*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986, σσ. 36-37.

επιλογές της “νέας δεξιάς”, είναι σημαντική και απειλητική για τις Ευρωπαϊκές χώρες.⁴⁸

Ταυτόχρονα θεωρεί, ότι αναπτύσσεται μια τάση υποκειμενικότητας, που αντανακλά, τόσο την αποσύνθεση από κάθε παραδοσιακή συλλογικότητα, δέσμευση και αλληλεγγύη, όσο και η ανάπτυξη ευκαιριών στο εργασιακό και οικονομικό πεδίο, οι οποίες συνυπάρχουν και με απειλές απομόνωσης και εξοστρακισμού.⁴⁹

Ο αναλυτής είναι αρνητικός στην προοπτική της διαμόρφωσης της κοινωνίας των 2/3 (με τον αποκλεισμό του 1/3). Είναι όμως θετικός για την ανάπτυξη της υποκειμενικότητας, στο βαθμό που τονίζεται ο θετικός χαρακτήρας των ευκαιριών και περιορίζεται η πιθανότητα περιορισμού, απομόνωσης και αποκλεισμού. Θεωρεί μάλιστα, ότι η Ευρωπαϊκή Σοσιαλδημοκρατία χρειάζεται να εντάξει την υποκειμενικότητα στην πολιτική της προβληματική και να αναπτύξει ολόπλευρα αυτό, που χαρακτηρίζει “αριστερό υποκειμενισμό”. Αυτή η κατεύθυνση σημαίνει στο οικονομικό επίπεδο την θετική αντιμετώπιση των εξελίξεων ανοίγματος των αγορών, χωρίς περιορισμό και την προετοιμασία των κοινωνιών ν’ αντιμετωπίσουν τις ενδεχόμενες αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις των αλλαγών, χωρίς τις μεθόδους και τα εργαλεία του “κράτους πρόνοιας”.⁵⁰

Σ’ αυτή την προοπτική προτείνει την διεύρυνση των κοινωνικών συμμαχιών, με προσέγγιση στρωμάτων που κατατάσσονται μεταξύ των διευθυντικών ομάδων της κοινωνίας των 2/3.⁵¹

Σχετικά με τις πολιτικές με τα μέτρα τα οποία κρίνονται απαραίτητα, ο Glotz θεωρεί κατ’ αρχήν, ότι αυτά έπρεπε να προωθηθούν συνολικά στην Ευρωπαϊκή ήπειρο στο πλαίσιο της επιθυμητής ολοκλήρωσης. Στο πλαίσιο της γενικής στρατηγικής προτείνεται μια δυναμική ενοποίησης που βασίζεται στο ενιαίο νόμισμα. Στο πεδίο της αντιμετώπισης των κινδύνων διαβλέπει τις δυνατότητες, της προσεγμένης ανάπτυξης των υπηρεσιών, η οποία κατ’ ουσία

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 37.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 32.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 73.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 78.

υποδηλώνει τη διέξοδο ανάπτυξης εναλλακτικών αγορών και μαζί αγορών εργασίας, την ανάπτυξη ενός κύματος αναδιανομής του χρόνου εργασίας και της σχέσης χρόνου εργασίας και ελεύθερου χρόνου, με την προώθηση του 35ωρου και την διευρυμένη τάση για επιδοτούμενη εκπαίδευση και επανακατάρτιση του δυναμικού που αντιμετωπίζει αποκλεισμούς.⁵²

Ο αναγνώστης αυτού του κειμένου θα αναγνωρίσει σ' αυτές τις προτάσεις, συντελεσμένες πολιτικές, ή πολιτικές σε εξέλιξη που καθορίζουν την καθημερινή του ζωή και μαζί ζητήματα αιχμής, που χαρακτηρίζουν τον πολιτικό και κοινωνικό διάλογο. Δεν είναι λοιπόν ανεξάρτητη, η πολιτική που στηρίζει τον, εναλλακτικό έστω, υποκειμενισμό της αγοράς και την καταπολέμηση του αποκλεισμού και της διπλής κοινωνίας. Τα δύο στοιχεία, δεν είναι αποτέλεσμα μιας τυχαίας συνεύρεσης. Αποτελούν αντίθετα τα όρια μιας κοινής στρατηγικής.

Η υπέρβαση του "κράτους πρόνοιας" ως συνάρτηση της "κοινωνίας της αλληλεγγύης" και η υποκατάστασή του από την κοινωνία της θετικής και επιλεκτικής πρόνοιας, ως αντιμετώπιση των προβλημάτων της φτώχειας, για να μην οδηγήσει στον "ατομικό αποκλεισμό", συνδέονται με την επικράτηση του υποκειμενισμού που είναι η κωδικοποίηση του ατομισμού και των αποτελεσμάτων του, στο πεδίο της λειτουργίας της αγοράς.⁵³ Η δυναμική αυτής της ατομικής και επιλεκτικής πρόνοιας, δεν έχει απλώς, ως τελικό σημείο, την παροχή, επιδομάτων, κατάρτισης, ή εκπαίδευσης και επιμόρφωσης, ή εμπύχωσης. Εμπεριέχει το ενδεχόμενο της μεγαλύτερης περιστολής και εξειδίκευσης, κατά την οποία η σημερινή μορφή της σχετικά ευρείας στήριξης και επιδοτούμενης κατάρτισης, θα μετακυλήσει περισσότερο στην εμπύχωση και στην ατομική ενίσχυση για την πρόσβαση στην εξατομικευμένη "δια βίου μάθηση".⁵⁴

Σε ορισμένες θεωρήσεις τα προβλήματα έσχατης κοινωνικής ένδειας και ανάγκης, που σαφώς συνδέονται με τον αποκλεισμό, πλέον ευνοείται να

⁵² Στο ίδιο, σσ. 87-98.

⁵³ Είναι χαρακτηριστική, ως προς το σημείο αυτό, η τοποθέτηση του Α. GIDDENS (Α. ΓΚΙΝΤΕΝΣ, *Ο τρίτος δρόμος...κλπ*, όπ.π., σσ. 157-179, και ιδίως, σ. 164· Α. ΓΚΙΝΤΕΝΣ, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*, Αθήνα, Πόλις, 1999, σσ. 284-296).

⁵⁴ Α. ΓΚΙΝΤΕΝΣ, *Ο τρίτος δρόμος...κλπ*, όπ.π., σσ. 174-175.

αντιμετωπίζονται από ένα δίκτυο κοινωνικών οργανώσεων, το οποίο ταυτίζεται με την “κοινωνία των πολιτών”.⁵⁵ Μετατίθενται δηλαδή, απολύτως εκτός των δημοσίων δεσμεύσεων. Ακόμη και συνέπειες που βρίσκονται στην αντίληψη της θεώρησης του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως τα ζητήματα τα οποία συνδέονται με την αλλαγή στο θεσμό της οικογένειας, με κύρια έκφραση τις μονογονεακές οικογένειες και τις συνέπειες τους στα μέλη τους, εκτιμάται, ότι πρέπει να γίνουν αντικείμενα διαχείρισης, η οποία έχει χαρακτήρα αυτο-αντιμετώπισης.⁵⁶ Η θετική πρόνοια που εκβάλλει σε τακτικές αυτοαντιμετώπισης, ίσως θα είναι η κοινωνική τακτική, η οποία θα βρεθεί έναντι των αποκλεισμένων στον 21ο αιώνα. Χωρίς να μπορούμε ακόμη να υποστηρίξουμε ότι κάτι τέτοιο είναι ένα σίγουρο, ή πολύ πιθανό ενδεχόμενο, πρέπει να αναγνωρίσουμε, ότι είναι μια ιδιαίτερα προβεβλημένη εναλλακτική πρόταση.

1.5 Για μια κριτική αξιολόγηση των οριοθετήσεων

Ο “κοινωνικός αποκλεισμός” και οι “κοινωνικά αποκλεισμένοι” είναι μια ανασύνθεση της έννοιας της κοινωνικής ανισότητας, χωρίς να παρεμβαίνει, ως κεντρική και καθοριστική αιτία, η φτώχεια.

Κάτω από τις προηγούμενες αναπτύξεις, μπορεί, κατά τη γνώμη μου, κάποιος να διακρίνει, ότι η κατασκευή και χρήση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, είναι εναλλακτική, όχι απλώς της περιγραφής της κοινωνικής ανισότητας, αλλά της “φτώχειας”. Τα περιεχόμενα του όρου και τα συμφοραζόμενα της εννοιολόγησης και οριοθέτησης των κοινωνικά αποκλεισμένων είναι η εναλλακτική παρουσίαση και αξιολόγηση του φαινομένου της φτώχειας και των φτωχών. Η διαφορά από την προγενέστερη σημασία και πρακτική έναντι της φτώχειας και των φτωχών έγκειται σε δύο ζητήματα: α) Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι η οριοθέτηση των τελικών ορίων του φαινομένου της φτώχειας, ως απόληξη του στο ατομικό επίπεδο. β) Η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η επιλεκτική αντιμετώπιση των συνεπειών της φτώχειας στους φτωχούς, είτε, εφόσον έχουν ήδη αποκλειστεί,

⁵⁵ Στο ίδιο, σσ. 112-122.

⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 126-138.

για να αμβλυνθούν οι συνέπειες, είτε για να προληφθεί ο έσχατος αποκλεισμός τους από την κοινωνία. Και στις δυο περιπτώσεις ο στόχευση είναι, η φτώχεια να μην οδηγεί σε αποκλεισμό, σε περιθωριοποίηση, δηλαδή σε έξοδο από την κοινωνία. Δεν είναι στόχος ο περιορισμός της φτώχειας και των φτωχών. Αυτό ηχεί σχεδόν αυτονόητο από την μέχρι τώρα περιγραφή της έννοιας και των συμφραζομένων του κοινωνικού αποκλεισμού. Μπορεί να βρει έδαφος συμφωνίας και στις περιπτώσεις εκείνων, που φυσικές αδυναμίες και μειονεξίες οδηγούν στο περιθώριο της οικονομικής και της κοινωνικής ζωής. Εφόσον μάλιστα η φτώχεια αναγνωριστεί, όχι ως τύπος αποκλεισμού, παραθετικά μεταξύ των άλλων, αλλά ως αποφασιστικός παράγοντας, που οδηγεί (άρα είναι και ερμηνευτικός), στην μετάπτωση σε κατάσταση αποκλεισμού, τότε η τοποθέτηση γεφυρώνεται με επιστημονικές αναλύσεις, οι οποίες επισημαίνουν ότι οι φτωχοί είναι στην πράξη αποκλεισμένοι από το πολιτικό σύστημα και δεν απολαμβάνουν των δικαιωμάτων, που τυπικώς είναι κατοχυρωμένα.⁵⁷

Αν θεωρήσουμε το συγκεκριμένο ζήτημα απ' την άποψη της αποφασιστικής σημασίας της φτώχειας, είναι δυνατόν να διακρίνουμε και την αναγκαιότητα οι φτωχοί, χωρίς να πάψουν να βρίσκονται σ' αυτή την κατάσταση, να παραμένουν "ενταγμένοι". Αν δηλαδή οι φτωχοί, περιθωριοποιηθούν και εξέλθουν από τις λειτουργίες, γίνονται κατ' αρχήν κρίσιμη μάζα για κάθε επαπειλούμενη κοινωνική αναταραχή, ή ανατάραξη, αλλά και δεν έχουν και καμία θετική επίδραση στις οικονομικές εξελίξεις. Αν όμως παραμείνουν ενεργοί στα όρια των οικονομικών εξελίξεων, τότε είναι 'χρήσιμος' παράγοντας για την οικονομική ανάπτυξη. Η παρεμπόδιση κάποιου φτωχού να αποκλειστεί σημαίνει, για παράδειγμα, ότι συνεχίζει να έχει τη δυνατότητα της απασχόλησης, αλλά δεν σημαίνει, ότι παύει εκείνη τη στιγμή να είναι φτωχός. Ένας φτωχός που μπορεί να βρει πρόσβαση στην αγορά εργασίας, είναι ένας παράγοντας που λειτουργεί στην κατεύθυνση της διεύρυνσης του ανταγωνισμού μεταξύ των απασχολούμενων. Μια μεγάλη μάζα φτωχών που αποκλείστηκαν, ή προβλέπεται ότι θα αποκλειστούν, όταν αποκτούν πρόσβαση στην αγορά εργασίας, διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του

⁵⁷ J.K. GALBRAITH, *Η καλή κοινωνία*, όπ.π., σσ. 228-229· L. THUROW, *Το μέλλον του καπιταλισμού. Πώς οι σύγχρονες οικονομικές δυνάμεις διαμορφώνουν τον κόσμο του αύριο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997, σ. 367.

ανταγωνισμού σχετικά με την αξία της εργατικής δύναμης. Επομένως θα πρέπει να εκλογικεύσουμε σ' αυτή την κατεύθυνση και τον βασικό προσανατολισμό των δράσεων των προγραμμάτων κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά και των μέτρων αναθεώρησης της κοινωνικής πολιτικής, να παρουσιάζονται κυρίαρχα, ως δράσεις καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού από την αγορά εργασίας και ως μέτρα που προωθούν και ενισχύουν την ενεργό σχέση με την απασχόληση.

Η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού από την αγορά εργασίας δεσπόζει, πάνω από όλα τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά που εμπεριέχονται στην περιγραφική οριοθέτηση των ομάδων οι οποίες υπόκεινται σε διακρίσεις και διαχωρισμούς, δηλαδή των ατόμων με ειδικές ανάγκες, των μεταναστών, των προσφύγων και των μειονοτήτων, των γυναικών που βρίσκονται στο περιθώριο της αγοράς και των νέων που δεν έχουν ενταχθεί ακόμη, ή καθυστερούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας. Αυτό δεν αποτελεί αντίφαση έναντι των προσδιορισμών των "αποκλεισμένων", που σχετίζονται άμεσα με το εισόδημα και την εργασιακή ένταξη. Είναι δυνατό να εκτιμήσει κάποιος, ότι κατεύθυνση του όρου, της έννοιας και των πολιτικών σχετικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό είναι τα φτωχά στρώματα, ή όσοι καταλήγουν να είναι φτωχοί και η κατάστασή τους επιτείνεται από ειδικά κοινωνικά φαινόμενα, ή προβλήματα, να παραμείνουν ενεργοί στη νέα συγκρότηση της αγοράς.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, ενώ αφορά στους φτωχούς δεν ασχολείται με την έννοια, τους μηχανισμούς διαμόρφωσης, την έκταση και τις γενικές κοινωνικές συνέπειες της φτώχειας.

Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε, ότι με την υιοθέτηση πολιτικών για τον αποκλεισμό, μετακινείται συνολικά η αντίληψη των μελών της ΕΕ (τέως ΕΟΚ), σχετικά με την φτώχεια, όπως ταυτόχρονα οι σχετικές πολιτικές και πρακτικές. Χρειάζεται μάλιστα να υπογραμμίσουμε ότι η ΕΟΚ μέχρι το 1989 είχε αναπτύξει συγκεκριμένο ορισμό για τη φτώχεια,⁵⁸ που γεφυρώνονταν με ανάλογο

⁵⁸ "Το 1984, το Συμβούλιο Υπουργών της ΕΟΚ έδωσε έναν ορισμό της φτώχειας: 'Φτωχοί είναι τα άτομα, οι οικογένειες και ομάδες προσώπων των οποίων οι πόροι (υλικοί, κοινωνικοί, πολιτιστικοί) είναι τόσο ανεπαρκείς, ώστε να τους αποκλείουν από τα ελάχιστα όρια διαβίωσης που είναι αποδεκτά στο κράτος μέλος όπου βρίσκονται εγκατεστημένοι'. Το 1992, με την επιδείνωση της κατάστασης, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υποκαθιστά οριστικά στην ορολογία της, με την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, εκείνη της απλής φτώχειας", Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, *όπ.π.*, σσ. 346-347.

περιεχομένου πολιτικές. Ταυτόχρονα ο αποκλεισμός αποδιδόταν αποκλειστικά στη φτώχεια. Από το 1975 και μέχρι το 1991 εφαρμόστηκαν προγράμματα, που απεικονίζουν πολιτικές με επίσημο τίτλο και περιεχόμενο την “Κοινωνική Συνοχή”, ή όπως εύγλωττα προκύπτει από τον τίτλο, με τον οποίο έγιναν ευρύτατα γνωστά, δηλαδή προγράμματα για την “Φτώχεια” (Φτώχεια 1,2,3).⁵⁹ Ανεξάρτητα από τα μέσα και την ευστοχία τους για την καταπολέμηση του φαινομένου τα προγράμματα και οι πολιτικές αυτές είχαν διακηρυγμένο στόχο την άμβλυνση των συνεπειών της φτώχειας και την επιδίωξη της κοινωνικής συνοχής. Οι πολιτικές και τα προγράμματα εκείνης της περιόδου, δεν ήσαν άσχετα, και οπωσδήποτε γεφυρώνονταν με, την γενικής εφαρμογής, ρήτρα της κοινωνικής προστασίας, στήριξης και αντίληψης, που εντάσσεται στην λογική, τη δόμηση και τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους.

Άμεση σχέση με τις προηγούμενες κρίσεις για το ζήτημα της εξατομίκευσης έχει η εκτίμηση της έννοιας της διπλής κοινωνίας και του περαιτέρω κατατεμαχισμού της κοινωνίας. Κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις πρέπει να αναγνωρίσουμε, ως πραγματική κατάσταση, την τάση για μεγάλες κατατμήσεις των κοινωνικών ομάδων, που καθοδηγούνται και προσδιορίζονται από τη μεγάλη ποικιλία των τύπων και των ιδιαίτερων μορφών της εργασιακής ένταξης, ή ενσωμάτωσης. Το κρίσιμο ζήτημα είναι ότι αυτοί οι τεμαχισμοί των εργασιακών ομάδων, συχνά με τρόπο εξαντλητικό, είναι χρήσιμοι για την εξέλιξη του σημερινού καταμερισμού της εργασίας, είναι δηλαδή οικονομικά αποδοτικοί. Είναι αποδοτικοί, διότι από την μια πλευρά κάνουν τον καταμερισμό της εργασίας πιο διευρυνόμενο. Απ’ την άλλη πλευρά γιατί διευρύνουν τον ανταγωνισμό των ίδιων των εργαζομένων. Αυτό το γεγονός στην οικονομική λογική εμπεριέχει την πιθανότητα της περιθωριοποίησης, ορισμένων ομάδων, καθώς συμπίεζονται από την συνεχή επίδραση του ανταγωνισμού. Αν εκτιμήσουμε ως βάσιμη τη θέση, ότι η ανάπτυξη του ατομισμού, μπορεί να θεωρηθεί θετικά, σχετικά με την οικονομική εξέλιξη, στην οποία η εργασία προγραμματίζεται, ή απλώς προβλέπεται να συμπεριφερθεί ορθολογικά,

⁵⁹ ΤΖ. ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ, “Κοινωνικός αποκλεισμός. Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής”, Δ. ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ *et alii*, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια Θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1996, τ. 1, σσ. 47-79.

σύμφωνα με τους όρους της αγοράς, οι πιθανές παρεκκλίσεις, με τις εκβολές τους στην κοινωνική οργάνωση, δεν είναι επιθυμητές. Και δεν είναι επιθυμητές γιατί σε τελευταία ανάλυση επιδρούν αρνητικά στην ίδια την λογική της ορθολογικής οικονομικής λειτουργίας της εργασίας, στα όρια της ελεύθερης αγοράς. Αν, δηλαδή, ο ατομισμός γεννά παρενέργειες με την πιθανότητα διαίρεσης της κοινωνίας, ανάμεσα στις ομάδες που συνεχίζουν να παραμένουν ενεργές και στις ομάδες που αποκλείονται, αυτό το γεγονός θα υπονομεύει την ίδια την επιθυμητή θετική λειτουργία της εξατομίκευσης.

Θα μπορούσαμε, να σταχυολογήσουμε, σε ενδεχόμενο σενάριο, ορισμένους λόγους για τους οποίους η πιθανή διαίρεση σε ενεργούς και αποκλεισμένους υπονομεύει την θετική επίδραση του ατομισμού στις αγορές και στην κοινωνία.

Πρώτον είναι προφανές, ότι θα αφαιρούσε από την δυναμική του συναγωνισμού, ως συντελεστή διαμόρφωσης της τιμής της εργατικής δύναμης, ένα μεγάλο μέρος της διαθέσιμης εργατικής δύναμης.

Δεύτερον θα κινούσαν εκ νέου, τον διάλογο και πιθανώς την αντιπαράθεση, για την κοινωνική προστασία των μερίδων του πληθυσμού που θα κατέληγαν σε μια ορισμένη στιγμή αποκλεισμένες. Η κοινωνική προστασία, οπωσδήποτε θα είχε, όλα τα χαρακτηριστικά της καθολικής εξασφάλισης, με πρώτο βήμα την προνοιακή στήριξη. Αν μάλιστα η διαίρεση εκλάβει την μαζική έκταση που προβλέπει η θεωρία της κοινωνίας των 2/3, τότε αυτή η προνοιακού χαρακτήρα στήριξη θα είχε μοναδικό χρηματοδότη τον κρατικό προϋπολογισμό. Κάτι τέτοιο θα είχε, οπωσδήποτε επίδραση στην διαμόρφωση συνθηκών αύξησης των ελλειμμάτων και του δημόσιου χρέους. Μια τέτοια εξέλιξη, πρέπει να αποδεχθούμε, ότι βρίσκεται στον αντίποδα των σημερινών προσανατολισμών, όπως αποτυπώνονται στην συνθήκη του Μάαστριχτ, που βασίζονται στον περιορισμό των προαναφερθέντων μεγεθών.

Τρίτον θα υπήρχε σοβαρό ενδεχόμενο να διαμορφωθούν κρίσιμες μάζες στο κοινωνικό σώμα με αίτημα για αναδιατάξεις, ως προϋπόθεση αστάθειας και έλλειψης κοινωνικής συγκατάθεσης, που θα προκαλεί για νέα κοινωνικά συμβόλαια, ικανά να τροποποιήσουν τους σημερινούς όρους χρηματοδότησης της οικονομίας.

Τέταρτον ακόμη κι' αν τα φαινόμενα αποκλεισμού δεν λάβουν την έκταση που εμπεριέχει η πρόβλεψη της κοινωνίας των 2/3, στο βαθμό που δεν αντιμετωπιστούν στην κατεύθυνση της κοινωνικής άμβλυνσης και της διάνοιξης δυνατοτήτων επανένταξης και ενεργοποίησης στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας, θα δημιουργήσουν βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα σοβαρά προσκόμματα. Αυτά είναι δυνατόν μακροπρόθεσμα να δημιουργήσουν περαιτέρω δυσκολίες στην δημόσια διαχείριση. Έχει σημασία εδώ να αναφερθούμε σ' ένα παράδειγμα: Είναι προτιμότερο ν' απασχολούνται 100 άνθρωποι με μερική απασχόληση, ίσως και μόνο για 15 ώρες την εβδομάδα, χωρίς να διαφεύγουν της φτώχειας, για να επιβιώνουν (στο όριο) και διά μέσου της απασχόλησής τους να ασφαλίζονται και να αποκτούν πρόσβαση στις αναγκαίες υπηρεσίες. Αν παρέμεναν αποκλεισμένοι θα έπρεπε να επιδοτούνται και να υπάρχει ένας ολόκληρος μηχανισμός κοινωνικής στήριξης.

Σύμφωνα με τα προηγηθέντα, εκτιμούμε ότι ενώ ο ατομισμός είναι μια συνολικά αποδοτική κατάσταση για την λειτουργία της "ελεύθερης αγοράς εργασίας", την οποία εδραιώνει το Ευρωπαϊκό πρότυπο πολιτικής, η διπλή κοινωνία, που είναι παράγωγο του ατομισμού είναι απολύτως απαράδεκτη, ανεπιθύμητη και αντιπαραγωγική. Απ' αυτή την άποψη πρέπει να θεωρηθεί πως η πολιτική καταπολέμησης είναι απολύτως συμβατή, ισόρροπη και επιβοηθητική του προσανατολισμού της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, όπως συνολικά καθορίστηκε από την Συνθήκη του Μάαστριχτ και όπως βασικά οριοθετήθηκε από το πλαίσιο της σύγκλισης των μακροοικονομικών μεγεθών.

2 Από τους θεσμούς πρόνοιας και προστασίας στα δίκτυα κοινωνικής στήριξης

Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης πρόκειται να επικεντρώσουμε στην ανάδειξη των νέων δομών και λειτουργιών, που αναπτύσσονται για την κοινωνική υποστήριξη. Η ιδιαίτερα σημαντική τάση που, κατά τη άποψη του γράφοντος, ασκεί μεγάλη επίδραση, είναι η κατεύθυνση για την ενίσχυση της «κοινωνικής ιδιωτικοποίησης».⁶⁰ Η αποδέσμευση από την εξυπηρέτηση της κοινωνικής προστασίας, μέσω των κρατικών δομών, έχει σαφέστατα, ως καίρια παράμετρο την ιδιωτικοποίηση λειτουργιών και υπηρεσιών. Η διαδικασία αυτή παραπέμπει, σχεδόν αυτόματα, στην συνειρμική σκέψη, ότι αυτή η «λειτουργική» ιδιωτικοποίηση, πραγματοποιείται, ευθέως, μέσω της ανάληψης δράσεων από ιδιωτικές κερδοσκοπικές επιχειρήσεις. Η τυπική μορφή ιδιωτικοποίησης, βέβαια, με βασική, αλλά όχι μοναδική, διαδικασία τη μεταβίβαση της ιδιοκτησίας σε ιδιωτικές κερδοσκοπικές επιχειρήσεις, αναπτύσσεται εκτενώς, τις δύο τελευταίες δεκαετίες, κυρίως στους υπόλοιπους τομείς κρατικής δράσης, εκτός της κοινωνικής προστασίας και υποστήριξης.⁶¹ Στο χώρο και στα αντικείμενα κοινωνικής προστασίας η διαδικασία ακολουθεί μια μεγάλη και ενδιαφέρουσα παρακαμπτήριο, που διέρχεται από την ένταση του ενδιαφέροντος

⁶⁰ Αυτή η κατεύθυνση κυριαρχεί στις θέσεις διαλόγου και πολιτικής της ΕΕ, όπως δηλώνεται μεταξύ άλλων στη σχετική ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, που δημοσιοποιήθηκε το 1997. Βλ., [EUROPEAN COMMISSION], "Promoting the role of voluntary organisations and foundations in Europe", *Communication from the Commission*, COM(97)241final, 6/6/1997, http://europa.eu.int/comm/dg23/library/lib-social_economy/opgfd_en.pdf, σ. 16.

⁶¹ Σχετικά με τις διαφορετικές μορφές και εκφράσεις της ιδιωτικοποίησης όπως και τους τομείς που εφαρμόζεται, τις κοινές δράσεις και τα διαφορετικά υποδείγματα στην Ευρώπη, πρβλ. OECD, *Regulation and competition issues in broadcasting, in the light of convergence*, Directorate for financial, fiscal and enterprise affairs, Committee on competition law and policy, DAF/FE/clp(99)1, Paris, 1999. OECD, 1996 *Privatisation Trends in OECD Countries*, http://www.oecd.org/daf/peru/publications/privatisation/pub_intro_trends96.htm. OECD, *Comparative overview of privatisation policies and institutions in OECD member countries*, http://www.oecd.org/daf/peru/privatisation/network/privnet4_overview_eng.htm. S. PRAVATO, M. FINGER, "Enterprises et services publics en Suisse", στο, S. MAPPA, *Essai historique sur l'interet general*, Paris, Karthala, 1997, σσ. 53-99. P. BAUBY, "La difficile emergence d'une conception europeene des services publics", στο ίδιο, σσ. 102-127. P. BAUBY, *Le service public*, Dominos, Flammarion, 1997, σσ. 58-73, 109-116. D.M. NEWBERY, *Competition and regulation in the electricity industry*, Paris, OECD, 1996, <http://www.oecd.org//daf/clp/bdpt.106.htm>.

για τις κοινωνικές οργανώσεις και ιδρύματα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Επιπλέον είναι ιδιαίτερης σημασίας, ο χαρακτήρας των τύπων οργάνωσης, των μορφών και του είδους της παρέμβασης και του ρόλου που αποδίδεται, ήδη, ή προσδιορίζεται για το μέλλον, των φορέων που αναλαμβάνουν την «κοινωνική ιδιωτικοποίηση».

Την περίοδο, κατά την οποία ήταν σε πλήρη εφαρμογή το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας, ανάλογα, βέβαια με την χώρα αναφοράς, οι βασικές δομές και οι κύριοι φορείς ήσαν είτε κρατικοί, είτε φορείς με άμεση κρατική εποπτεία, είτε στενά συνδεδεμένοι με τους μηχανισμούς κρατικής ρύθμισης (συνεταιρισμοί, ιδρύματα κοινοφελούς χαρακτήρα). Οι δημόσιες υπηρεσίες, και τα νομικά πρόσωπα, τα οποία διατηρούν σχέση εξάρτησης από το δημόσιο, είτε διοικητικής εποπτείας που απορρέει από την μορφή των διαχειριζόμενων πιστώσεων, μαζί με τα συνδεδεμένα δίκτυα των ασφαλιστικών και προνοιακών οργανώσεων (που ανήκουν στα συνδικάτα και άλλες οργανώσεις, όπως οργανώσεις αλληλοβοηθείας) αποτελούν τους κύριους μηχανισμούς κοινωνικής στήριξης.

Τα αντικείμενα και οι δράσεις αυτών των φορέων και οργανώσεων, ήταν στο μέγιστο βαθμό προκαθορισμένο από τις ανειλημμένες υποχρεώσεις, ως αποτέλεσμα των δημοσίων δεσμεύσεων, τις περισσότερες περιπτώσεις καλυμμένα θεσμικά με την μορφή των κοινωνικών δικαιωμάτων, προς τους πολίτες.⁶²

Το ανθρώπινο δυναμικό αυτών των φορέων είναι σε μεγαλύτερο βαθμό δημόσιοι υπάλληλοι, υπάλληλοι των νομικών προσώπων, οργανωμένο ιεραρχικά, σύμφωνα με τεύλορικό πρότυπο οργάνωσης. Ανεξάρτητα από τις λοιπές νομικές μορφές οι υπάλληλοι και στελέχη των υπολοίπων φορέων είναι κατά βάση μόνιμοι συνεργάτες.

Στην ίδια περίοδο υφίστανται, βέβαια, μια σειρά κοινωνικών οργανώσεων, κυρίως σωματειακού περιεχομένου και καθεστώτος, που διαδραματίζουν περιφερειακούς ρόλους, ως προς την κοινωνική προστασία και

⁶² T.H.MARSHALL, «Η ιδιότητα του πολίτη και η κοινωνική τάξη», στο, T.H.MARSHALL, T.BOTTOMORE, *Η ιδιότητα του πολίτη και η κοινωνική τάξη*, Αθήνα, Gutenberg, 1995, σσ. 31-121, και ιδίως, σσ. 42-43, 80-81, σ. 103.

στήριξη. Δεν θα πρέπει να εξαιρέσουμε απ' αυτήν την κατηγορία τις φιλανθρωπικές οργανώσεις και τα ιδρύματα. Δίπλα σ' αυτές τις οργανώσεις συνυπάρχουν σωματεία και ενώσεις μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, που ασχολούνται με ιδιαίτερα ενδιαφέροντος, ποικιλώνυμου περιεχομένου (ο χώρος αυτός διευρύνεται από τις αρχές της δεκαετίας 1970-80), που περιστασιακά, περιοδικά, ή παράλληλα, αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες κυρίως τοπικής εμβέλειας, είτε για την ευαισθητοποίηση πάνω σε κοινωνικά προβλήματα, είτε για την αντίληψη και θεραπεία κοινωνικών προβλημάτων.

Η χρηματοδότηση αυτών των οργανώσεων και ιδρυμάτων, προέρχεται είτε από χορηγίες και κληροδοτήματα, είτε από τις εισφορές των μελών, είτε από κρατικές επιδοτήσεις (που σπάνια λαμβάνουν μόνιμο χαρακτήρα).

Τα αντικείμενα της ενεργοποίησης επίσης ποικίλουν και εκτείνονται από την μελέτη, την έρευνα, την εκπαίδευση, την φροντίδα ηλικιωμένων και παισίων, τη φιλανθρωπία, την αρωγή κάθε είδους, την εξωνοσοκομειακή περίθαλψη. Ιδίως στις αγγλοσαξωνικές χώρες το φαινόμενο των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων με παρόμοια αντικείμενα, είχε προσλάβει σοβαρή εξάπλωση και συνόδευσε πάντα την περιφέρεια των συστημάτων, που σχετίζονται με το κοινωνικό κράτος.⁶³

Από την άποψη του ανθρώπινου δυναμικού που στήριξε όλες αυτές τις δραστηριότητες, πρέπει να σημειώσουμε, ότι οι οργανώσεις αυτές βασίστηκαν, κυρίως, στην εθελοντική εργασία των μελών την ώρα τηςσχόλης, των συνταξιούχων και πολύ λιγότερο σε μισθωμένη εργασία.⁶⁴ Ο εθελοντισμός

⁶³ Παρόμοιες πληροφορίες μας παρέχει το έργο του J. RIFKIN (= *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Αθήνα Νέα Σύνορα, 1996, σσ. 419-422).

⁶⁴ Η οποία, όμως, είναι σημαντική, στα μέσα της δεκαετίας 1990-2000, σύμφωνα με την μελέτη που πραγματοποίησε, το 1994, το Πανεπιστήμιο της Βαλτιμόρης (Johns Hopkins University), σε τέσσερις χώρες μέλη της ΕΕ (ΗΒ, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία), διαπιστώθηκε ότι σε μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και ιδρύματα, ότι απασχολούν, ήδη σημαντικό μέρος του εργατικού δυναμικού. Στη Γερμανία απασχολείται το 3,7% της συνολικής απασχόλησης και το 10% της απασχόλησης στις υπηρεσίες. Στη Γαλλία απασχολείται το 4,2% της συνολικής απασχόλησης και πάνω από το 10% των απασχολούμενων στις υπηρεσίες (800000 άτομα). Στο ΗΒ τα ποσοστά είναι αντίστοιχα 4% και 9% που αντιπροσωπεύουν 900000 άτομα, ενώ στην Ιαλία είναι 2% και 5%, τα οποία αντιστοιχούν σε 400000 άτομα. Βλ., [EUROPEAN COMMISSION], "Promoting the role of voluntary organisations and foundations in Europe», όπ.π., σ. 3. Σύμφωνα με την ανάλυση του Μ. CAMPBELL (= "Synthesis Report", [EUROPEAN COMMISSION], *The third system employment and local development. Volume I*, 1999, http://europa.eu.int/comm/dg05/empl&est/3syst/vol1_en.pdf, σ. 11), στις κοινωνικές μη

αποτελέσει, στην εξάπλωσή του, ένα σοβαρό ανταγωνιστικό πόλο στις τυπικές μορφές της απασχόλησης.

Στην κρίσιμη φάση που το κοινωνικό κράτος, μετασχηματίζεται και οι δομές συστέλλονται, όπως και οι λειτουργίες του διαφοροποιούνται, η συζήτηση, αλλά και τα μέτρα πολιτικής επαναφέρουν το θέμα των κοινωνικών οργανώσεων και ιδρυμάτων στο προσκήνιο με την πρόθεση να διαδραματίσουν αποφασιστικό ρόλο για την κοινωνική στήριξη. Η συζήτηση αυτή συνδυάζεται και με μέτρα πολιτικής που σε συνάρτηση προς την συστολή των κρατικών δομών και την διαφοροποίηση των δράσεων προβλέπουν, είτε ιδιωτικοποίηση κρατικών δομών (νοσοκομεία, κ.λ.π.), είτε την διαμόρφωση χώρων και κανόνων που αφήνουν περιθώρια για την διείσδυση του ιδιωτικού τομέα και του ανταγωνισμού, με βάση τους νόμους της αγοράς.

Η κυρίως κριτική που οριοθετεί θετικά την διαδικασία μετασχηματισμού του κράτους πρόνοιας και των μηχανισμών του βασίζεται σε σειρά επιχειρημάτων. Πέραν των ζητημάτων ουσίας, σχετικά με τις δομές που εξυπηρετούν τις ανάγκες τα επιχειρήματα αφορούν στην αναξιопιστία του κράτους και των φορέων του. Στην κριτική των Gaebler και Osborn,⁶⁵ όπως και του Rifkin,⁶⁶ γίνεται λόγος, για το πολύ ακριβό κόστος των δημόσιων υπηρεσιών και φορέων, όπως και των μηχανισμών, που έχουν προνομιακό χαρακτήρα και ρόλο. Σύμφωνα με τους συγγραφείς έτσι δημιουργείται η υπέρμετρη επιβάρυνση του προϋπολογισμού και αυτή με τη σειρά της δημιουργεί συνεχή αύξηση της φορολογίας. Ακολουθώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τον ειρμό σκέψης, ο οποίος παρακολουθεί τη λογική της μονεταριστικής αντίληψης, εκτιμούν, ότι αυτή η τάση διαμορφώνει εμπόδια στο σκέλος της προσφοράς και κατά τούτο, παρεμποδίζουν την ανάπτυξη. Απ' αυτή την άποψη δεν εξασφαλίζεται η απαραίτητη διαδικασία, για την δημιουργία θέσεων εργασίας. Παράλληλα θεωρείται πως η συγκρότηση ενός πολύ ακριβού κράτους με μεγάλο πληθυσμό

κερδοσκοπικές οργανώσεις εργάζεται το 7,69% των αμειβόμενων με μισθό απασχολούμενων.

⁶⁵ D. OSBORN, T. GAEBLER, *Reinventing Government. How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*, New York, Plume Books, 1993, σσ. 30-34.

⁶⁶ J. RIFKIN, *όπ.π.*, σσ. 414-416, 434-436, 444-446, 456-458.

υπαλλήλων και συνδεδεμένων συμφερόντων καταλήγει να είναι ελάχιστα εύστοχο και αποτελεσματικό. Ενώ οι μηχανισμοί αυτοί υπάρχουν για να εξυπηρετούν όσους το έχουν ανάγκη, στην πραγματικότητα καταλήγουν να εξυπηρετούν τον εαυτό τους και να είναι εντελώς αποξενωμένοι από τις ανάγκες των πολιτών.

2.1 Οι μετατοπίσεις της κοινωνικής στήριξης, στους μηχανισμούς και στις δομές

Πρέπει να κατανοηθεί ότι η διαμόρφωση, η ενίσχυση και η λειτουργία ενός ευρύτατου δικτύου ιδιωτικών επιχειρήσεων και κοινωνικών οργανώσεων, δηλαδή φορέων που επιλαμβάνονται των προβλημάτων του «κοινωνικού αποκλεισμού» και δεν ανήκουν στο γνωστό σύστημα φορέων του «κοινωνικού κράτους» και μαζί η διαδικασία ανάπτυξης ανάλογων ειδικοτήτων μιας αναγκαίας μάζας στελεχών είναι επίσης ζητούμενο των προγραμμάτων του «κοινωνικού αποκλεισμού». Τα τελευταία εγχειρήματα εκφράζουν μεταξύ άλλων την λογική της απομάκρυνσης από το παραδοσιακό «κράτος πρόνοιας» και τους αντίστοιχους μηχανισμούς του. Σε πρώτη φάση αυτά τα προγράμματα, χρηματοδοτούν και προετοιμάζουν τα δίκτυα, των μη κρατικών φορέων, που στο μέλλον θα επιλαμβάνονται πιο άμεσα από το ίδιο το κράτος την αντίληψη και θεραπεία των προβλημάτων του αποκλεισμού. Εκφράζουν επομένως τρεις, βασικά, μετακινήσεις στον τρόπο που οι κοινωνίες θα χρειαστεί να αντιμετωπίζουν κρίσιμα κοινωνικά ζητήματα:

α) Την μετακίνηση, από την αρχή ότι οι κρατικοί μηχανισμοί, θα οριοθετούν προγράμματα γενικής εφαρμογής, που θα υλοποιούνται μαζικά, με άμεση πολιτική και διοικητική ευθύνη των κρατικών θεσμών. Τα δίκτυα ιδιωτικών και κοινωνικών φορέων θα επιλαμβάνονται των αναγκαίων διαδικασιών αντίληψης και θεραπείας των προβλημάτων. Στην νέα κατάσταση τα κράτη και οι ευρωπαϊκοί θεσμοί θα έχουν επιτελικό ρόλο, θα διαμορφώνουν τους κανόνες, θα αναλαμβάνουν στρατηγικού χαρακτήρα επιλογές και θα αξιολογούν τα αποτελέσματα σε τακτές στιγμές, ώστε να γίνονται οι αναγκαίες αλλαγές και τροποποιήσεις, και να εξασφαλίζεται η αναμενόμενη αποτελεσματικότητα.

β) Την μετακίνηση από την αρχή ότι το «κράτος» εξασφαλίζει συνεχώς τις πιστώσεις και δεσμεύεται για την ισοδύναμη διάχυση της χρηματοδότησης σε όποιους το έχουν ανάγκη. Εδώ θα πρέπει να γίνει αντικείμενο προσοχής ότι οι χρηματοδοτήσεις και τα συγκεκριμένα προγράμματα έχουν μεταβατική σημασία, καθώς τίποτα δεν διασφαλίζει την επανάληψη και την συνέχεια, πέραν ορισμένων περιόδων.⁶⁷ Πρέπει ακόμη να ληφθεί υπόψη ότι τα ανάλογα με τους συσχετισμούς προγράμματα αυτά, στο πλαίσιο της ιδιόμορφης Ευρωπαϊκής θεσμικής αρχιτεκτονικής διαδραματίζουν ένα διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στις παρελθούσες δομές και λειτουργίες του «κοινωνικού κράτους» και μιας μελλοντικής κατάστασης κοινωνικής στήριξης, αδιακήρυκτης ακόμη, ή και άδηλης, ως προς τα περιεχόμενα της. Η διαμεσολάβηση αφενός εκφράζεται με την ανάθεση με «δημόσια χρηματοδότηση» (που πρέπει να γίνει αισθητή, ως ιδιόμορφη απ' την άποψη του νομικού της χαρακτήρα, καθώς σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να ταυτίζεται με την κρατική δημόσια χρηματοδότηση). Αφετέρου εκφράζεται με την διαχείριση απ' αυτούς του φορείς δράσεων και μηχανισμών και συγκεκριμένων παροχών που αφορούσαν στην κρατική δράση και υποχρέωση (επιδόματα ανεργίας και ειδικής κατάστασης, εκπαίδευση, κατάρτιση, εμψύχωση, συμβουλευτική, εξωνοσοκομειακή θεραπεία και επιμέλεια). Αυτό που χρειάζεται να έχουμε συνεχώς υπό σκέψη, είναι ότι μια επόμενη μεταβολή είναι δυνατόν να θεσμίσει, ως μόνο μηχανισμό κοινωνικής στήριξης, αυτόν που θα διαμορφωθεί από τα μη κρατικά δίκτυα (ιδιωτικά, μη κερδοσκοπικά και κοινωνικά).

γ) Η τρίτη μετακίνηση αφορά στην θέση ότι τα κοινωνικά προβλήματα αντιμετωπίζονται, ως προς τα τελικά τους αποτελέσματα στο ατομικό επίπεδο. Αυτή η *ex post* αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων συσχετίζεται με την μετακίνηση της οικονομικής παρέμβασης του κράτους, που πλέον αφίσταται ρυθμίσεων που διορθώνουν παρεκκλίσεις της αγοράς, οι οποίες δημιουργούν κοινωνικές παρενέργειες, ή που επλαμβάνονται μαζικά την διόρθωση των κοινωνικών συνεπειών της οικονομικής πράξης.

⁶⁷ Καθώς βασίζονται στην αρχή της επικουρικότητας επί των εθνικών δράσεων.

2.2 Τρείς τομείς και τρεις λογικές

Στην φάση που οξύνεται η κριτική προς το κράτος και τους μηχανισμούς πρόνοιας και συζητάται έντονα η δυνατότητα ανάπτυξης ενός εναλλακτικού συστήματος στήριξης, διευρύνεται η συζήτηση και για τον χαρακτήρα και τον ρόλο των διαφορετικών τομέων και φορέων οικονομικής δράσης.

Από τα μέσα της δεκαετίας 1980-90 γίνεται ολοένα και πιο αποδεκτή η αναγνώριση μιας νέας διάκρισης, μεταξύ τριών τομέων οικονομικής δράσης και παραγωγής. Η διάκριση αυτή δεν ισοδυναμεί στο χωρισμό που είχε επιβληθεί από την οικονομική ανάλυση και αφορούσε ανάλογα με το είδος της δραστηριότητας, στον πρωτογενή, τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Η διάκριση αυτή αφορά βασικά στον χαρακτήρα δράσης και δευτερευόντως στο είδος της ιδιοκτησίας. Θεωρείται, έτσι, ότι ο πρώτος τομέας είναι ο ιδιωτικός, ή κερδοσκοπικός τομέας, ο δεύτερος ο κρατικός τομέας, ο τρίτος τομέας είναι ο κοινωνικός, ή μη κερδοσκοπικός τομέας και ο τέταρτος είναι ο άτυπος τομέας που περιλαμβάνει τις οικογενειακές, ή άλλες δραστηριότητες που δεν είναι εντεταγμένες στο κύκλωμα της αγοράς.⁶⁸ Όσο δημιουργείται ένα ενιαίο πλαίσιο συζήτησης για την κατανομή και τη διάκριση των τομέων οικονομικής δράσης, άλλο τόσο παραμένει ασαφής η οριοθέτησή τους (και ιδίως του τρίτου τομέα), τόσο διαφέρουν οι απόψεις για το ρόλο, τόσο διακρίνονται οι στρατηγικές σχετικά με την προοπτική του τρίτου τομέα και τον τελικό συσχετισμό μεταξύ των τριών τομέων (αν εξαιρεθεί ο άτυπος) οικονομικής δράσης.

2.2.1 Η υπερβατική προσέγγιση

Στη σύγχρονη περίοδο, οι προσεγγίσεις που ανιχνεύουν ένα νέο τρόπο σύνδεσης της μη εμπορευματικής δραστηριότητας με την δράση των θεσμών της οικονομίας και των κρατικών δράσεων, έρχονται στο προσκήνιο με την δημοσιοποίηση καταρχήν, των απόψεων του A. Gorz. Η αντίληψη του A. Gorz έχει οπωσδήποτε, έναν απολύτως ριζοσπαστικό περιεχόμενο, και μπορεί κάποιος

⁶⁸ Σχετικά με την οριοθέτηση των τομέων, βλ., H. ANHEIER, A. BEN-NER, "Shifting boundaries: Long term changes in the size of the profit, non-profit, co-operative and government sectors", *Annals of Public and Co-operative Economics*, 1997, Vol. 68, No. 3, σσ. 335-353.

να αναγνωρίσει μια τάση υπερβατική για τη σχέση οικονομίας και κοινωνίας. Έχει συγγένειες με τις κοινοτικές θεωρήσεις και προτάσεις, τόσο σε σχέση με την κριτική του στον παραγωγισμό και στα αδιέξοδα της εμπορευματοποίησης, όσο και σε σχέση με την απαίτηση να ενισχυθεί η ατομική και η κοινωνική αυτονομία με την περιστολή της σφαίρας της αναγκαιότητας.⁶⁹ Προχωρά ωστόσο πέραν αυτών των κοινοτικών θεωρήσεων, γιατί δεν ζητά μια αυτόματη υπέρβαση της σημερινής κοινωνικής οργάνωσης και των δομών της. Η ανάπτυξη της σφαίρας της αυτονομίας με μη εμπορευματικό περιεχόμενο, προϋποθέτει τη συστολή, αλλά όχι την εξαφάνιση των εμπορευματικών δραστηριοτήτων και τον περιορισμό του κράτους σ' έναν μηχανισμό διαμόρφωσης κανόνων.⁷⁰ Προδιαγράφει μάλιστα τη διαδικασία ενδυνάμωσης ενδιάμεσων σωμάτων και οργανώσεων-ενώσεων, ως μορφωμάτων, που απεικονίζουν το μετασχηματισμό του πολιτικού και της κοινωνικής έκφρασης έξω από τις παραδοσιακές δομές και σχέσεις.⁷¹ Η ανάπτυξη του αυτόνομου τομέα βασίζεται σε ήδη υπαρκτές μορφές μη εμπορευματικού συνεταιρισμού και ανάλογου χαρακτήρα συνεργασίας.⁷² Πρέπει να σημειώσουμε, όμως, ότι ο Gorz πιστεύει σε μια γενικευμένη εφαρμογή της μη εμπορευματικής συνεταιριστικής και συνεργατικής δράσης, σ' όλα τα πεδία, πέραν των σημερινών, που αφορούν κυρίως στην φύλαξη των παιδιών, την φροντίδα των ηλικιωμένων κλπ., ή αυτές που χαρακτηρίζονται ως συμβιωτικές δράσεις.⁷³

Η πρόταση του Α. Gorz είναι σίγουρα από τις πλέον πρωτότυπες και ρηξικέλευθες στο πλαίσιο του σύγχρονου προβληματισμού. Η λογική του, ωστόσο, βρίσκεται σε μια κατεύθυνση ριζικής ανατροπής της κοινωνικής οργάνωσης, που βασίζεται στις εμπορευματικές σχέσεις και πρώτα και κύρια στην υπέρβαση του εμπορευματικού χαρακτήρα της εργασίας. Παρά τις διαβεβαιώσεις του συγγραφέα, ότι σε συνάρτηση με τις άλλες προϋποθέσεις της μετάβασης σε μια κοινωνία, πέραν της αγοράς εργασίας (την ανάδειξη του αυτοτελούς χαρακτήρα του ελεύθερου χρόνου, την προώθηση ενός συστήματος

⁶⁹ Α. GORZ, *Αντίο προλεταριάτο*, όπ.π., σσ. 135-137.

⁷⁰ Στο ίδιο, σσ. 142, 147, 156-162..

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 163.

⁷² Α. GORZ, *Η αθλιότητα του σήμερα και η προοπτική για το αύριο*, όπ.π., σσ. 162-204.

που εγκαθιδρύει, ένα εγγυημένο κατώτερο εισόδημα χωρίς ανταλλάγματα, τη δυνατότητα της πολυδραστηριότητας, με εκβολές εκτός του επίσημου κυκλώματος της αγοράς).

Οι απόψεις του, δημιουργούν επιφυλάξεις, σχετικά τον εφικτό τους χαρακτήρα σε δυο ζητήματα: α) στην ικανότητα, οι κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες θα επιχειρήσουν μια τέτοια εναλλακτική λύση, να ξεπεράσουν την ισχύ της κυρίαρχης οικονομίας και των δυνάμεων που συνδέονται με τους μηχανισμούς της αγοράς και β) στη δυνατότητα, που υπάρχει, να μη χειραγωγηθούν τα εγχειρήματα συνεργασίας και συνεταιρισμού από τους μηχανισμούς και τις δυνάμεις της αγοράς, ώστε να λειτουργήσουν σε άλλη κατεύθυνση από την επιθυμητή κατά τον συγγραφέα. Όπως, άλλωστε, αναγνωρίζει ο Gorz, τέτοιες επιλογές έχουν χρησιμοποιηθεί εσχάτως από την μεταρρύθμιση του Κλίντον στο πλαίσιο της αντικατάστασης του welfare state από μια πολιτική workfare, ως οχήματα για τον περιορισμό των κρατικών μηχανισμών υποστήριξης.⁷⁴

Σε κάθε περίπτωση ανεξάρτητα από τις κρίσεις που μπορεί να κάνει κάποιος σχολιαστής, σχετικά με τη διεξοδικότητα της αντίληψης, η τοποθέτηση και οι προτάσεις του Gorz είναι προλεγόμενα τόσο της συνολικής αντίληψης που σήμερα βρίσκεται στο επίκεντρο των συζητήσεων σχετικά με τον ρόλο των εναλλακτικών μορφών οργάνωσης και κοινωνικής στήριξης, όσο και των επιμέρους μέτρων που βρίσκονται σε διαπραγμάτευση. Στο πλαίσιο της συνολικής αντίληψης είναι ανιχνεύσιμη και η εκλεκτική συγγένεια με άλλες αντιλήψεις. Η συνύπαρξη της σφαίρας της αυτονομίας και των εμπραγμάτων μορφών, όπως των συνεταιρισμών και της ατομικής συνεργασίας, με ένα ευέλικτο κράτος που έχει στόχο την διαμόρφωση κανόνων, που καθοδηγούν την κοινωνική δράση και την παράλληλη ύπαρξη της αγοράς. Επίσης είναι διάκριτη η εκλεκτική συγγένεια με την πρόταση του Rifkin για την δημιουργία μιας παράλληλης αγοράς και μιας παράλληλης αγοράς εργασίας, που δεν υπακούει στους μηχανισμούς και τους νόμους της αγοράς, χωρίς να προβλέπεται η

⁷³ Στο ίδιο, σσ. 219-232.

⁷⁴ Στο ίδιο, σσ. 178-180. Από την άλλη πλευρά δεν μπορεί, παρά να θεωρηθεί ιδεατή η διαφορά μεταξύ της πολιτικής του workfare, που καταδικάζει και της welfare society, ως μέσου υποκατάστασης και πιθανής εναλλακτικής λύσης στο welfare state (Στο ίδιο, σσ. 230-232).

κατάργηση του κράτους και της ίδιας της αγοράς. Είναι ακόμη η τοποθέτηση με την εκτίμηση που εκφράζει ο A. Giddens, για τη σχέση ανάμεσα στο επιτελικό αλλά και ισχυρό κράτος και στις εκφράσεις της κοινωνίας των πολιτών στο τοπικό επίπεδο με αντικείμενο την επιλεκτική ατομική στήριξη.⁷⁵

Στις παραπάνω περιπτώσεις, βέβαια, η συστολή της κρατικής παρέμβασης, αφορά στην περιστολή της κρατικής δράσης, αλλά συνοδεύεται με την ενίσχυση της κρατικής ισχύος. Αυτό πρώτα απ' όλα αποτυπώνεται στην πρόταση του P. Glotz, για ένα νέο σύνταγμα που θα ενισχύει τους εκτελεστικούς θεσμούς και τη συγκεντροποίηση της εξουσίας.⁷⁶ Η πρόταση αυτή επικοινωνεί με την θέση του Giddens για παράλληλη ενίσχυση των θεσμών της αυτόβουλης έκφρασης της κοινωνίας των πολιτών στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης από τη μια και την περαιτέρω ενίσχυση του κράτους απ' την άλλη.⁷⁷ Με αυτές τις προτάσεις το κράτος ενώ ενισχύεται εξουσιαστικά μετατοπίζεται το βάρος της κοινωνικής στήριξης σε άλλους θεσμούς που ουσιαστικά σήμερα έχουν άτυπο χαρακτήρα.

2.2.2 J. Rifkin: Το υβρίδιο του τρίτου τομέα

Η αντίληψη του J. Rifkin, είναι ενδεικτική, για το περιεχόμενο και ρόλο που μπορεί να αναλάβει ο χώρος των κοινωνικών οργανώσεων και ιδρυμάτων, χωρίς να υπάρχει η απαίτηση της συνολικής υπέρβασης των συγκεκριμένων σχέσεων εξουσίας και των μηχανισμών της αγοράς. Η πρότασή του είναι κατά τη γνώμη μας υβριδιακή, καθώς περιγράφει, με «οραματική αφαίρεση», τα όρια και τα χαρακτηριστικά των μορφών κοινωνικής οργάνωσης και δράσης, εκτός της αγοράς και παράλληλα με την αγορά, και ταυτόχρονα γιατί ουσιαστικά προκρίνει τον τρίτο τομέα, ως τον βασικό μηχανισμό κοινωνικής υποστήριξης και ενίσχυσης, σ' όλους τους τομείς και τις δραστηριότητες που αφορούσαν στο κοινωνικό κράτος, δηλαδή, την καταπολέμηση της ανεργίας, την κοινωνική προστασία.

⁷⁵ A. ΓΚΙΝΤΕΝΣ, *Ο τρίτος δρόμος...κλπ*, όπ.π., σσ. 112-122.

⁷⁶ P. GLOTZ, *όπ.π.*, σ. 58.

⁷⁷ A. ΓΚΙΝΤΕΝΣ, *όπ.π.*, σ. 112.

Κατά πρώτον ο Rifkin οριοθετεί, σχεδόν εξιδανικευμένα τον τρίτο τομέα, ως τον μη κερδοσκοπικό τομέα κοινωνικής δραστηριοποίησης, που βασίζεται στην αυτόβουλη, πρωτοβουλιακή, σωματειακή και γι' αυτό δημοκρατική οργάνωση των δυνάμεων της κοινωνίας. Πρόκειται, λοιπόν, για την διεύρυνση της εθελοντικής σωματειακής οργάνωσης, στο τοπικό βασικά επίπεδο, που χωρίς κερδοσκοπικό προσανατολισμό, ενεργοποιείται στη βάση των κοινών ενδιαφερόντων, σε αντικείμενα που δεν καλύπτονται ή δεν μπορούν να καλυφθούν από την επίσημη αγορά. Το αίτημα του Rifkin είναι αυτός ο τομέας, της εθελοντικής συσσωμάτωσης, οργάνωσης και δράσης να εμπνευστεί και να ενισχυθεί εμπράγματα, ώστε να μπορέσει να δημιουργήσει έναν αξιόλογο χώρο αντίληψης, προσέγγισης και παρέμβασης για την επίλυση προβλημάτων, που σχετίζονται με την ανεργία, την κοινωνική περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό των αδυνάτων.⁷⁸

Κατά δεύτερον, οριοθετεί την απασχόληση σ' αυτόν τον τομέα σε τρεις κύκλους απασχολουμένων. Ο ένας κύκλος είναι οι εθελοντές, που προσφέρουν την εργασία τους τον χρόνο τηςσχόλης, επιδοτούμενοι με έμμεσους κυρίως τρόπους (φορολογική ελάφρυνση), κατά τη δραστηριοποίησή τους για τα κοινωνικά προβλήματα.⁷⁹ Ο δεύτερος κύκλος είναι οι ίδιοι οι άνεργοι και περιθωριοποιημένοι ή ακόμα και οι άνθρωποι με ειδικά προβλήματα, που μπορούν να μπορούν να προσφέρουν την εργασία τους και κάθε άλλη συνεισφορά τους, επιδοτούμενη από ένα γενικό κατώτερο και εγγυημένο εισόδημα, που όμως έχει αντάλλαγμα την ενεργό παρουσία στις δράσεις των κοινωνικών οργανώσεων.⁸⁰ Ο τρίτος, σαφώς μικρότερος σε μέγεθος κύκλος των απασχολουμένων, είναι μια ομάδα ειδικών (δεν προσδιορίζει με ακρίβεια αν θα είναι μισθωτοί), που έχουν την τεχνογνωσία, την ειδίκευση και την εμπειρία, να καθοδηγήσουν τις οργανώσεις του τρίτου τομέα σε εύστοχες και αποτελεσματικές δράσεις. εμπύχωσης, συμβουλευτικής, εκπαίδευσης, φροντίδας, φύλαξης, εξωνοσοκομειακής και παραϊατρικής περίθαλψης, μεταξύ των άλλων.

⁷⁸ J. RIFKIN, όπ.π., σσ. 410-416, 434-436.

⁷⁹ Στο ίδιο, σσ. 444-446.

⁸⁰ Στο ίδιο, σσ. 453-462.

Κατά τρίτον προσδιορίζει ένα τρόπο χρηματοδότησης, που βασίζεται στην κρατική ενίσχυση, από δύο οδούς, μια έμμεση και μια άμεση. Η έμμεση οδός είναι να δημιουργήσει φορολογικά κίνητρα για χορηγίες ιδιωτικών επιχειρήσεων προς τον τρίτο τομέα. Η άμεση είναι να επιδοτήσει το ίδιο το κράτος τις κοινωνικές οργανώσεις με πόρους που προσανατολίζονταν στον εξοδευτικό, άστοχο και αναποτελεσματικό κρατικό τομέα.⁸¹

Τέταρτον προδιαγράφει ένα ρόλο για τις κοινωνικές οργανώσεις που υποκαθιστά πλήρως τις παρεμβάσεις του κοινωνικού κράτους, δηλαδή την καταπολέμηση της ανεργίας μέσω της ενεργοποίησής του τρίτου τομέα, όπως και τα επιδόματα ανεργίας και τα προνομιακά επιδόματα. Υποκαθιστά, ταυτόχρονα, τις δράσεις της κοινωνικής στήριξης, φροντίδας, αρωγής, εμπύχωσης, συμβουλευτικής, εκπαίδευσης, φροντίδας, φύλαξης, εξωνοσοκομειακής και παραϊατρικής περίθαλψης.⁸²

Ως ένα σύνολο σκοπών, σχηματισμών, στρατηγικών και μέτρων είναι ένα ανέφικτο πλαίσιο, με τους σημερινούς συσχετισμούς. Ανέφικτος είναι, κατά τη γνώμη μας, και ο τελικός στόχος της ενδεχόμενης, αν και θολά εκφρασμένης κατάληξης, της υπέρβασης των δυσμενών κοινωνικών εκφράσεων της αγοράς εργασίας. Αντίθετα επιμέρους μέτρα και χαμηλού προφίλ τακτικές, που, άλλωστε, ήδη εφαρμόζονται, είναι πολύ πιθανό να διευρυνθούν και να συνοδεύουν την επίσημη αγορά. Ίσως μάλιστα αυτός ο τομέας να κινήσει σε επόμενη φάση, πιο ενεργό το ενδιαφέρον του ιδιωτικού τομέα ως χώρου εναλλακτικών επενδύσεων.

2.2.3 Η κοινωνική οικονομία και οι υπαλλακτικές αγορές

Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις μιας τρίτης ομάδας θεωρήσεων που πρόκειται να εξετάσουμε οι κοινωνικές οργανώσεις και ο τρίτος τομέας δεν είναι ούτε το όχημα μιας υπερβατικής στρατηγικής προς τις παρούσες εμπορευματικές σχέσεις, ούτε ο αποκλειστικός μηχανισμός για την καταπολέμηση της ανεργίας και την κοινωνική στήριξη των αδυνάτων. Για τις διαφορετικές αλλά γειτνιάζουσες θεωρήσεις, ο τρίτος τομέας αποτελεί, ένα καίριο συμπλήρωμα της

⁸¹ Στο ίδιο, σσ. 434-436, 456-458.

σημερινής εξέλιξης της κοινωνικής στήριξης, δίπλα στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα. Προβλέπουν και ευνοούν την ανάπτυξη του χώρου των κοινωνικών οργανώσεων και ιδρυμάτων και των κάθε λογής εθελοντικών συσσωματώσεων, στο όριο της συμπληρωματικότητάς του, με τους άλλους τομείς.

Στο πλαίσιο αυτών των αντιλήψεων και των συγκεκριμένων τοποθετήσεων, εντάσσεται και εκείνη της ΕΕ, με τρόπο, ο οποίος υποδεικνύει την κατεύθυνση και τις οριοθετήσεις, σχετικά με τις μελλοντικές πολιτικές στο περιβάλλον της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης.

Εδώ θα πρέπει να διακρίνουμε τρία βασικά ζητήματα που βρίσκονται στην αιχμή της συζήτησης, σχετικά με το συσχετισμό του δημόσιου, του ιδιωτικού και του κοινωνικού τομέα.

Το πρώτο ζήτημα σχετίζεται με την αναγνώριση κοινωνικού τομέα, ως σκέλους μιας νέας οικονομικής δυναμικής, αυτής της κοινωνικής οικονομίας. Η κοινωνική οικονομία διαμορφώνεται από μορφές παραδοσιακής συνεταιριστικής και συνεργατικής οργάνωσης, που αφορούσαν στην παραγωγή, την κατανάλωση, στην ασφάλιση και στους σχηματισμούς αλληλοβοήθειας και με τη γεφύρωση των προσφάτως αναπτυχθέντων, σε μεγάλη έκταση, μορφώματων εθελοντικών και μη κερδοσκοπικών οργανώσεων και ιδρυμάτων. Σύμφωνα με τις θέσεις των εκφρασμένων τάσεων, για την κοινωνική οικονομία, δεν είναι βασικός σκοπός των κοινωνικών οργανώσεων η δημιουργία κέρδους. Ωστόσο καθώς περιλαμβάνονται και συνεταιριστικές οργανώσεις, στην περίπτωση τους δεν αποκλείεται η δυνατότητα για τη δημιουργία και διανομή κέρδους.⁸³ Σύμφωνα με άλλη άποψη θεωρείται, ότι δεν έχει ιδιαίτερη σημασία ο νομικός χαρακτήρας των φορέων της κοινωνικής οικονομίας, ακόμα και εκείνων που στοχεύουν στη διαμόρφωση υπερπροϊόντος, αρκεί να μπορούν να πιστοποιούν τον κοινωνικό χαρακτήρα τους, να έχουν τοπική εμβέλεια δράσης και δημοκρατική οργάνωση.⁸⁴

⁸² Στο ίδιο, σσ. 490, 497.

⁸³ B. LORENDAHL, "New cooperatives and local development: A study of six cases in Jeamtland, Sweden", *Journal of Rural Studies*, 1996, Vol. 12, No. 2, σσ. 143-150.

⁸⁴ S. WESTERDAHL, H. WESTLUND, "Social economy and new jobs. A summary of twenty case studies in European regions", *Annals of Public and Cooperative Economics*, 1998, Vol. 69, No. 2, σσ. 193-218.

Το δεύτερο ζήτημα αφορά το είδος της απασχόλησης στον τρίτο, ή κοινωνικό τομέα. Εδώ οι περισσότερες απόψεις συμφωνούν, ότι βασικό χαρακτηριστικό του κοινωνικού τομέα, αποτελεί η εθελοντική συμμετοχή και απασχόληση που σε ελάχιστες περιπτώσεις σχετίζεται με κάποια άμεση αμοιβή, ανταμοιβή, ή ανταπόδοση έναντι των παρεχόμενων υπηρεσιών.⁸⁵ Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η χρήση μισθωτής εργασίας. Παράλληλα, θεωρείται επιθυμητή η σύνδεση με άλλα προγράμματα, ώστε να εξασφαλίζεται ο πολλαπλασιαστικός χαρακτήρας και η συνέργια δράσεων. Σε μια παρόμοια βάση, όπως προείπαμε στη Γαλλία τα επιδόματα ανεργίας συνδέονται με την παροχή υπηρεσιών προς τον τρίτο τομέα. Απ' αυτήν την άποψη, ο κοινωνικός τομέας τείνει να ενισχύεται έμμεσα, από κρατικές δράσεις για την απασχόληση και αυτό οφείλει να αξιολογηθεί και ως προς γενικό υπαλλακτικό χαρακτήρα του τρίτου τομέα.

Σε σχέση, τρίτον, με τα αντικείμενα στα οποία επικεντρώνεται η δράση των οργανώσεων του κοινωνικού τομέα, διαφορετικές μελέτες διαπιστώνουν μια ευρύτερη επέκταση δραστηριοτήτων. Κινούνται από την περιορισμένη οικονομική βοήθεια, την συμβουλευτική, τις εκπαιδευτικές υπηρεσίες, την κοινωνική και εργασιακή επανένταξη και την εμπύχωση, στην ενίσχυση της συνεταιριστικής δράσης και σε ορισμένες περιπτώσεις σε άξονες που αφορούν στην οικονομική ανάπτυξη. Στο πλαίσιο αυτό υπάρχουν απόψεις, που θεωρούν ότι ο κοινωνικός τομέας, μπορεί να συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση νέων καινοτομικών προϊόντων και νέων υπηρεσιών, στο τοπικό επίπεδο, και μαζί νέων θέσεων εργασίας, στη χειρότερη περίπτωση προσωρινών, που είναι δυνατόν να λειτουργήσουν ως μηχανισμός υπέρβασης των προβλημάτων που ανακύπτουν στην αγορά και ιδίως στην αγορά εργασίας. Η δυναμική αυτών των υπαλλακτικών αγορών μπορεί να συμβάλλει θετικά, στη μεταβατική φάση από την οποία διέρχεται η οικονομία.⁸⁶

⁸⁵ Ο εθελοντικός χαρακτήρας ανήκει στη σφαίρα των αυτονόητων ίσως διαστάσεων του ζητήματος των κοινωνικών οργανώσεων. Η διεύρυνση ωστόσο του αριθμού των εθελοντών υποχρεώνει συχνά να σημειώνεται με έμφαση ο συσχετισμός του, σε σχέση με την απασχόληση και τον παραγόμενο πλούτο σε άλλους τομείς. Το γεγονός ότι ο κοινωνικός τομέας ταυτίζεται με το μη-κερδοσκοπικό, που απαιτεί τη μη διανομή κερδών και αποδόσεων, δίνει την αίσθηση περί της δυναμικής της αναδιανομής, σε υπηρεσίες και απασχόληση στο τοπικό πλαίσιο (M. CAMPBELL, "Synthesis Report", *όπ.π.*, σσ. 10-12).

Η στάση και η πολιτική της ΕΕ, φαίνεται από τα επίσημα κείμενα διαλόγου, προετοιμασίας και άσκησης πολιτικής, ότι προσεγγίζει και σε ορισμένες περιπτώσεις ταυτίζεται, με τις επεξεργασίες και τις κατευθύνσεις της κοινωνικής οικονομίας. Απ' αυτή την άποψη οι τοποθετήσεις της δεν έχουν το περιεχόμενο κάποιου υπερβατικού προσανατολισμού σχετικά με την αγορά και επομένως με την αγορά εργασίας, ούτε βέβαια την αναγνώριση του τρίτου τομέα, ως οχήματος για μια μελλοντική αναμόρφωση της σχέσης τους, με τον χώρο των κερδοσκοπικών επιχειρήσεων.

Η ΕΕ μέσω των αναλύσεων, των μελετών που διεξάγει, ή αξιοποιεί και των σχεδίων που πραγματοποιεί είναι αισθητό, πως ήδη ευνοεί, ενισχύει και χρησιμοποιεί για την υλοποίηση δράσεων - κάτι το οποίο στο μέλλον πρόκειται να το κάνει με μεγαλύτερη ένταση - τις κοινωνικές και μη-κερδοσκοπικές οργανώσεις.⁸⁷

Στο πλαίσιο των συγκεκριμένων αναφορών, θεωρούμε ότι έχει αξία ν' αναφερθούμε στην οριοθέτηση των κοινωνικών οργανώσεων, σύμφωνα με τις αναλύσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Κοινωνικές οργανώσεις και ιδρύματα, κατά την ΕΕ, αποτελούν οι οργανώσεις που έχουν τυπική μορφή κατοχυρωμένη θεσμικά (πράγμα που αποκλείει τις άτυπες ενώσεις προσώπων), που είναι μη-κερδοσκοπικές, μη κυβερνητικές, όσες δεν έχουν προσανατολισμό την προώθηση θρησκευτικών και εκκλησιαστικών δογμάτων και θέσεων (με εξαίρεση τα θρησκευτικά σχολεία και τις οργανώσεις που προσφέρουν κοινωνικές υπηρεσίες), όσες δεν σχετίζονται με πολιτικά κόμματα και προώθηση

⁸⁶ B. GAZIER, "Ce que sont les marches transitionnels", J. C. BARBIER, J. GAUTIE (eds.), *Les politiques de l'emploi en Europe et aux Etats-Unis*, Paris, PUF, 1998, σσ. 339-355. J. L. LAVILLE, "Nouveaux services et evolution des politiques publiques en Europe", στο ίδιο, σσ. 317-338. L. LAVILLE (ed.), *Les services de proximite en Europe*, Paris, Syros-Alternative, 1992. Ιδίως στις τελευταίες αναλύσεις της, οι οποίες έχουν πραγματοποιηθεί για λογαριασμό της ΕΕ, τονίζεται η δυναμική που έχουν, παρά τα προβλήματα, οι κοινωνικές οργανώσεις σε σχέση με την προώθηση καινοτομιών, την ανάπτυξη υπαλλακτικών αγορών σε τοπικό επίπεδο, στα αντικείμενα των υπηρεσιών φροντίδας, υγείας, εκπαίδευσης, ιδίως για άτομα που αντιμετωπίζουν δυσκολίες. Η ανάπτυξη νέων αγορών, η κάλυψη αναγκών που δεν ικανοποιούνται, ή δεν ικανοποιούνται επαρκώς από τους μηχανισμούς της αγοράς, μπορεί να έχει ενδιαφέρουσες και πάντως θετικές επιδράσεις, στην οργάνωση της εργασίας και στη διεύρυνση των ευκαιριών απασχόλησης στο τοπικό πλαίσιο, μεταξύ των άλλων, για άτομα που αντιμετωπίζουν δυσκολίες και για άνεργους μακράς διάρκειας και ιδίως μεγάλης ηλικίας (M. CAMPBELL, *όπ.π.*, σσ. 17-22).

⁸⁷ [EUROPEAN COMMISSION], "Promoting the role of voluntary organisations and foundations in Europe", *όπ.π.*, σσ. 6-8.

ατόμων σε δημόσιες θέσεις (ούτε βέβαια και τα ίδια τα πολιτικά κόμματα).⁸⁸ Αντίθετα εντάσσονται όσες οργανώσεις επιθυμούν την προώθηση, ή την τροποποίηση των δημόσιων πολιτικών. Η αυτονομία και η οικονομική ανεξαρτησία θεωρούνται σημαντικά και απαραίτητα στοιχεία για την αναγνώριση τους, ως κοινωνικές οργανώσεις.

Σε αρκετές περιπτώσεις τα κριτήρια, που τίθενται από την ΕΕ είναι δύσκολο να έχουν πλήρη και ομοιογενή σημασία για όλες τις χώρες-μέλη, στο βαθμό που το νομικό καθεστώς δεν είναι ενιαίο.⁸⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σε αρκετές χώρες είναι ασαφής, ή ανύπαρκτα, από τυπικής άποψης, τα όρια μεταξύ του κερδοσκοπικού και του μη-κερδοσκοπικού τομέα (όπως αναγνωρίζεται άλλωστε από την ειδική αναφορά στο νομικό καθεστώς των διαφορετικών χωρών). Σε άλλες περιπτώσεις και η Ελλάδα περιλαμβάνεται σ' αυτές, υφίσταται το πρόβλημα, οργανώσεις και ιδρύματα να καταγράφονται στην κατηγορία των κοινωνικών οργανώσεων, με δεδομένο ότι η δημόσια συμμετοχή σ' αυτές είναι μειοψηφική (στη διοίκηση), αλλά στην πραγματικότητα να βρίσκονται σε σχέση άμεσου ελέγχου από τις δημόσιες αρχές. Σε μια ακόμη εκδοχή είναι δυνατό να υποκρύπτεται σχέση εμμέσου εξάρτησης από ιδιωτικά συμφέροντα, που έχουν κερδοσκοπικό προσανατολισμό και άλλοτε αξιοποιούν μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα εταιρείες και ιδρύματα, ώστε να έχουν δυνατότητα άντλησης πόρων και χρηματοδοτήσεων, είτε για να μπορούν να εξασφαλίζουν φοροαπαλλαγές, μέσω του θεσμού της χορηγίας, των αποδόσεων από άλλες κερδοσκοπικές δραστηριότητες. Οι δυνητικές εκδοχές, μάλιστα, σχέσης με τον ιδιωτικό τομέα είναι άπειρες.

Η ΕΕ θεωρεί, ότι οι οργανώσεις αυτού του χαρακτήρα πέραν της θετικής επίδρασης που έχουν ως θεσμοί, για την διεύρυνση της συμμετοχής των πολιτών και για την προώθηση λύσεων για κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα, είναι δυνατόν, να παίξουν θετικό ρόλο για την ανάπτυξη νέων μορφών κοινωνικής στήριξης, παροχής κοινωνικών υπηρεσιών στο τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, να συμμετέχουν ενεργά στην υλοποίηση των κοινωνικών προγραμμάτων που σχεδιάζονται από τις δημόσιες αρχές και να

⁸⁸ Στο ίδιο, σσ. 1-2.

συμπεριλαμβάνονται στους φορείς που εφαρμόζουν δράσεις για την καταπολέμηση της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού.⁹⁰ Θα λέγαμε, κατ' αυτό, ότι ευνοείται και υποστηρίζεται η «κοινωνική ιδιωτικοποίηση», δράσεων και προγραμμάτων κοινωνικού χαρακτήρα. Στην κατεύθυνση αυτή η Ευρωπαϊκή Ένωση προσανατολίζεται να στηρίζει περισσότερο, με ρυθμίσεις, με λειτουργικές στηρίξεις και με χρηματοδοτήσεις, γεγονός που είναι αισθητό από τις δράσεις που εκτελούνται, ήδη, για τα ζητήματα καταπολέμησης της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού.⁹¹

Σχετικά με το ζήτημα του ανθρώπινου δυναμικού είναι σαφές ότι στην προκείμενη τοποθέτηση, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην εθελοντική συμμετοχή, ευρύτατων κοινωνικών ομάδων για τα ιδιαίτερα προβλήματα και η αξιοποίηση κάθε αυτόβουλης, πρωτοβουλιακής και καινοτόμου παρέμβασης. Επίσης είναι διακριτό ότι στηρίζεται η συμμετοχή, κυρίως στις ενέργειες εκτελεστικού χαρακτήρα, ανέργων που επιδοτούνται, ή ακόμα ευνοείται η λειτουργία των οργανώσεων αυτών ως μηχανισμών εναλλακτικής απασχόλησης, καθώς οι καινοτομικές και πρωτότυπες δράσεις, μπορούν να δημιουργήσουν νέα προϊόντα και υπηρεσίες. Είναι παράλληλα, αισθητή η αναγνώριση των ελλειμμάτων που υπάρχουν σε ανθρώπινο δυναμικό που να έχει τις τεχνογνωσία και την επαγγελματική ενημέρωση, το οποίο θα μπορέσει να συμβάλει στο σχεδιασμό καινοτομικών δράσεων, να οργανώσει προγράμματα και δράσεις, να υλοποιήσει αποτελεσματικά ενέργειες.⁹²

⁸⁹ Είναι εμφανές από τη σύγκριση του νομικού καθεστώτος των χωρών μελών της ΕΕ, Στο ίδιο, σσ. 31-80.

⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 4-6, 20-22.

⁹¹ Γίνεται λόγος βέβαια, συγχρόνως για διευθετήσεις που αφορούν στη χρηματοδότηση, στη φορολογία, στη διευκόλυνση των συνεργασιών και το συντονισμό των διακρατικών ενεργειών (στο ίδιο, σσ. 24-25).

⁹² Η ανάγκη για την απασχόληση ανθρώπινου δυναμικού είναι από τις βασικές, όπως απορρέει απ' όλες τις αναλύσεις και τις έρευνες, που έχουν διεξαχθεί για λογαριασμό της ΕΕ. Όπως φαίνεται από την έρευνα των εθελοντικών οργανώσεων, οι φορείς με μακρά παρουσία χρειάζονται περισσότερο αμειβόμενο δυναμικό, ενώ όσοι έχουν ιδρυθεί πρόσφατα, χρειάζονται περισσότερους εθελοντές και στήριξη σε διευθυντικές λειτουργίες και στη συμβουλευτική (στο ίδιο, σ. 25). Στις πιο πρόσφατες αναλύσεις σημειώνεται ότι ανάμεσα στα βασικότερα εσωτερικά εμπόδια που αντιμετωπίζει ο τρίτος τομέας, το πιο σημαντικό είναι η απουσία επαγγελματικού δυναμικού ικανού να διευθύνει, να δημιουργεί και να ελέγχει την ποιότητα των υπηρεσιών που παρέχονται (M. CAMPBELL, όπ.π., σσ. 31-32).

Είναι προφανές από τα παραπάνω ότι βρισκόμαστε, με βάση τις πραγματικότητες, μπροστά στην διαμόρφωση μιας νέας τάσης στην αγορά υπηρεσιών. Από την μια πλευρά αυτή υποδηλώνει την μετάθεση των κοινωνικών υπηρεσιών από το κράτος στις ιδιωτικές επιχειρήσεις και στις κοινωνικές οργανώσεις. Από την άλλη επισημαίνεται η ανάγκη για μια νέα γενιά διαχειριστών των κοινωνικών υπηρεσιών και προγραμμάτων. Οι τελευταίοι, πολύ λιγότερο, μπορούμε να εκτιμήσουμε, πως σε σχέση με την υπερπεντηκονταετή ιστορία του κοινωνικού κράτους και των θεσμών του, θα είναι δημόσιοι υπάλληλοι και από την άποψη του καθεστώτος της απασχόλησης μισθωτοί.

3. Η καταγραφή των φορέων

Η επιλογή των φορέων που ενδιέφεραν την επιχειρούμενη ανάλυση, βρέθηκε από την πρώτη στιγμή ενώπιος, με προβλήματα, εκτός των σχετικών με τους περιορισμούς στο χρόνο, τους πόρους και τη διαθεσιμότητα των ερευνητών, τα οποία αφορούσαν κυρίως στα κριτήρια επιλογής και την ιεράρχηση τους. Με δεδομένο, ότι σκοπός μας ήταν να εντοπίσουμε τους φορείς, με τους οποίους θα μπορούσε να δικτυωθεί το μεταπτυχιακό μας πρόγραμμα και με προσανατολισμό αυτή η δικτύωση, να μπορεί να προσλάβει άμεσες και εμπράγματος μορφές συνεργασίας (την επικοινωνία με το Πανεπιστήμιο και το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα, την πληροφόρηση των φορέων σχετικά με την τεχνογνωσία των συντελεστών του προγράμματος, την ενημέρωση για τις ειδικεύσεις και τα προσόντα των αποφοίτων, την προετοιμασία κοινών δράσεων και τη συνεργασία στα πεδία της συμβουλευτικής και της εφαρμοσμένης έρευνας), κατευθυνθήκαμε στην καταγραφή, η οποία περιέλαβε κατηγορίες φορέων, που τα αντικείμενα της δράσης τους, σχετίζονταν κατά το δυνατόν, με τις προσεγγίσεις του προγράμματος, κάλυπταν τα πολλαπλά είδη και μορφές παρέμβασης και ανταποκρίνονταν στην ποικιλία των υπαρκτών νομικών καθεστώτων.

Τα τρία βασικά κριτήρια ταξινόμησης των φορέων που ασχολούνται με ζητήματα καταπολέμησης κοινωνικού αποκλεισμού τα οποία χρησιμοποιήσαμε, ήταν η νομική μορφή του φορέα, οι ομάδες-στόχοι και το είδος των δραστηριοτήτων που ασκεί. Το νομικό καθεστώς εκφράζει τόσο μια τυπική όσο και μια ουσιαστική διάσταση του φορέα. Υπάρχει τόσο μεγάλη ποικιλία νομικών μορφών κοντινών μεταξύ τους και δύσκολα διακρινόμενων, που, συχνά, ούτε κι οι ίδιοι οι φορείς γνωρίζουν πολύ καλά σε ποια κατηγορία εμπίπτουν. Οι ομάδες-στόχοι και το είδος των δραστηριοτήτων, από την άλλη, είναι δυο όψεις του ίδιου νομίσματος και απαντούν στο ερώτημα “Τι κάνει ο φορέας;”.

Αυτά τα τρία κριτήρια μας οδήγησαν σε διάφορες πηγές, όπου και εντοπίσαμε τους συγκεκριμένους φορείς και τα στοιχεία τους. Υπάρχουν ήδη ορισμένοι κατάλογοι βασισμένοι σε ένα ή περισσότερα απ’ αυτά τα κριτήρια. Υπάρχει, ας πούμε, ο κατάλογος των πιστοποιημένων ΚΕΚ τον οποίο εκδίδει το ΕΚΕΠΣ, ο οποίος είναι ένας κατάλογος με κριτήριο το είδος της δραστηριότητας. Υπάρχει ακόμη ο κατάλογος των ψυχιατρικών υπηρεσιών που υπάγονται σε δημόσια νοσοκομεία – ένας κατάλογος με κριτήριο τόσο την ομάδα-στόχο όσο και το νομικό καθεστώς. Εμείς επιδιώξαμε για κάθε φορέα να μάθουμε το νομικό του καθεστώς, το είδος των δραστηριοτήτων του, τις

ομάδες-στόχους καθώς και ορισμένες πρακτικές πληροφορίες που θα μας επέτρεπαν σε μια δεύτερη φάση να τους προσεγγίσουμε.

Η καταγραφή έχει μια εγγενή δυσκολία: όπως ήδη είπαμε, για ορισμένες κατηγορίες φορέων υπάρχουν ήδη έγκυροι κατάλογοι. Για ορισμένες άλλες κατηγορίες φορέων, όμως, δεν υπάρχουν τέτοιοι κατάλογοι, οπότε έπρεπε να βασιστούμε σε αποσπασματικές πληροφορίες, προσωπική επαφή ή γνώσεις των μελών της ομάδας εργασίας κλπ. Δώσαμε τελικά μεγαλύτερο βάρος στους συγκροτημένους καταλόγους από την άποψη ότι η πληρότητά τους θα μας επέτρεπε αντιπροσωπευτικότητα ως προς το κριτήριο με το οποίο είχαν αυτοί συγκροτηθεί.

Η καταγραφή, κατά συνέπεια, των φορέων δεν είναι πλήρης. Ο κατάλογος όμως των φορέων που παρατίθεται στο παράρτημα, με τις τέσσερις πτυχές που μας ενδιαφέρουν κατά το δυνατόν συμπληρωμένες, αποτελεί μια ενδιαφέρουσα και χρήσιμη βάση για περαιτέρω ανάπτυξη.

Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι ορισμένες επιλογές κατά τη διάρκεια της έρευνας, όπως, π.χ. ότι προτιμήσαμε προηγούμενους καταλόγους από μεμονωμένες καταγραφές, υπαγορεύτηκαν από τους περιορισμένους πόρους που είχαμε στη διάθεσή μας. Από τη μια ξεκινήσαμε την έρευνα με μηδενικούς χρηματικούς πόρους, από την άλλη και ο χρόνος ήταν ένας πόρος σε σπανιότητα: είχαμε μόνο δύο μήνες στη διάθεσή μας για να καλύψουμε όλα τα στάδια πλην αυτού της ανάλυσης – καταγραφή φορέων, επιλογή δείγματος, δημιουργία ερωτηματολογίου, συνεντεύξεις. Επιχειρήσαμε λοιπόν κάποιους αυτοπεριορισμούς με στόχο να ισορροπήσουμε το επιθυμητό με το δυνατό.

Θεωρούμε ωστόσο τον κατάλογο των 263 φορέων ικανοποιητικό και αρκετά αντιπροσωπευτικό του τι υπάρχει στον χώρο της παρέμβασης εναντίον του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα σήμερα. Στους πίνακες 3.1-3.3 φαίνονται οι φορείς τους οποίους εντοπίσαμε ταξινομημένοι με τα τρία κριτήρια που ήδη αναφέραμε. Επίσης, στο παράρτημα Ι βρίσκεται ολόκληρος ο κατάλογος των φορέων.

Όπως φαίνεται στον πίνακα 3.1, υπάρχει ένα σημαντικό ποσοστό φορέων (23,8%) για το οποίο δεν μπορούσαμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια το νομικό καθεστώς λειτουργίας. Βέβαια στον παραπάνω πίνακα φαίνεται το κατά δήλωσή τους ή το διαφαινόμενο νομικό καθεστώς λειτουργίας. Συχνά, όμως, πηγές όπως έντυπα που περιγράφουν τη δραστηριότητα του φορέα, δεν στέκονται στη νομική διάσταση του θέματος, ούτε τα απασχολεί ιδιαίτερα η σαφήνεια σ' αυτόν τον τομέα. Από την άλλη, η πολυπλοκότητα της σχετικής νομοθεσίας οδηγεί σε συνεχή προβλήματα τον ερευνητή

ο οποίος προσπαθεί να προσδιορίσει νομικά καθεστώτα λειτουργίας. Αυτός είναι ο λόγος που σε ορισμένες περιπτώσεις προτιμήσαμε να μην κατατάξουμε από την αρχή έναν φορέα σε μια κατηγορία λόγω αμφιβολιών. Ακόμη, επίσης, και στους φορείς για τους οποίους είχαμε ενδείξεις, ενδέχεται να έχουν τελικά τοποθετηθεί σε λάθος κατηγορία. Σε γενικές γραμμές, πάντως, πιστεύουμε ότι ο παραπάνω πίνακας μπορεί να δώσει μια εικόνα της κατάστασης της αγοράς.

Πίνακας 3.1 Φορείς με βάση τη νομική τους μορφή

	Συχνότητα εμφάνισης	
	Ποσοστό %	
Δημόσιες υπηρεσίες-Νομικά		
Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου	70*	26,8%
Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού		
Δικαίου	65**	24,9%
Ιδρύματα ή εταιρίες μη		
κερδοσκοπικά	9	3,4%
Ιδιωτικές επιχειρήσεις	38	14,6%
Εθελοντικές οργανώσεις	1	0,4%
Σύλλογοι και σωματεία	7***	2,7%
Δημοτικές επιχειρήσεις	7	2,7%
Διεθνείς οργανισμοί	1	0,4%
Αδιευκρίνιστο καθεστώς	62	23,8%
Σύνολο	263	100,0%

* Εδώ περιλαμβάνονται 13 δημοτικές υπηρεσίες (5%)

** Εδώ περιλαμβάνονται 12 φιλανθρωπικά σωματεία τα οποία λειτουργούν ως ΝΠΙΔ (4,6%), ενώ 10 από αυτούς τους φορείς (3,8%) είναι κατά δήλωσή τους ΝΠΙΔ ιδιωτικού τομέα.

*** Αν συμπεριλάβουμε και τα 12 ΝΠΙΔ που κατά δήλωσή τους είναι φιλανθρωπικά σωματεία, τότε το ποσοστό ανέρχεται σε 7,3%.

Για τον λόγο που παραπάνω σημειώσαμε, δηλαδή ότι δεν είναι πάντα εύκολο να εντοπίσει κανείς την ύπαρξη ενός φορέα αν δεν υπάρχει σε κάποιου είδους συγκεντρωτικό κατάλογο, έχουμε την αίσθηση ότι ορισμένες κατηγορίες υποεκπροσωπούνται στην παραπάνω κατάταξη. Χαρακτηριστική τέτοια κατηγορία είναι η κατηγορία των σωματείων και συλλόγων. Είναι προφανές ότι δεν υπάρχουν μόνο 7 ή 19 σχετικά σωματεία και σύλλογοι, αλλά για να τα εντοπίσουμε θα έπρεπε να εμφανιστούν μόνο τους. Κατά τ' άλλα, ήταν γενικά πολύ πιο δύσκολο να εντοπίσουμε πρωτοβουλίες από τον ιδιωτικό τομέα, είτε τον κερδοσκοπικό είτε τον μη κερδοσκοπικό, στο βαθμό που αυτές δεν υπόκεινται σε κάποιου είδους έλεγχο. Από την άλλη, σε περιπτώσεις όπως τα κέντρα επαγγελματικής κατάρτισης, λόγω χάρη, εξαιτίας της υποχρεωτικής πιστοποίησής τους ήταν πολύ εύκολο να εντοπιστούν με όλα τους τα στοιχεία.

Όσον αφορά τα υπόλοιπα δύο κριτήρια, δηλαδή τις ομάδες-στόχους και το είδος των δραστηριοτήτων των φορέων, δεν είναι τόσο απλό να προχωρήσουμε στην ταξινόμηση των φορέων. Αυτό συμβαίνει γιατί γενικά οι φορείς δεν ασχολούνται μόνο με μια ομάδα και δεν ασκούν ένα μόνο είδος δραστηριότητας για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η μοναδική μεγάλη σχετικά άρτια κατηγορία, όπως θα δούμε, αφορά δομές όπως τα κέντρα επαγγελματικής κατάρτισης, τα οποία, ως επί το πλείστον ασχολούνται μόνο με την κατάρτιση – αν και τελευταία ανοίγουν τις δραστηριότητές τους προς μια σειρά συνοδευτικών υπηρεσιών. Δεν είναι όμως απαραίτητα εύστοχο να πει κανείς ότι ένα ΚΕΚ έχει ως ομάδα-στόχο τους “ανέργους” και δραστηριότητα την “κατάρτιση”. Πολλά ΚΕΚ έχουν ιδιαιτερότητες, ανήκουν σε ευρύτερα εταιρικά σχήματα και εξυπηρετούν μέρος μιας συνολικότερης δραστηριότητας. Παρά ταύτα, εμείς έχοντας στη διάθεσή μας τον κατάλογο των πιστοποιημένων ΚΕΚ, δεν ήμασταν σε θέση, λόγω περιορισμένου χρόνου και οικονομικών πόρων να ελέγξουμε την ακριβή δραστηριότητα του κάθε ΚΕΚ και το πού ακριβώς εντάσσεται.

Με το παράδειγμα αυτό θέλουμε να δείξουμε ότι οι κατηγορίες των επόμενων πινάκων είναι κατά συνέπεια αλληλοεπικαλυπτόμενες. Τα ποσοστά που παρουσιάζονται περισσότερο δίνουν ενδείξεις τάσεων της αγοράς, παρά την ακριβή της εικόνα. Άλλωστε αυτός ήταν και ο βασικός μας σκοπός, από τη στιγμή που δεν υπάρχουν προηγούμενες προσπάθειες συγκρότησης ενός καταλόγου φορέων που ασχολούνται με ζητήματα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού.

Πίνακας 3.2 Φορείς ανάλογα με τις ομάδες-στόχους

	ποσοστό %
Μετανάστες	3,4%
Τσιγγάνοι	0,8%
Άνεργοι	41,4%
ΑΜΕΑ	17,6%
Φυλακισμένοι-αποφυλακισμένοι	3,1%
Τοξικομανείς-αποθεραπευμένοι	11,9%
Γυναίκες	6,1%
Ψυχικά πάσχοντες-ψυχοκοινωνικά προβλήματα	21,8%

Η προφανής ανισορροπία των κατηγοριών δεν εκφράζει απαραίτητα μια πραγματική εικόνα. Θεωρούμε ότι η κατηγορία “άνεργοι” είναι εικονική, καθώς εκεί περιλαμβάνονται, όπως είπαμε όλα τα ΚΕΚ. Πολλά από αυτά, όμως, έχουν ειδικά αντικείμενα. Έτσι, ορισμένα θα έπρεπε ίσως να παραλειφθούν από τον κατάλογό μας κι άλλα να κατηγοριοποιηθούν με άλλο τρόπο, αφού μπορεί να προσφέρουν κατάρτιση σε ειδικές κατηγορίες πληθυσμού οι οποίες περιλαμβάνονται στον παραπάνω πίνακα. Επειδή όμως λόγω περιορισμένων πόρων δεν ήμασταν σε θέση να ελέγξουμε με ακρίβεια το σύνολο τέτοιων φορέων και την ακριβή τους ενασχόληση, αρκεστήκαμε σε μια πρώτη καταγραφή, η οποία δεν είναι αρκετή, αλλά είναι ένα ικανοποιητικό ξεκίνημα προς αυτή την κατεύθυνση.

Πίνακας 3.3 Φορείς ανάλογα με τις δραστηριότητές τους

	ποσοστό %
Οικονομική ενίσχυση	1,9%
Συμβουλευτική, υποστήριξη & εμπύχωση	35,6%
Εκπαίδευση-κατάρτιση	51%
Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη & θεραπευτική	21,5%
Στέγη-φιλοξενία	5,7%
Κοινωνική ένταξη-επανένταξη & εύρεση εργασίας	19,9%

Και για τον πίνακα 3.3 θα πρέπει να σημειώσουμε ότι υπάρχει αλληλοεπικάλυψη των δραστηριοτήτων. Επειδή χρησιμοποιούμε τις κατά δήλωση των ιδίων των φορέων δραστηριότητές τους, είναι μάλλον δύσκολο να κρατήσουμε ένα ενιαίο κριτήριο στη δική μας ταξινόμηση. Εξάλλου, τα όρια μεταξύ των προτεινόμενων παραπάνω δραστηριοτήτων είναι δυσδιάκριτα: δεν είναι η εκπαίδευση-κατάρτιση κατεξοχήν δραστηριότητα η οποία σκοπεύει στην κοινωνική ένταξη ή επανένταξη του ατόμου; Δεν ισχύει το ίδιο για τις συμβουλευτικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες; Σε ποιο βαθμό η εμφύχωση ψυχικά πασχόντων εμπίπτει στο πεδίο της θεραπευτικής, ή κατά πόσον μπορούμε να τη διαχωρίσουμε; Δεν αποτελεί η επανένταξη των ψυχικά πασχόντων και θεραπεία τους ταυτόχρονα;

Μια σειρά από τέτοια ερωτήματα δε μπορεί παρά να παίρνουν διαφορετικές απαντήσεις από καθέναν που βρίσκεται στη θέση να κρίνει ένα είδος δραστηριοτήτων. Κινούμαστε, λοιπόν, κατά τη γενική δήλωση των φορέων, η οποία όμως προκύπτει από ποικίλο υλικό κι όχι από το τελικό ερωτηματολόγιο (αν και σ' αυτό θα αντιμετωπίσουμε προβλήματα, όπως φαίνεται παρακάτω). Έτσι περιοριζόμαστε σε μια πρώτη καταγραφή με επικαλύψεις και λάθη, ικανή όμως για να αποτελέσει ένα πρώτο ξεκίνημα μιας δύσκολης προσπάθειας.

4. Η έρευνα

4.1 Δειγματοληψία και ερωτηματολόγιο

Από τον αρχικό κατάλογο επιλέξαμε ένα δείγμα στο οποίο απευθυνθήκαμε, με δυο κριτήρια. Το πρώτο ήταν ένα κριτήριο χαλαρής σχετικής αντιπροσωπευτικότητας ως προς τα κριτήρια που είχαμε θέσει από την αρχή: νομικό καθεστώς, ομάδες-στόχοι, είδη δραστηριοτήτων. Με το δεδομένο ότι τα στοιχεία που είχαμε στη διάθεσή μας δεν ήταν πάντοτε πλήρη, δεν υπήρχε τεχνικά τρόπος να εξασφαλίσουμε απόλυτη αντιπροσωπευτικότητα. Όπως και εκ των υστέρων φάνηκε από τους φορείς που τελικά προσεγγίσαμε, υπάρχει απόσταση ανάμεσα στην αυτοδήλωσή τους ή στα στοιχεία των προηγούμενων καταλόγων και στις απαντήσεις στο ερωτηματολόγιο. Έτσι χρησιμοποιήσαμε συμπληρωματικά ένα δεύτερο κριτήριο, ένα κριτήριο διαθεσιμότητας ή προσβασιμότητας στους φορείς. Αυτό υπαγορεύτηκε και από τους περιορισμένους πόρους που είχαμε στη διάθεσή μας.

Δεν θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ισχυριστούμε ότι έχουμε επιτύχει αντιπροσωπευτικότητα του πληθυσμού στο δείγμα, άρα και πως τα αποτελέσματα που παρακάτω παρουσιάζουμε μπορούν να γενικευθούν στο σύνολο των φορέων που ασχολούνται με ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού. Από την άλλη, ούτε ο αρχικός κατάλογος συμπεριλαμβάνει όλους τους φορείς που ασχολούνται με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού ή με τις μειονότητες. Ως συνέπεια των δυο παραπάνω δεδομένων, τα αποτελέσματα που παρακάτω παρουσιάζουμε αναλυτικά, δεν μπορούν να γενικευθούν σε ένα υποθετικό σύνολο “φορέων που ασχολούνται με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και με τις μειονότητες”. Αποτελούν περισσότερο ενδείξεις, περιγραφές, εμπειρικές κατά βάθος παρατηρήσεις, οι οποίες μπορούν να φανούν χρήσιμες σε μια περαιτέρω διερεύνηση της πρακτικής τέτοιων φορέων στην Ελλάδα. Σε καμιά περίπτωση, όμως, όσα παραθέτουμε παρακάτω, δεν μπορούν να θεωρηθούν ως δεδομένα που δε χρειάζονται επανέλεγχο.

Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από τρεις ενότητες και τριάντα τέσσερις συνολικά ερωτήσεις. Στην πρώτη ενότητα ζητούνται τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, το μορφωτικό επίπεδο και η επαγγελματική θέση των ερωτώμενων. Στη δεύτερη ενότητα διερευνώνται τα χαρακτηριστικά των φορέων του δείγματος, οι στάσεις των ερωτώμενων απέναντι στον κοινωνικό αποκλεισμό και τις κοινωνικά αποκλεισμένες

ομάδες και οι μελλοντικές προθέσεις των φορέων. Στην τρίτη ενότητα, επιχειρείται μια σύνδεση της δραστηριότητας των φορέων με το ΠΙΜΣ και τις επιστημονικές του κατευθύνσεις, όπως και οι δυνατότητες προώθησης των αποφοίτων, τόσο σε επιστημονικό επίπεδο, όσο και από άποψη εργασιακού καθεστώτος.

4.2 Το προφίλ των φορέων

4.2.1 Νομική μορφή

Οι φορείς που ασχολούνται με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού χαρακτηρίζονται από μια αξιοπρόσεκτη πολυμορφία σε σχέση με το νομικό καθεστώς λειτουργίας τους. Στον πίνακα 4.2.1 φαίνεται το νομικό καθεστώς των ερωτηθέντων φορέων κατά τη δήλωσή τους.

Πίνακας 4.2.1 Ποιο είναι το νομικό καθεστώς του φορέα στον οποίο εργάζεστε;

	ποσοστό %
Δημόσια Υπηρεσία/ΝΠΔΔ	35,7
Κρατικό ΝΠΔΔ	7,1
ΝΠΔΔ	14,3
Ίδρυμα ή εταιρία μη κερδοσκοπικό	26,2
Ιδιωτική επιχείρηση	7,1
Σύλλογος ή σωματείο	4,8
άλλο*	4,8
Σύνολο	100,0

* Πρόκειται για περιπτώσεις διεθνούς διακυβερνητικού οργανισμού και διαδημοτικής επιχείρησης υπό μορφή Α.Ε.

[Παράρτημα ΙΙ, πίνακας ΙΙ.16]

Παρατηρούμε μια αναλογικά μεγαλύτερη συμμετοχή του δημόσιου τομέα στο σύνολο των ερωτηθέντων φορέων. Αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι υπάρχει

πραγματικά μεγαλύτερη ποσοτικά συμμετοχή του δημόσιου τομέα στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Είναι όμως πολύ ευκολότερο να εντοπίσει κανείς τους φορείς που εντάσσονται σ' αυτόν (σύμφωνα πάντα με το κριτήριο του νομικού καθεστώτος), εφόσον είναι σαφέστερα καταγεγραμμένοι και εμφανώς πιο εύκολα προσεγγίσιμοι σε σχέση με φορείς διαφορετικής νομικής μορφής. Το ίδιο, σ' ένα βαθμό, ισχύει και για ιδιωτικού δικαίου επιχειρηματικά και άλλα σχήματα, τα οποία, όμως, υπόκεινται σε κάποιο είδος ελέγχου. Το προαναφερθέν παράδειγμα των ΚΕΚ είναι ενδεικτικό: τα ΚΕΚ πιστοποιούνται από το ΕΚΕΠΙΣ, άρα το ΕΚΕΠΙΣ μπορεί να διαθέτει μια πλήρη λίστα των πιστοποιημένων ΚΕΚ. Από την άλλη, η μόνη πλήρης καταγραφή συλλόγων και σωματείων υπάρχει στα αρχεία των πρωτοδικείων. Η προφανής δυσκολία εντοπισμού τέτοιου είδους φορέων αποτυπώνεται και στη συμμετοχή τους στο δείγμα μας.

Ειδικά για την περίπτωση συλλόγων και σωματείων υπάρχει ένα επιπλέον ζήτημα που μας δυσκόλεψε στην προσέγγισή τους: αρκετά από τα σωματεία που αρχικά καταγράψαμε και αργότερα επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε ήταν “φαντάσματα”. Η συγκρότηση ενός συλλόγου είναι κάτι σχετικά ανέξοδο. Η διατήρησή του, όμως, και η εξέλιξή του σε κάτι πιο ουσιαστικό από μια σφραγίδα δεν είναι πάντοτε εφικτή – συχνά το βασικότερο πρόβλημα είναι οι διαθέσιμοι πόροι.

Από μια άποψη, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η οργάνωση σε συλλόγους και σωματεία φθίνει προς όφελος της οργάνωσης σε αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρίες και άλλων ειδών ιδρύματα. Τέτοιες δομές μπορούν να εξασφαλίσουν πόρους και χρηματοδοτήσεις. Εκεί υπάρχει πάντοτε σαφής έδρα και σταθεροί εργαζόμενοι. Σ' αυτούς τους λόγους νομίζουμε πως οφείλεται και η μεγάλη συμμετοχή της αντίστοιχης κατηγορίας στο δείγμα.

Τέλος, για ορισμένες ομάδες κοινωνικά αποκλεισμένων η παρέμβαση γίνεται κατά βάση μόνο από κρατικές δομές. Χαρακτηριστική τέτοια κατηγορία είναι τα άτομα με κάποιου τύπου ψυχικά προβλήματα. Οι περιπτώσεις που καταφεύγουν στον ιδιωτικό τομέα και τις οποίες ένας ιδιωτικός φορέας μπορεί να διαχειριστεί είναι λίγες. Δεν πρόκειται, μάλιστα, για περιπτώσεις που επιχειρείται καταπολέμηση του προβλήματος και του κοινωνικού αποκλεισμού τον οποίο το πρόβλημα προξενεί. Δεν θα θεωρούσαμε μια ιδιωτική ψυχιατρική κλινική ως φορέα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, για παράδειγμα. Μ' αυτό το δεδομένο, το ζήτημα της

ψυχικής υγείας φαίνεται να αποτελεί αντικείμενο διαχείρισης μόνο σε δημόσιους φορείς.

4.2.2 Βαθμός εμπλοκής

Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, στο 55% του δείγματος, το σύνολο του φορέα δραστηριοποιείται σε θέματα κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ το υπόλοιπο 45% μοιράζεται σε δυο, ουσιαστικά, τάσεις: το 27,5% διαθέτει ένα τμήμα το οποίο ασχολείται με θέματα κοινωνικού αποκλεισμού, το 15% διαθέτει μια αντίστοιχη διεύθυνση, ενώ ένα αμελητέο 2,5% διαθέτει ένα παράρτημα. Τα στοιχεία αναλυτικά έχουν ως εξής:

**Πίνακας 4.2.2. Στα θέματα κοινωνικού αποκλεισμού
δραστηριοποιείται:**

	ποσοστό %
Όλος ο φορέας	55,0
Μια διεύθυνση	15,0
Ένα τμήμα	27,5
Ένα παράρτημα	2,5
<i>Σύνολο</i>	<i>100,0</i>

[Παράρτημα II, πίνακας II.13]

Βλέπουμε, λοιπόν, οι φορείς να μοιράζονται σε δυο κατευθύνσεις, από τη μια προς την αποκλειστική απασχόληση με ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού (55%), κι από την άλλη στην τμηματική ενασχόληση (45%). Το γεγονός αυτό έχει μια σημασία: η σχετική ισοδυναμία των δυο αυτών τάσεων αποκαλύπτει την ύπαρξη μιας αγοράς με δυο πρόσωπα. Οι φορείς οι οποίοι ασχολούνται μόνο τμηματικά διαφέρουν ουσιαστικά από αυτούς που ασχολούνται στο σύνολό τους με ζητήματα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού.

Μια περαιτέρω διερεύνηση του ζητήματος, μπορεί να μας δώσει κι άλλα στοιχεία. Η διασταύρωση του νομικού καθεστώτος των φορέων με το εύρος της

εμπλοκής τους, δείχνει ότι μεγαλύτερη εμπλοκή εμφανίζουν τα ιδρύματα ή οι αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρίες (70% όλος ο φορέας), ενώ αντίθετα ο δημόσιος τομέας (δημόσιες υπηρεσίες, ΝΠΔΔ) μοιράζεται περισσότερο ισομερώς στις δυο τάσεις: 46,7% πλήρης εμπλοκή, 53,3% τμηματική εμπλοκή. Στον πίνακα 4.2.3, φαίνεται αναλυτικότερα αυτή η διασταύρωση:

Πίνακας 4.2.3. Βαθμός εμπλοκής του φορέα σε σχέση με το νομικό του καθεστώς

Βαθμός εμπλοκής	Νομικό καθεστώς (ποσοστά %)							
	Δημόσια υπηρεσία/ ΝΠΔΔ	Κρατικό ΝΠΙΔ	ΝΠΙΔ	Ιδρυμα ή εταιρία μη κερδ.	Ιδιωτική επιχείρ.	Σύλλογος/ σωματείο	Άλλο	Σύνολο
Όλος ο φορέας	46,7	33,3	60,0	70,0	--	100,0	100,0	55,0
Μια διεύθυνση	13,3	--	20,0	20,0	33,3	--	--	15,0
Ένα τμήμα	40,0	33,3	20,0	10,0	66,7	--	--	27,5
Ένα παράρτημα	--	33,3	--	--	--	--	--	2,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Είναι προφανές, ωστόσο, ότι, αν και ο δημόσιος τομέας παρουσιάζει περισσότερη τμηματική ενασχόληση με ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού, αυτό δε σημαίνει ότι αυτή μπορεί να θεωρηθεί αμελητέα. Στην ελληνική περίπτωση, το κοινωνικό κράτος διαθέτει ακόμη ισχυρά ερείσματα, κατά συνέπεια οι δράσεις για τον κοινωνικό αποκλεισμό συχνά ενσωματώνονται στο προϋπάρχον σύστημα. Αυτό μπορεί να σημαίνει, π.χ., ότι μια τμηματική ενασχόληση στο δημόσιο τομέα είναι πιο αποτελεσματική ή πιο ουσιαστική απ' ό,τι μια πλήρης ενασχόληση μιας αστικής μη κερδοσκοπικής εταιρίας.

Από την άλλη πλευρά, για μας αποτελεί εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο η τάση των μη κερδοσκοπικών ιδρυμάτων και αστικών εταιριών προς την πλήρη εμπλοκή με ζητήματα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού. Σε συνδυασμό με το γεγονός που νωρίτερα αναφέρθηκε, δηλαδή την αποκλειστική ενασχόληση με ορισμένες ομάδες κοινωνικά αποκλεισμένων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στην υπό έρευνα αγορά υπάρχει μια τάση εξειδίκευσης του προσφερόμενου προϊόντος και αποκλειστικής απασχόλησης με αυτό.

Όσο για το δημόσιο τομέα, είναι πολύ πιθανό ανάμεσα στις πλήρεις εμπλοκής υπηρεσίες και ΝΠΔΔ, να συναντήσει κανείς περισσότερες “νέου τύπου” υπηρεσίες, παρά παραδοσιακές δομές των σχετικών υπουργείων, νοσοκομεία κλπ. Χαρακτηριστικές είναι, π.χ., οι δράσεις των Κέντρων Ψυχικής Υγείας, τα οποία, αν και υπάγονται συνήθως σε νοσοκομεία (ΝΠΔΔ, δηλαδή) προσφέρουν υπηρεσίες συμβουλευτικής, στήριξης, διατηρούν ξενώνες κλπ.

4.2.3 Φορείς και κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες

Παρά το γεγονός ότι η καταγραφή των 263 φορέων του αρχικού καταλόγου έγινε με κριτήριο την ενασχόλησή τους με κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες εν γένει, από τα ερωτηματολόγια του δείγματός μας προκύπτει ότι υπάρχει ένα 11,9% των φορέων το οποίο δηλώνει ότι δεν ασχολείται με αποκλεισμένες ομάδες, τουλάχιστον όχι αυτές που εμείς προτείνουμε ως τέτοιες σε προηγούμενη ερώτηση.

**Πίνακας 4.2.4. Ενασχόληση φορέα με προτεινόμενες
κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες**

	ποσοστό %
Ναι	88,1
Όχι	11,9
Σύνολο	100,0

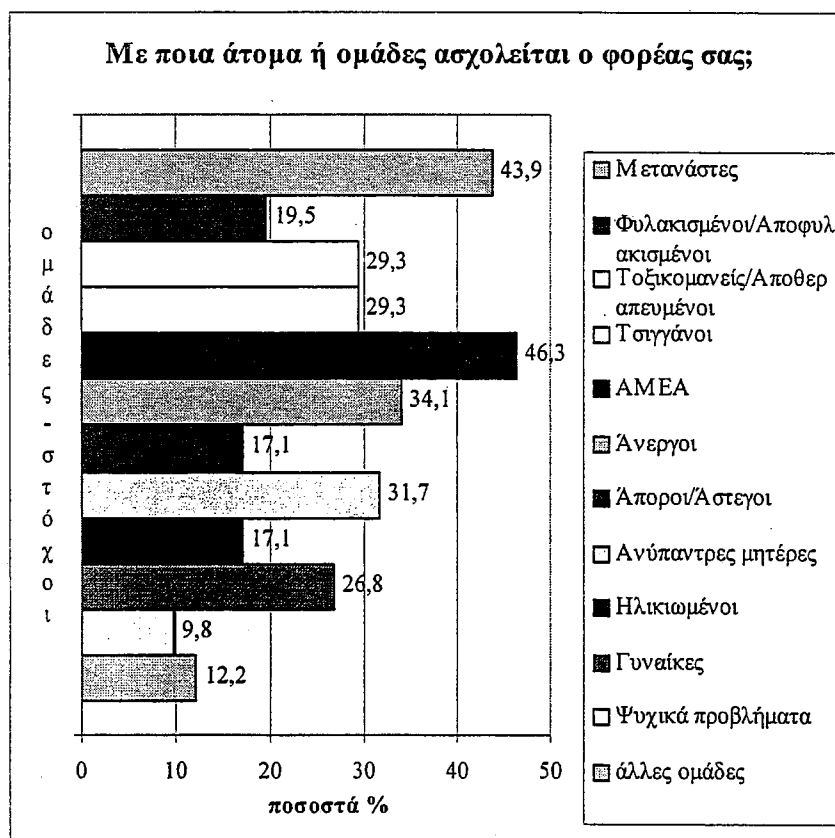
Αυτή η ανακολουθία σε ένα βαθμό προκύπτει από μια θεμελιώδη ιδιομορφία της έννοιας ΚΑ: Όπως έχουμε ήδη διαπραγματευτεί στην εισαγωγή, υπάρχει ένα σαφές θεωρητικό πρόβλημα όσον αφορά την έννοια “κοινωνικός αποκλεισμός”. Η γενική της διατύπωση, εξαιτίας της πολιτικής κι όχι επιστημονικής προέλευσής της, αφήνει πάρα πολλά περιθώρια ερμηνείας. Σ’ αυτό το πλαίσιο είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς το ποιος είναι κοινωνικά αποκλεισμένος: Ποιες ομάδες, ποια άτομα είναι κοινωνικά αποκλεισμένα; Κάτω από ποιους όρους έχουν αποκλειστεί; Με ποιο τρόπο; Και, κυρίως, ποιος τους έχει αποκλείσει κι από πού; Μια ματιά στις απαντήσεις της

ερώτησης “Τι είναι για σας κοινωνικός αποκλεισμός;” είναι αρκετή για να καταλάβει κανείς τη σύγχυση που επικρατεί γύρω από τις απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα.

4.2.4 Ομάδες-στόχοι

Οι αποδέκτες της δραστηριότητας των φορέων, οι κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες ή άτομα, δηλαδή, τις οποίες ή τα οποία επιδιώκουν να βοηθήσουν οι φορείς είναι οι παρακάτω:

Διάγραμμα 4.2.1

[Παράρτημα II, πίνακας II.24]

Μια περαιτέρω διερεύνηση των απαντήσεων, μας οδηγεί και σε άλλα συμπεράσματα. Κατ' αρχάς, το 39% των φορέων ασχολείται με μια μόνο ομάδα από τις παραπάνω, κάτι που σημαίνει ότι έχουν ομοιογενή απασχόληση. Η ομοιογενής απασχόληση ενός τόσο μεγάλου ποσοστού των φορέων, έχει ιδιαίτερη σημασία. Φαίνεται ότι υπάρχει μια ισχυρή τάση των φορέων προς την εξειδίκευση των

προσφερόμενων υπηρεσιών όσον αφορά τις ομάδες-στόχους. Αυτό όπως θα δούμε, δε σημαίνει και την εξειδίκευση των δραστηριοτήτων καθεαυτών.

Από την άλλη, υπάρχει ένα 9,8% το οποίο δηλώνει ότι ασχολείται με όλες τις παραπάνω ομάδες. Υποθέτουμε ότι πρόκειται για μια πρακτική σε ύφεση. Όταν άνοιξε με τους τρέχοντες όρους η αγορά με την οποία ασχολούμαστε εδώ, πολλοί δοκίμασαν να μπουν σε όλο της το εύρος. Σήμερα, νομίζουμε ότι η τάση της εξειδίκευσης όπως αντανακλάται στο 39% των φορέων είναι κυρίαρχη και θα αποτελέσει, μεταξύ άλλων, και τη μελλοντική στρατηγική παρέμβασης για καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Από τις απαντήσεις προκύπτει μια ακόμη ομάδα κοινωνικά αποκλεισμένων, αυτή των εχόντων “ψυχικά προβλήματα”. Κάτω από αυτή τη γενική ονομασία ενοποιήσαμε μια ποικιλία απαντήσεων, που αφορούσαν τόσο άτομα που χρειάζονται ψυχιατρική ιατροφαρμακευτική παρακολούθηση, όσο και για άλλα άτομα, τα οποία χρειάζονται συμβουλευτική ή ψυχολογική υποστήριξη για διάφορους λόγους. Ανάλογα με το είδος του φορέα και την επιστημονική του προέλευση, ο τρόπος που περιγράφεται η ομάδα διαφέρει καταλυτικά – από την άλλη, πρόκειται για τους ίδιους ανθρώπους, και γι’ αυτό τους κατατάσσουμε στην ίδια κατηγορία.

Ένα πρόσθετο στοιχείο που δε φαίνεται στο διάγραμμα, είναι ότι υπάρχει μια διάκριση μεταξύ “οριζόντιας” και “κάθετης” ενασχόλησης των φορέων με τις ομάδες. Οι ομάδες του πίνακα πολλές φορές είναι επικαλυπτόμενες, ειδικά μάλιστα από τη στιγμή που μεταξύ αυτών βρίσκονται μεγάλες δημογραφικές κατηγορίες (π.χ. γυναίκες, ηλικιωμένοι). Υπάρχουν φορείς που ασχολούνται με τέτοιες δημογραφικές κατηγορίες και εντός αυτών των κατηγοριών με διάφορες περιπτώσεις (π.χ. γυναίκες: μετανάστριες, φυλακισμένες, άνεργες κλπ.). Υπάρχουν ακόμη φορείς που ασχολούνται με ομάδες με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, διευρύνοντας στις δημογραφικές κατηγορίες (π.χ. τοξικομανείς-αποθεραπευμένοι: γυναίκες, έφηβοι κλπ.). Το γεγονός αυτό δυσκολεύει την ταξινόμηση των φορέων ανάλογα με τις ομάδες-στόχους. Εμείς τηρήσαμε τον κανόνα της ταξινόμησης με βάση την προτεραιότητα που έδειχνε η δήλωση του ερωτώμενου.

Οι συχνότεροι συνδυασμοί απαντήσεων φαίνονται στον πίνακα 4.2.5:

Πίνακας 4.2.5. Με ποια άτομα/ομάδες ασχολείται ο φορέας;

	ποσοστό %
AMEA	14,6
Ψυχικά προβλήματα	9,8
Όλες	9,8
Τοξικομανείς/Αποθεραπευμένοι	7,3
άλλοι συνδυασμοί	58,5
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.24]

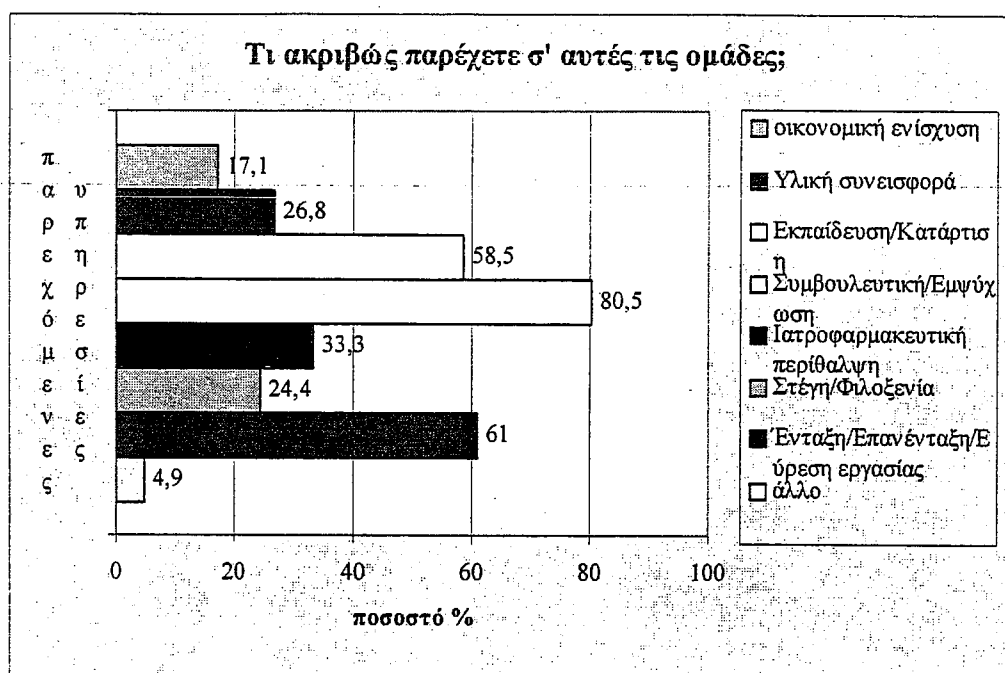
Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, οι ομάδες-στόχοι που ξεχωρίζουν είναι οι λιγότερο ασαφείς και οι πιο εύκολα προσεγγίσιμες ομάδες. Οι άνεργοι, π.χ., βρίσκονται πολύ χαμηλότερα στην παραπάνω ταξινόμηση (βλ. και το διάγραμμα: 34.1% των φορέων ασχολούνται με ανέργους), αλλά μάλλον είναι μια ομάδα δύσκολο έτσι κι αλλιώς να εντοπιστεί (αρκεί να σκεφτούμε σχετικά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι υπεύθυνοι για την καταγραφή της ανεργίας).

4.2.5 Είδος δραστηριότητας φορέων

Οι φορείς τους οποίους προσεγγίσαμε, πέρα από την πολυμορφία όσον αφορά τις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες με τις οποίες ασχολούνται, έχουν ακόμη χαρακτηριστική πολυμορφία και ως προς το είδος της δραστηριότητάς τους. Αν και κάποιες δραστηριότητες είναι κοινές για αρκετούς από αυτούς, υπάρχει μάλλον διαφορετική λογική και, συχνά, δραστηριότητες που εδώ κατηγοριοποιούνται κάτω από την ίδια ετικέτα, στην πραγματικότητα δεν έχουν και πολύ μεγάλη σχέση μεταξύ τους. Στο επόμενο διάγραμμα βλέπει κανείς τις τρέχουσες δραστηριότητες των φορέων.

Όλες αυτές οι δραστηριότητες αφορούν επέμβαση κατά περίπτωση.

Διάγραμμα 4.2.2

[Παράρτημα II, πίνακας II.25]

Ειδικά μάλιστα οι τρεις κυρίαρχες απαντήσεις (Συμβουλευτική/Εμπύχωση, Ένταξη/Επανένταξη/Εύρεση εργασίας και Εκπαίδευση/Κατάρτιση) είναι δραστηριότητες που δύσκολα μπορούν να επεκταθούν στην ομάδα. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι οι φορείς καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού έχουν ως αποδέκτες της δράσης τους όχι ομάδες-στόχους, αλλά άτομα-στόχους τα οποία προέρχονται από συγκεκριμένες ομάδες.

Αυτό δε θα μπορούσε να είναι διαφορετικό σε περιπτώσεις ομάδων που τα μέλη τους παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά αλλά δεν έχουν συλλογική ταυτότητα της ομάδας. Στις περιπτώσεις, όμως, όπου υφίσταται αυτή η συλλογική ταυτότητα, θα έπρεπε και η παρέμβαση να έχει τέτοιο χαρακτήρα. Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιας ομάδας, είναι οι μετανάστες.

Οι συχνότερα εμφανιζόμενοι συνδυασμοί δραστηριοτήτων φαίνονται στον πίνακα 4.2.6:

πίνακας 4.2.6 Τι ακριβώς παρέχετε σ' αυτές τις ομάδες;

	ποσοστό %
Συμβουλευτική	9,8
Ένταξη, επανένταξη & εύρεση εργασίας, συμβουλευτική και εκπαίδευση/κατάρτιση	9,8
Εκπαίδευση/κατάρτιση	7,3
Συμβουλευτική και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη	7,3
Εκπαίδευση/κατάρτιση και ένταξη, επανένταξη & εύρεση εργασίας	7,3
άλλοι συνδυασμοί	58,5
Σύνολο	100,0

Θα μπορούσαμε γενικά να αναγνωρίσουμε δυο τάσεις στην δραστηριότητα των φορέων που ασχολούνται με ζητήματα καταπολέμησης κοινωνικού αποκλεισμού. Η πρώτη τάση, αφορά μια “παλαιού τύπου” παρέμβαση, με την οποία προσπαθούν να αντιμετωπιστούν οι υλικές συνθήκες του προβλήματος με άμεσο τρόπο. Αυτή η τάση (π.χ. οικονομική ενίσχυση, υλική συνεισφορά) δεν είναι η πιο διαδεδομένη. Η δεύτερη τάση, έχει να κάνει με μια “νέου τύπου” παρέμβαση, όπου ο αποκλεισμένος προσεγγίζεται για να του δοθούν εφόδια που θα του επιτρέψουν να αντιμετωπίσει το πρόβλημά του. Τέτοιου τύπου θεωρούμε ότι είναι κατ’ εξοχήν οι δραστηριότητες εκπαίδευσης/κατάρτισης, συμβουλευτικής και “ένταξης/κοινωνικής επανένταξης/εύρεσης εργασίας”.

4.2.6 Γεωγραφική περιοχή δραστηριοποίησης

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι φορείς τους οποίους επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε κατά τη διεξαγωγή της έρευνας βρίσκονταν στην Αθήνα. Αυτό επιλέχτηκε για λόγους χρόνου και κόστους. Εφόσον επιλέξαμε να ακολουθήσουμε τη μέθοδο των

προσωπικών επαφών για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, κι όχι κάποιου τύπου ταχυδρομική έρευνα, ήταν αδύνατο να κινηθούμε έξω από το νομό Αττικής και τελικά κι έξω από την πόλη της Αθήνας και τα προάστιά της. Παρά ταύτα, αν και η έδρα όλων των φορέων βρίσκεται στην πόλη της Αθήνας, οι περιοχές που δραστηριοποιούνται είναι συχνά ευρύτερες. Στον πίνακα 4.2.7 φαίνεται το επίπεδο που λειτουργούν οι φορείς, από άποψη γεωγραφικού εύρους.

**πίνακας 4.2.7. Ο φορέας/οργανισμός στον οποίο εργάζεστε,
λειτουργεί σε επίπεδο:**

	ποσοστό %
Επικράτειας	41,5
Γεωγραφικού διαμερίσματος	--
Νομού	29,3
Πόλης/Κωμόπολης	29,3
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.14]

Η δραστηριοποίηση σε επίπεδο επικράτειας είναι η πιο συχνή απάντηση (41,5%), ενώ δραστηριοποίηση σε επίπεδο νομού ή πόλης έχουν από 29,3% του δείγματος. Φαίνεται όμως πως η δήλωση αυτή δεν είναι τόσο ξεκάθαρη. Σε επόμενη ανοιχτή ερώτηση, ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να ονομάσουν την ακριβή γεωγραφική περιοχή στην οποία δραστηριοποιείται ο φορέας τους. Από την κωδικοποίηση της ανοιχτής αυτής ερώτησης προκύπτουν βασικά δυο κατηγορίες. Οι περισσότεροι απαντούν ότι δραστηριοποιούνται τελικά εντός Αττικής (σε δήμους της Αθήνας ή σε όλο τον νομό), ενώ ελάχιστοι κάνουν αναφορά σε συγκεκριμένες άλλες περιοχές της χώρας. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, διαμορφώσαμε ως εξής την εν λόγω ερώτηση:

**πίνακας 4.2.8. Ο φορέας/οργανισμός στον οποίο εργάζεστε,
δραστηριοποιείται μόνο εντός Αττικής;**

	ποσοστό %
Ναι	72,5
Όχι	27,5
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.15]

Οι 14 περίπου ποσοστιαίες μονάδες διαφοράς ανάμεσα στις απαντήσεις “Επικράτεια” και “εκτός Αττικής” δεν είναι λίγες. Κατά την άποψή μας, κάτι τέτοιο θα μπορούσε να οφείλεται σε ορισμένα ΚΕΚ, τα οποία αν και είναι πιστοποιημένα ως εθνικής εμβέλειας, στην πραγματικότητα περιορίζουν, προς το παρόν τουλάχιστον, τη δράση τους στο εσωτερικό του νομού Αττικής.

4.2.7 Χρηματοδότηση

Στον επόμενο πίνακα φαίνονται οι τρέχουσες πηγές χρηματοδότησης των φορέων τους οποίους προσεγγίσαμε. Είναι προφανές ότι υπάρχει μια σαφής προτίμηση προς την χρηματοδότηση από το δημόσιο ή από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ή, όπως θα δούμε παρακάτω, και από τα δυο). Άλλες εναλλακτικές μέθοδοι χρηματοδότησης έχουν βέβαια παρουσία, όμως δεν κυριαρχούν.

Αυτό μπορεί να σημαίνει δυο πράγματα. Το πρώτο αφορά εν γένει την κατάσταση των φορέων οι οποίοι ασχολούνται με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, από άποψη χρηματοδότησης. Σ’ ένα μεγάλο βαθμό, συνδέονται ή και εξαρτώνται οικονομικά από την Ε.Ε. και από τα αντίστοιχα ελληνικά υπουργεία, ακριβώς γιατί η έννοια “κοινωνικός αποκλεισμός” πρώτα αποτέλεσε (και ακόμη αποτελεί) διακύβευμα της πολιτικής. Υπάρχει, κατά συνέπεια, μια πρόθεση στήριξης προγραμμάτων καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού με διάφορους τρόπους και από διαφορετικές θέσεις. Γι’ αυτό τόσο η Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και η ελληνική πολιτεία επενδύουν σ’ αυτή. Από την άλλη, ο ιδιωτικός τομέας φαίνεται περισσότερο επιφυλακτικός, καθώς μπορεί να μη διακρίνει οικονομική βιωσιμότητα στις

δραστηριότητες που πιθανόν να αναπτύξει. Βασίζεται, λοιπόν, στην πολιτική πρωτοβουλία της Ε.Ε. και της ελληνικής πολιτείας, έως ότου βρει ένα σταθερό έδαφος ανάπτυξης βιώσιμων δραστηριοτήτων.

Από αυτό το σημείο μπορούμε, όμως, να περάσουμε στο δεύτερο σημεινόμενο.

Δεν θα ήταν ιδιαίτερα ριψοκίνδυνο να υποθέσει κανείς ότι οι σήμερα λιγότερο δημοφιλείς πηγές χρηματοδότησης θα γίνουν κυρίαρχες στο μέλλον. Από αυτή την άποψη, τα ποσοστά στα οποία οι χορηγίες και η αυτοχρηματοδότηση ήδη χρησιμοποιούνται για άσκηση πολιτικών καταπολέμησης κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι διόλου αμελητέα. Η υπόθεση αυτή μπορεί να γίνει, αν λάβουμε υπόψη και την προοπτική της λήξης του χρηματοδοτικού προγράμματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης για στήριξη ορισμένων δραστηριοτήτων μέσω κονδυλίων από το κοινοτικό πλαίσιο στήριξης. Μ' αυτή την προοπτική, εναλλακτικές πηγές χρηματοδότησης θα χρειαστούν σε πολλούς φορείς του χώρου που μας ενδιαφέρει.

Πίνακας 4.2.9. Τρέχουσες πηγές χρηματοδότησης

	θετικές απαντήσεις ποσοστό %
Ευρωπαϊκή Ένωση	66,7
Υπουργείο ελληνικού κράτους	73,8
Εισφορές/Χορηγίες	26,2
Αυτοχρηματοδότηση	26,2
άλλο	4,8

[Παράρτημα II, πίνακας II.32]

Στον πίνακα 4.2.9 φαίνεται, λοιπόν, ότι περισσότερο διαδεδομένη πηγή χρηματοδότησης είναι το ίδιο το κράτος (73,8%), με δεύτερη πιο διαδεδομένη την Ευρωπαϊκή Ένωση (66,7% των φορέων). Πιο πίσω, έρχονται οι περιπτώσεις εισφορών και χορηγιών (26,2%) και η αυτοχρηματοδότηση (26,2% επίσης).

Στον πίνακα 4.2.10 φαίνονται πιο αναλυτικά ορισμένα στοιχεία ακόμη για τις τρέχουσες πηγές χρηματοδότησης, καθώς διερευνούμε ποιοι συνδυασμοί χρηματοδοτήσεων υπάρχουν ήδη στην αγορά που μας ενδιαφέρει.

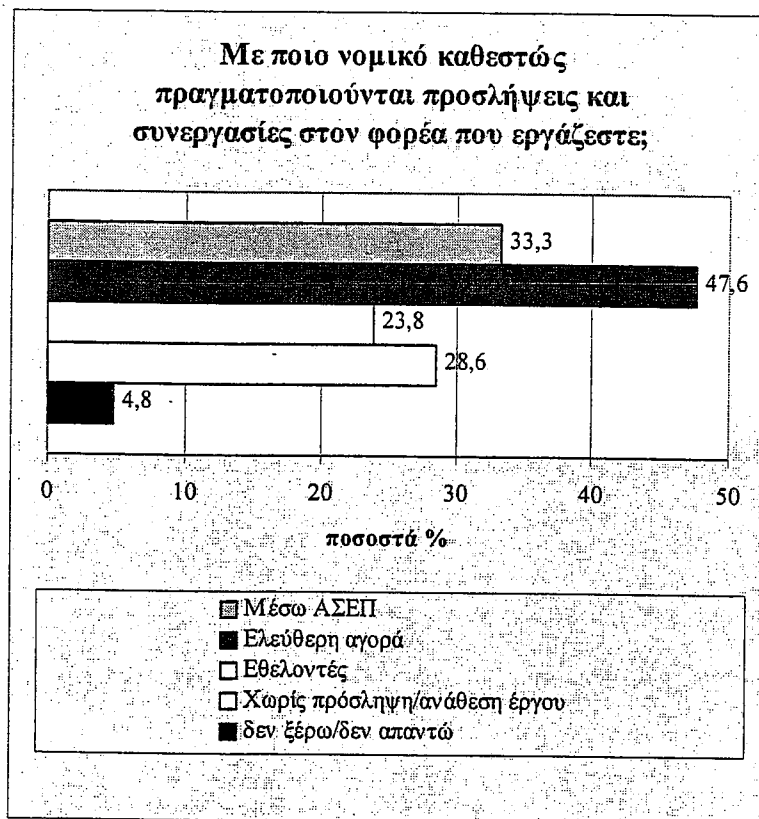
Όσα παραπάνω αναφέρθηκαν δεν απορρίπτονται, αντιθέτως, μάλιστα: χρηματοδοτική σχέση με υπουργείο του ελληνικού κράτους ή την Ευρωπαϊκή Ένωση (ή και με τα δυο) έχει το 85,7% των ερωτηθέντων φορέων. Από την άλλη, το 42,9% των ερωτηθέντων φορέων χρηματοδοτείται από εισφορές/χορηγίες ή αυτοχρηματοδοτείται.

Πίνακας 4.2.10. Τρέχουσες πηγές χρηματοδότησης

	ποσοστό %
Ευρωπαϊκή Ένωση & Υπουργείο ελληνικού κράτους	33,3
Υπουργείο ελληνικού κράτους	16,7
Ευρωπαϊκή Ένωση, Υπουργείο ελληνικού κράτους & Αυτοχρηματοδότηση	7,1
Αυτοχρηματοδότηση	7,1
Ε.Ε., Υπουργείο, Εισφορές/Χορηγίες, Αυτοχρηματοδότηση	7,1
άλλοι συνδυασμοί	28,6
<i>Σύνολο</i>	<i>100,0</i>

4.2.8 Νομικό καθεστώς προσλήψεων και συνεργασιών

Η μεγάλη ποικιλία των νομικών καθεστώτων των φορέων που προσεγγίσαμε, αποκαλύπτεται και αν εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιούνται σήμερα προσλήψεις σ' αυτούς τους φορείς. Στο διάγραμμα 4.2.3 και τον πίνακα 4.2.11, φαίνεται αναλυτικότερα η πολυμορφία των σχέσεων εργασίας που υπάρχει στην εν λόγω αγορά.

Διάγραμμα

4.2.3

[Παράρτημα ΙΙ, πίνακας ΙΙ.30]

Χαρακτηριστικό είναι ότι δεν υπάρχει κυρίαρχο νομικό καθεστώς προσλήψεων στους φορείς που προσεγγίσαμε. Στο βαθμό που το νομικό καθεστώς των προσλήψεων αντανακλά τους τρόπους με τους οποίους γενικά διαλέγει ο φορέας για να φέρει σε πέρας τις δραστηριότητές του, μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τα στοιχεία που προκύπτουν από το παρακάτω διάγραμμα.

Πάνω από ένας στους τέσσερις φορείς απασχολεί ανθρώπους με ανάθεση έργου. Αυτό σημαίνει ότι αυτοί είναι ελεύθεροι επαγγελματίες ή ότι ανήκουν σε εταιρικά σχήματα που παρέχουν υπηρεσίες. Έχουν περιορισμένη χρονικά απασχόληση στο φορέα, κατά πάσα πιθανότητα, αφού το κάθε ανατιθέμενο έργο είναι περιορισμένο. Σ' αυτές τις περιπτώσεις πρέπει να συγκαταλέγονται οι ποικίλων τύπων εκπαιδευτές (κυρίως σε ΙΕΚ και ΚΕΚ). Έχουμε την αίσθηση ότι τέτοιου τύπου απασχόληση επιδιώκουν διάφοροι φορείς να επιτύχουν γιατί μ' αυτόν τον τρόπο μπορούν να μειώσουν έξοδα και δυσκολίες που θα είχαν με κανονική μισθωτή απασχόληση. Μπορεί, δηλαδή, το 28.6% να μην είναι πραγματικές αναθέσεις έργου, αλλά να

περιλαμβάνει και “ελεύθερους επαγγελματίες” οι οποίοι εργάζονται ως μισθωτοί χωρίς προνόμια - μια πρακτική που τελευταία είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη.

Ένας στους τρεις φορείς προσλαμβάνει μέσω ΑΣΕΠ, πράγμα που σημαίνει ότι ανήκει στο δημόσιο τομέα, και οφείλει να ακολουθήσει συγκεκριμένες τυπικές διαδικασίες που εξασφαλίζουν κατά το νόμο το αδιάβλητο της επιλογής.

Οι μισοί σχεδόν φορείς προσλαμβάνουν συνεργάτες από την ελεύθερη αγορά. Αυτό δε μας λέει πολλά για τα κριτήριά τους, ξέρουμε όμως ότι γενικά δεν ανήκουν στον δημόσιο τομέα, κι ότι πρόκειται για φορείς που εφαρμόζουν μισθωτή εργασία για τους απασχολούμενους.

Ένας στους τέσσερις φορείς περίπου, απασχολεί εθελοντές. Το ποσοστό αυτό νομίζουμε ότι είναι ιδιαίτερα μεγάλο. Έχουμε την αίσθηση ότι αφορά θέσεις τόσο χαμηλά όσο και ψηλά στην κλίμακα της ιεραρχίας του φορέα, ενώ πρέπει να είναι διαδεδομένη μέθοδος απασχόλησης σε μη κερδοσκοπικά εταιρικά σχήματα. Σ’ ένα τέτοιο σχήμα, ούτε ο διευθυντής, μα ούτε και ο απλός βοηθός θα πληρώνονται κανονικά. Είναι γνωστό ότι η εθελοντική απασχόληση γενικά δεν είναι πλήρης και εμπνέεται από τον σκοπό του φορέα: ένας δικηγόρος δεν θα χρεώσει έναν πελάτη ο οποίος είναι πολιτικός πρόσφυγας, παραδείγματος χάριν. Ένας οργανισμός που παρέχει νομική προστασία, κατά συνέπεια, θα απασχολεί “εθελοντές”. Βέβαια οι εθελοντικές εργασίες δεν περιορίζονται στον τομέα της παροχής υπηρεσιών.

4.2.9 Εργασιακό καθεστώς ασχολούμενων με ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού

Αν και οι περισσότεροι φορείς απασχολούν εργαζόμενους με κάποια μορφή μισθωτής σχέσης (σ’ αυτήν συμπεριλαμβάνεται και η ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου, αλλά και του μισθωτού του ιδιωτικού τομέα), φαίνεται μια αρκετά ισχυρή τάση προς πιο ευέλικτες μορφές απασχόλησης: το 42,5% των φορέων απασχολεί εργαζόμενους με σύμβαση έργου, ενώ το 30% των φορέων έχει κάποιου είδους εξωτερικούς συνεργάτες. Ο εθελοντικός τομέας υπάρχει, αλλά είναι περιορισμένος. Γι’ αυτό, βέβαια, ευθύνεται και η μη αντιπροσωπευτικότητα του δείγματός μας.

πίνακας 4.2.11. Μέχρι τώρα, πιο εργασιακό καθεστώς ισχύει για τους εργαζόμενους στο φορέα σας σε θέματα κοινωνικού αποκλεισμού;

	ποσοστό θετικών απαντήσεων %
Μισθωτοί ορισμένου/αορίστου χρόνου	80,0
Εξωτερικοί συνεργάτες	30,0
Με σύμβαση έργου	42,5
Εθελοντές	7,5
δεν ξέρω/δεν απαντώ	2,5

[Παράρτημα ΙΙ, πίνακας ΙΙ.27]

Στη σύγκριση των πιθανών νομικών καθεστώτων μελλοντικών προσλήψεων με τον παραπάνω πίνακα, προκύπτει μια σαφής μείωση – ή αλλαγή στάσης – απέναντι στις μισθωτές σχέσεις. Η τρέχουσα κατάσταση, όμως, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική. Το 80% των μισθωτών είναι ένα μεγάλο ποσοστό, το οποίο μπορεί να εξηγηθεί με δυο τρόπους:

α. κάθε φορέας χρειάζεται ένα σταθερό πυρήνα εργαζομένων πέρα από εξωτερικούς και άλλους συνεργάτες. Αυτοί οι εργαζόμενοι, αν δεν είναι οι ίδιοι ιδιοκτήτες πρέπει να έχουν μισθωτή σχέση.

β. η ελληνική αγορά εργασίας βρίσκεται σε μια μεταβατική περίοδο, στην οποία οι σχέσεις εργασίας μεταβάλλονται από μισθωτές προς ευέλικτου τύπου. Αυτή η αλλαγή όσον αφορά το χώρο που μας ενδιαφέρει βρίσκεται ακόμη στην αρχή.

4.2.10 Ειδικότητες απασχολούμενων

Στον πίνακα 4.2.12 φαίνεται τι ειδικοτήτων επιστήμονες απασχολούν σε θέματα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού οι φορείς που προσεγγίσαμε. Αν και υπάρχει μια προφανής πολυμορφία, είναι χαρακτηριστική η πρωτοκαθεδρία των κοινωνικών λειτουργών, τους οποίους απασχολεί το 69% των φορέων.

Αυτή η υπερεκπροσώπηση μπορεί να αποδοθεί στο είδος των φορέων που συμπεριλήφθηκαν στο δείγμα της ανά χείρας έρευνας. Όπως φάνηκε και νωρίτερα, εμφανίζεται μια δυσαναλογία όσον αφορά το είδος των δραστηριοτήτων των φορέων και τις ομάδες με τις οποίες ασχολούνται. Μπορεί όμως, όπως ήδη αναφέραμε, να

αποδοθεί και σε ένα είδος παρέμβασης κατά περίπτωση, ο οποίος φαίνεται να είναι συχνός στους φορείς που ασχολούνται με ζητήματα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού.

πίνακας 4.2.12. Ποιες από τις παρακάτω ειδικότητες απασχολούνται σε θέματα κοινωνικού αποκλεισμού στον φορέα σας;

	ποσοστό θετικών απαντήσεων %
Οικονομολόγοι	33,3
Νομικοί	38,1
Εγκληματολόγοι	11,9
Κοινωνιολόγοι	35,7
Κοινωνικοί λειτουργοί	69,0
Ψυχολόγοι	59,5
Γιατροί και παραϊατρικές ειδικότητες (νοσηλεύτές κλπ.)	21,4
Εκπαιδευτικοί	9,5
άλλες ειδικότητες	28,6

[Παράρτημα II, πίνακας II.26]

Ενδιαφέρον έχει η σύγκριση με τους επιθυμητούς μελλοντικούς εργαζόμενους: 33.3% των φορέων ήδη απασχολεί οικονομολόγους, όμως μόνο 11.9% θα θελήσουν να απασχολήσουν κι άλλους, για παράδειγμα, στην πιο θεαματική μείωση που παρατηρούμε.

Παρά τα προβλήματα μη αντιπροσωπευτικότητας του δείγματός μας, νομίζουμε ότι οι αντίστοιχες συγκρίσεις για τις ειδικότητες που προσφέρει το ΠΙΜΣ είναι ικανοποιητικές. Αν αυτή η σύγκριση μπορεί να αποτελέσει κριτήριο μέτρησης της ζήτησης, για τις κατευθύνσεις ψυχολογίας και κοινωνιολογίας, βλέπουμε μια αύξηση, ενώ εκτιμάμε ως σταθερή την κατάσταση της εγκληματολογίας. Ειδικά για την εγκληματολογία θα πρέπει να σημειώσουμε ξανά την υποεκπροσώπηση φορέων που ασχολούνται με εμπλεκόμενους στο σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης.

4.3 Δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτωμένων

4.3.1 Γενικά δημογραφικά

Στους επόμενους πίνακες παρατίθενται συνοπτικά ορισμένα τυπικά δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων. Οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους ήταν γυναίκες (69%), ενώ 57,1% ήταν έγγαμοι και 38,1% άγαμοι.

πίνακας 4.3.1. Φύλο ερωτώμενων	
	ποσοστό %
Άνδρας	31,0
Γυναίκα	69,0
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.1]

πίνακας 4.3.2. Οικογενειακή κατάσταση	
	ποσοστό %
Έγγαμος/-η	57,1
Άγαμος/-η	38,1
άλλο	4,8
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.3]

Στον πίνακα 4.3.3 παρουσιάζονται τα στοιχεία που αφορούν την ηλικία των ερωτηθέντων. Το 26,2% από αυτούς ήταν από 46-64 χρόνων, το 31% ήταν 36-45 ετών, το 40,5% ήταν 25-35 ετών, ενώ υπήρχε και 2,4% ηλικίας 18-24 ετών.

πίνακας 4.3.3. Ηλικία ερωτώμενου	
	ποσοστό %
18-24 ετών	2,4
25-35 ετών	40,5
36-45 ετών	31,0
46-64 ετών	26,2
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.2]

Στη μεταβλητή αυτή, αντίθετα με τις υπόλοιπες δημογραφικού τύπου μεταβλητές, μπορούμε να αναγνώσουμε ένα στοιχείο που μας ενδιαφέρει περισσότερο. Το 40,5% των ερωτηθέντων ανήκει στην πιο δυναμική ηλικιακή ομάδα των 25-35 ετών. Αυτό σημαίνει ότι οι φορείς τους οποίους προσεγγίσαμε, απασχολούν νέους επιστήμονες, οι οποίοι, επιπλέον, έχουν υψηλά μορφωτικά εφόδια (35,3% της ηλικιακής ομάδας έχει τουλάχιστον μεταπτυχιακό τίτλο). Η επιλογή τέτοιου τύπου απασχολούμενων, αποτελεί για μας ένδειξη ότι οι φορείς οι οποίοι ασχολούνται με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού επιθυμούν να κινηθούν δυναμικά με κύριο μοχλό τη γνώση για τα ζητήματα που τους απασχολούν.

Θα είχε, μάλιστα, ενδιαφέρον μια σύγκριση της συμμετοχής αυτής της ηλικιακής ομάδας στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες. Πιστεύουμε ότι ειδικά στο χώρο που μας ενδιαφέρει, η εν λόγω ηλικιακή ομάδα θα υπερεκπροσωπείται. Για μας κάτι τέτοιο θα αποτελούσε επιπλέον ένδειξη του δυναμικού χαρακτήρα που έχει η απασχόληση σ' αυτό το χώρο. Εξαιτίας των ιδιαίτερων απαιτήσεων που έχει η διαχείριση ζητημάτων καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, ζητούνται συχνά νέοι με υψηλά μορφωτικά εφόδια και ειδική εκπαίδευση. Σ' ένα τέτοιο τοπίο, πρωτοβουλίες όπως το ΠΜΣ, μπορούν να βρουν έδαφος ανάπτυξης.

4.3.2 Η μόρφωση των ερωτώμενων

Ζητήσαμε από τους ερωτώμενους να μας απαντήσουν για το επίπεδο μόρφωσης που διαθέτουν. Όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, το επίπεδο αυτό είναι ιδιαίτερα υψηλό.

Πίνακας 4.3.4. Μόρφωση ερωτώμενων	
	ποσοστό %
Διδακτορικό δίπλωμα	7,1
Μεταπτυχιακός τίτλος	33,3
Ανώτατη εκπαίδευση	33,3
Ανώτερη εκπαίδευση	23,8
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	2,4

[Παράρτημα II, πίνακας II.4]

Είναι προφανές από τον παραπάνω πίνακα ότι 40,4% των ερωτώμενων έχουν τουλάχιστον μεταπτυχιακό τίτλο, ενώ αν σ' αυτούς προσθέσουμε και το 33,3% των εχόντων ανώτατη εκπαίδευση, τότε το 70,7% έχει πιστοποιημένη ανώτατη μόρφωση και άνω. Σημαντικό είναι να δούμε ότι μόνο ένα 2,4% των ερωτώμενων δεν έχει ειδική εκπαίδευση κανενός τύπου και περιορίζεται στο τυπικό προσόν του απολυτηρίου λυκείου. Ακόμη και γι' αυτό το 2,4%, όμως, δεν γνωρίζουμε αν έχει συμμετάσχει σε επιπλέον εκπαιδευτικά προγράμματα, εκτός των κυρίαρχων τριών βαθμίδων του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος.

Η μόρφωση των ερωτώμενων (και μάλιστα αυτών των ερωτώμενων, οι οποίοι έχουν θέσεις υψηλής ευθύνης) δεν είναι το μοναδικό μέτρο για το είδος των εργαζομένων σε φορείς που ασχολούνται με ζητήματα καταπολέμησης κοινωνικού αποκλεισμού. Τα παραπάνω στοιχεία, ωστόσο, μας προσφέρουν την ένδειξη πως στο χώρο που μας ενδιαφέρει απασχολούνται άνθρωποι ειδικευμένοι με τον ένα ή άλλο τρόπο σε όψεις των ζητημάτων του κοινωνικού αποκλεισμού. Δεν πιστεύουμε ότι θα ήμασταν υπερβολικά αισιόδοξοι αν με βάση αυτό το στοιχείο εκτιμούσαμε ότι υφίσταται η ανάγκη της ειδίκευσης σε θέματα κοινωνικού αποκλεισμού στο σύνολό τους. Αυτή την ανάγκη επιχειρεί, όμως, να καλύψει το δικό μας ΠΜΣ.

4.3.3 Έτη εργασίας ερωτώμενων

Στον πίνακα 4.3.5, μπορεί κανείς να δει τα έτη απασχόλησης των ερωτηθέντων στους αντίστοιχους φορείς.

Πίνακας 4.3.5. Έτη εργασίας ερωτώμενων	
	ποσοστό %
0-5 έτη	45,2
5-10 έτη	23,8
10-15 έτη	19,0
άνω των 15 ετών	11,9
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.6]

Το 45,2% των ερωτηθέντων εργάζονται στους αντίστοιχους φορείς μέχρι 5 χρόνια, το 23,8% από 5-10 χρόνια, το 19% από 10-15 χρόνια, ενώ μόλις 11,9% πάνω από 15 χρόνια στον ίδιο επαγγελματικό χώρο, για λογαριασμό του ίδιου φορέα.

Όπως διαπιστώνουμε, το 69% των ερωτηθέντων απασχολείται στους συγκεκριμένους φορείς μέχρι δέκα χρόνια. Με το δεδομένο⁹³ ότι αρκετοί ερωτώμενοι έχουν διοικητικές αρμοδιότητες, μπορούμε να βγάλουμε ένα ενδιαφέρον συμπέρασμα για τους φορείς. Οι περισσότεροι από τους φορείς έχουν ιστορία δέκα χρόνων, είναι, δηλαδή, μια σχετικά πρόσφατη υπόθεση. Αυτό, βέβαια, αφορά κυρίως τον ιδιωτικό και τον μη κερδοσκοπικό ιδιωτικό τομέα. Δε μπορούμε να βάλουμε στην ίδια θέση παραδοσιακούς φορείς του δημοσίου.

Πάντως είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι εκείνοι που δηλώνουν ότι είναι οι ίδιοι εργοδότες, εργάζονται στους αντίστοιχους φορείς 5-10 χρόνια, ενώ μέχρι 10 χρόνια εργάζεται και το 66,6% των διευθυντικών στελεχών των φορέων του δείγματος. Με βάση αυτή και ορισμένες άλλες παρατηρήσεις θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τους φορείς σε “παλαιού” και “νέου” τύπου – χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και μικτές μορφές.

⁹³ κρίνοντας από την ερώτηση περί αρμοδιοτήτων - δεξ ενότητα 4.4.2

4.4 Οι επαγγελματικές θέσεις και ευθύνες των ερωτωμένων

4.4.1. Η επαγγελματική θέση των ερωτώμενων

Στους φορείς που επισκεφθήκαμε για δομημένες συνεντεύξεις με οδηγό το ερωτηματολόγιο, επιδιώξαμε να μιλήσουμε με εκείνον ή εκείνη που κατέχει την υψηλότερη θέση ευθύνης και τις μεγαλύτερες αρμοδιότητες. Αυτό δεν έγινε πάντοτε κατορθωτό, όμως τα σχετικά στοιχεία της θέσης των ερωτώμενων στο φορέα φαίνονται στον πίνακα 4.4.1:

Πίνακας 4.4.1. Επαγγελματική θέση ερωτώμενων	
	ποσοστό %
Εργοδότης (ιδιοκτήτης, μέτοχος ή εταίρος)	7,1
Πρόεδρος/Αντιπρόεδρος	7,1
Διευθυντικό στέλεχος	28,6
Υπάλληλος	54,8
Βοηθός μη αμειβόμενος	2,4
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.5]

Όπως βλέπει κανείς στον πίνακα αυτό, 42,9% των ερωτηθέντων είναι οι ίδιοι εργοδότες, ή πρόεδροι/αντιπρόεδροι ή διευθυντικά στελέχη του φορέα που απασχολούνται. Από αυτή την άποψη, έχουμε επιτύχει ένα μεγάλο ποσοστό στελεχών κρίσιμων τόσο για το σχεδιασμό όσο και για την εφαρμογή της πολιτικής των φορέων που προσεγγίσαμε.

Από την άλλη, πάνω από τους μισούς ερωτηθέντες δηλώνουν υπάλληλοι. Αυτό το γεγονός μας προβληματίζει για την αξιοπιστία των απαντήσεών τους στα ερωτήματά μας που αφορούν το μελλοντικό σχεδιασμό του φορέα. Γι' αυτό το λόγο επιχειρήσαμε να ελέγξουμε την αξιοπιστία των απαντήσεών των "υπαλλήλων" διασταυρώνοντας με άλλες μεταβλητές που μετρώνται στο ερωτηματολόγιο. Μια διασταύρωση ωστόσο του 54,8% των ερωτηθέντων εκείνων που απαντούν πως είναι "υπάλληλοι", με το νομικό

καθεστώς του φορέα που απασχολούνται, αλλά και με το επίπεδο της μόρφωσής τους, μας προσφέρει μια σειρά επιπλέον στοιχείων τα οποία μας οδηγούν με ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι και όσοι δηλώνουν υπάλληλοι είναι αξιόπιστοι συνομιλητές.

Πίνακας 4.4.2 Μόρφωση “υπαλλήλων”

	ποσοστό %
Διδακτορικό δίπλωμα	--
Μεταπτυχιακός τίτλος	21,7
Ανώτατη εκπαίδευση	34,8
Ανώτερη εκπαίδευση	39,1
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	4,3
Σύνολο	100,0

Από τον πίνακα 4.4.2 προκύπτει ότι και οι “υπάλληλοι” οι οποίοι μας απάντησαν, διαθέτουν αρκετά υψηλό επίπεδο μόρφωσης (56,5% τουλάχιστον τίτλο ΑΕΙ) και, παρά την υπερεκπροσώπηση εκείνων που διαθέτουν ανώτερη εκπαίδευση (39,1% έναντι 23,8% στο σύνολο των ερωτώμενων, όπως θα δούμε παρακάτω), μπορούμε να υποθέσουμε ότι απαντούν γενικά αξιόπιστα.

Πίνακας 4.4.3 Νομικό καθεστώς φορέων στους οποίους απασχολούνται “υπάλληλοι”

	ποσοστό %
Δημόσια Υπηρεσία/ΝΠΙΔΔ	43,5
Κρατικό ΝΠΙΔ	8,7
ΝΠΙΔ	17,4
Ίδρυμα ή εταιρία μη κερδοσκοπικό	17,4
Ιδιωτική επιχείρηση	4,3
Σύλλογος ή σωματείο	4,3
άλλο	4,3
Σύνολο	100,0

Από τον παραπάνω πίνακα φαίνεται επίσης ότι οι περισσότεροι “υπάλληλοι” (52,3%) προέρχονται από φορείς του δημόσιου ή του ευρύτερου δημόσιου τομέα (δημόσιες υπηρεσίες, ΝΠΔΔ, κρατικά ΝΠΙΔ). Οι θέσεις που κατέχουν, λόγω του νομικού καθεστώτος της απασχόλησης των δημοσίων υπαλλήλων, δεν μπορούν παρά να χαρακτηριστούν “υπαλληλικές”, παρά τις ευθύνες που πιθανόν έχουν και τις αρμοδιότητες που διαχειρίζονται.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, θεωρούμε ότι και οι περισσότεροι από τους “υπαλλήλους” αποτελούν αξιόπιστο συνομιλητή και πληροφοριοδότη για τον φορέα, τη δράση και τα σχέδιά του. Κατά συνέπεια, από όλους, σχεδόν, τους ανθρώπους με τους οποίους ήρθαμε σε επαφή, περιμένουμε αξιόπιστες απαντήσεις, οι οποίες αντικατοπτρίζουν, σ’ ένα βαθμό, τις πραγματικές συνθήκες και τις προθέσεις των φορέων που εκπροσωπούν και οι οποίοι ασχολούνται με ζητήματα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού.

4.4.2 οι αρμοδιότητες των ερωτώμενων

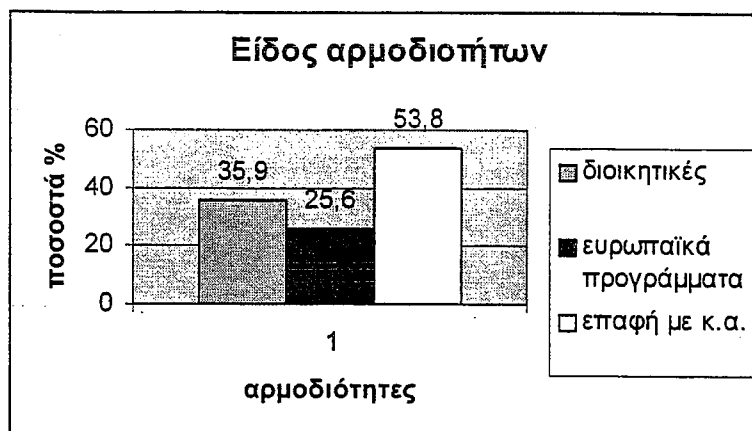
Όσον αφορά τις συγκεκριμένες αρμοδιότητες των ερωτώμενων, είναι ποικίλες. Η πολυμορφία των φορέων και των δράσεών τους, καθιστά ανούσια τη συστηματοποίηση και αναλυτική παρουσίαση των αρμοδιοτήτων τις οποίες δηλώνουν ότι έχουν οι ερωτώμενοι. Αρκετοί, πάντως, έχουν διοικητικές αρμοδιότητες, πολλοί σχετίζονται με τη διαδικασία υποβολής προτάσεων χρηματοδοτούμενων από την Ε.Ε. προγραμμάτων στο χώρο του κοινωνικού αποκλεισμού, και άλλοι, κυρίως κοινωνικοί λειτουργοί και ψυχολόγοι, προσφέρουν υπηρεσίες συμβουλευτικής και εμψύχωσης σε διάφορες ομάδες κοινωνικά αποκλεισμένων.

Στο επόμενο διάγραμμα εμφανίζονται τα ποσοστά κατά τα οποία οι ερωτώμενοι έχουν διοικητικές αρμοδιότητες, κάνουν διαχείριση προτάσεων για ευρωπαϊκά χρηματοδοτούμενα προγράμματα και, τέλος, έχουν άμεση επαφή με κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες. Τα ποσοστά αυτά προκύπτουν από τις περιπτώσεις εκείνες όπου γίνεται ρητή αναφορά στην αρμοδιότητα. Πιθανότερο είναι (αν λάβουμε υπόψη και τις τρέχουσες χρηματοδοτήσεις) όσοι έχουν διοικητικές αρμοδιότητες να έχουν σχέση έτσι κι αλλιώς με τα προγράμματα της Ε.Ε. Από την άλλη, μια θέση άμεσης επαφής με κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες δεν αποκλείει τις διοικητικές αρμοδιότητες, όμως μπορεί τότε οι διοικητικές αρμοδιότητες να μη δηλώνονται από

τον ερωτώμενο. Με αυτές τις επιφυλάξεις ως προς την ακρίβεια των στοιχείων, προκύπτουν τα εξής:

Διάγραμμα

4.4.1

Το είδος των αρμοδιοτήτων του ερωτώμενου σχετίζεται και με τον φορέα για λογαριασμό του οποίου μας μιλά. Γενικά, στους πιο μεγάλους φορείς και σ' αυτούς που ανήκουν στο δημόσιο τομέα, μιλήσαμε κυρίως με ανθρώπους που δεν ασχολούνται με διοικητικές αρμοδιότητες. Αντίθετα, σε ΝΠΙΔ και ιδιωτικούς φορείς μιλήσαμε με άτομα με διοικητικές αρμοδιότητες. Πιστεύουμε ότι κάτι τέτοιο θα έπρεπε να είναι αναμενόμενο, λόγω της διαφορετικής φύσης των φορέων.

Κάθε είδος συνομιλητή, ωστόσο, έχει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα σε σχέση με τους σκοπούς μας. Ο άνθρωπος που έρχεται σε επαφή με τις αποκλεισμένες ομάδες ή άτομα έχει καλύτερη αντίληψη των πραγματικών συνθηκών, αλλά δεν ξέρει καλά τις διοικητικές διαδικασίες. Ο άνθρωπος με διοικητικές αρμοδιότητες έχει καλύτερη αντίληψη του διοικητικού μέρους, αλλά μπορεί να μην έχει έρθει ποτέ σ' επαφή με αποκλεισμένες ομάδες ή άτομα.

4.5 Θέσεις απέναντι στον κοινωνικό αποκλεισμό

4.5.1 Υπάρχει κοινωνικός αποκλεισμός:

Όπως ήταν αναμενόμενο, το 97,6% των ερωτώμενων απαντούν ότι κοινωνικός αποκλεισμός (όπως, βέβαια, καθένας από αυτούς τον ορίζει) υπάρχει στις σύγχρονες κοινωνίες γενικά, όσο και στην Ελλάδα συγκεκριμένα. Στους δυο παρακάτω πίνακες μπορεί κανείς να δει επίσης ότι η μοναδική αμφιβολία που εκφράζεται για το αν

υπάρχει κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες δεν είναι παρά μια απάντηση “δεν ξέρω”. Κατά πάσα πιθανότητα εκφράζει μια περί “μη-αρμοδιότητας” αντίληψη του συγκεκριμένου ερωτώμενου.

πίνακας 4.5.1. Πιστεύετε ότι υπάρχει κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες;

	ποσοστό %
Ναι	97,6
Όχι	--
Δεν ξέρω/δεν απαντώ	2,4
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.7]

πίνακας 4.5.2. Κατά τη γνώμη σας, αντιμετωπίζει σήμερα η Ελλάδα προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού;

	ποσοστό %
Ναι	97,6
Όχι	2,4
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.8]

Πιστεύουμε ότι αυτή η ομοφωνία σ’ αυτές τις δυο ερωτήσεις ήταν αναμενόμενη: οι άνθρωποι που μας απαντούν εργάζονται σε φορείς που ασχολούνται με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, κατά συνέπεια, δεν μπορεί να έχουν την αντίληψη ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν υφίσταται ως γεγονός. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε την αυτοακύρωσή τους, την παραδοχή ότι η δουλειά που κάνουν δεν έχει νόημα. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι οι ερωτήσεις αυτές δε θα μπορούσαν να πάρουν διαφορετικές απαντήσεις. Είναι άλλωστε κοινά αποδεκτό ότι στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες υπάρχουν ποικίλα “φράγματα” που

ανακόπτουν κατά περίπτωση και με διαφορετικό τρόπο την πρόσβαση των ατόμων διαφόρων ανομοιογενών μεταξύ τους ομάδων σε δικαιώματα, αγαθά, υπηρεσίες κλπ.

4.5.2 Ποιοι είναι κοινωνικά αποκλεισμένοι;

Στον πίνακα 4.5.3 μπορεί κανείς να δει το ποσοστό των ερωτώμενων οι οποίοι απαντούν ότι η αντίστοιχη κοινωνική ομάδα είναι κοινωνικά αποκλεισμένη.

Πέρα από την προφανή διάκριση της κατηγορίας των μεταναστών (η οποία εδώ περιλαμβάνει και τις απαντήσεις περί πολιτικών προσφύγων), παρατηρούμε την εξής τάση: Όσο μεγαλύτερη είναι η προτεινόμενη ομάδα, τόσο μικρότερη είναι η συχνότητα χαρακτηρισμού της ως αποκλεισμένης. Έτσι, η ομάδα των γυναικών συγκεντρώνει μόνο 21,4% θετικών απαντήσεων, ενώ, π.χ. η κατηγορία των φυλακισμένων και αποφυλακισμένων (των εμπλεκόμενων με το σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης, δηλαδή) φτάνει το 61,9% θετικών απαντήσεων.

Πίνακας 4.5.3 Ποια άτομα ή ομάδες θεωρείτε ότι είναι κοινωνικά αποκλεισμένες;

	ποσοστό θετικών απαντήσεων
Μετανάστες	61.9%
Φυλακισμένοι / Αποφυλακισμένοι	61.9%
Τοξικομανείς / Αποθεραπευμένοι	61.9%
Τσιγγάνοι	57.1%
ΑΜΕΑ	54.7%
Άνεργοι	47.6%
Άποροι / Άστεγοι	45.2%
Ανύπαντρες μητέρες	31.0%
Ηλικιωμένοι	28.6%
Γυναίκες	21.4%
άλλες ομάδες	7.1%
καμιά ομάδα	0%

[Παράρτημα ΙΙ, πίνακας ΙΙ.24]

Χαρακτηριστικό μάλιστα είναι ότι η ομάδα “γυναίκες” επιλέγεται μόνο στην περίπτωση που ο ερωτώμενος απαντά ότι όλες οι προτεινόμενες ομάδες είναι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο κοινωνικά αποκλεισμένες. Επίσης, ομάδες όπως οι άστεγοι και

άποροι (45.2%) επιλέγονται συγκεκριμένα μόνο από το 23.8% των ερωτώμενων, αν αφαιρέσουμε το 21.4% που απαντά “όλες οι προτεινόμενες ομάδες”.

Από την άλλη, οι συνδυασμοί απαντήσεων που συναντώνται συχνότερα, περιλαμβάνουν σχεδόν μόνο ομάδες οι οποίες συγκεντρώνουν ποσοστά άνω του 50%. Πιο συγκεκριμένα, οι τρεις συνδυασμοί απαντήσεων που επικρατούν είναι αυτοί που εμφανίζονται στον πίνακα 4.5.4:

πίνακας 4.5.4. Κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες	
	<i>ποσοστό</i> %
Μετανάστες, Φυλακισμένοι/Αποφυλακισμένοι και Τοξικομανείς/Αποθεραπευμένοι	9,5
Μετανάστες, Τσιγγάνοι και ΑΜΕΑ	7,1
Τσιγγάνοι, Φυλακισμένοι/Αποφυλακισμένοι και Τοξικομανείς/Αποθεραπευμένοι	7,1
όλες οι προτεινόμενες ομάδες	21,4
άλλοι συνδυασμοί	54,9
<i>Σύνολο</i>	<i>100,0</i>

[Παράρτημα ΙΙ, πίνακας ΙΙ.24]

Φαίνεται πως οι ερωτώμενοι προτιμούν να χαρακτηρίσουν ως κοινωνικά αποκλεισμένες τις ομάδες εκείνες με πιο στενό ορισμό και αντικείμενο: οι τοξικομανείς κι οι αποθεραπευμένοι έχουν ένα αντικειμενικό χαρακτηριστικό που είναι εφικτό να προσδιοριστεί. Η απόδοση του χαρακτηρισμού “κοινωνικά αποκλεισμένος” σε ευρύτατες και ανομοιογενείς κοινωνικές κατηγορίες (π.χ. γυναίκες) τους προβληματίζει και την αποφεύγουν. Αποκαλύπτεται, νομίζουμε, μ’ αυτόν τον τρόπο, η αδυναμία του ορισμού του κοινωνικού αποκλεισμού όταν επιχειρηθεί η εφαρμογή του στα πραγματικά δεδομένα.

Αυτή η αίσθηση του “θολού τοπίου” επιτείνεται αν δει κανείς πόσοι συνδυασμοί απαντήσεων εμφανίζονται. Το 78.6% του δείγματος δίνει 24 διαφορετικές απαντήσεις για το ποιες από τις προτεινόμενες ομάδες είναι κοινωνικά αποκλεισμένες!

4.5.3. Η θέση των κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων

Αν και, όπως φάνηκε νωρίτερα, οι ερωτώμενοι δεν εμφανίζουν ιδιαίτερα μεγάλη ομοφωνία σε σχέση με το ποιοι είναι κοινωνικά αποκλεισμένοι, απαντούν ομόφωνα αρνητικά όταν ερωτηθούν αν οι “κοινωνικά αποκλεισμένες” ομάδες έχουν κοινωνική στήριξη.

Στον επόμενο πίνακα μπορούμε να δούμε ακριβώς αυτή την αναμενόμενη ομοφωνία αναλυτικότερα:

πίνακας 4.5.5 Πιστεύετε ότι οι ομάδες αυτές έχουν κοινωνική στήριξη;	
	<i>ποσοστό</i>
	<i>%</i>
Όχι, καθόλου	11,9
Ανεπαρκή στήριξη	88,1
Επαρκή στήριξη	0,0
Περισσότερη απ' όση χρειάζονται	0,0
Δεν ξέρω/Δεν απαντώ	0,0
<i>Σύνολο</i>	<i>100,0</i>

[Παράρτημα ΙΙ, πίνακας ΙΙ.11]

Έχουμε την αίσθηση ότι η υψηλή προτίμηση της απάντησης “ανεπαρκής στήριξη” συνδέεται με το γεγονός ότι οι φορείς για λογαριασμό των οποίων απαντούν οι ερωτώμενοι δραστηριοποιούνται στο χώρο της καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού. Είναι δύσκολο κάποιος που δουλεύει στο χώρο αυτό να παραδεχτεί ότι δεν γίνεται τίποτα για τους κοινωνικά αποκλεισμένους, από την άλλη φαίνεται πως γνωρίζει τα όρια της δουλειάς του και δεν τοποθετείται θετικά στην συγκεκριμένη ερώτηση.

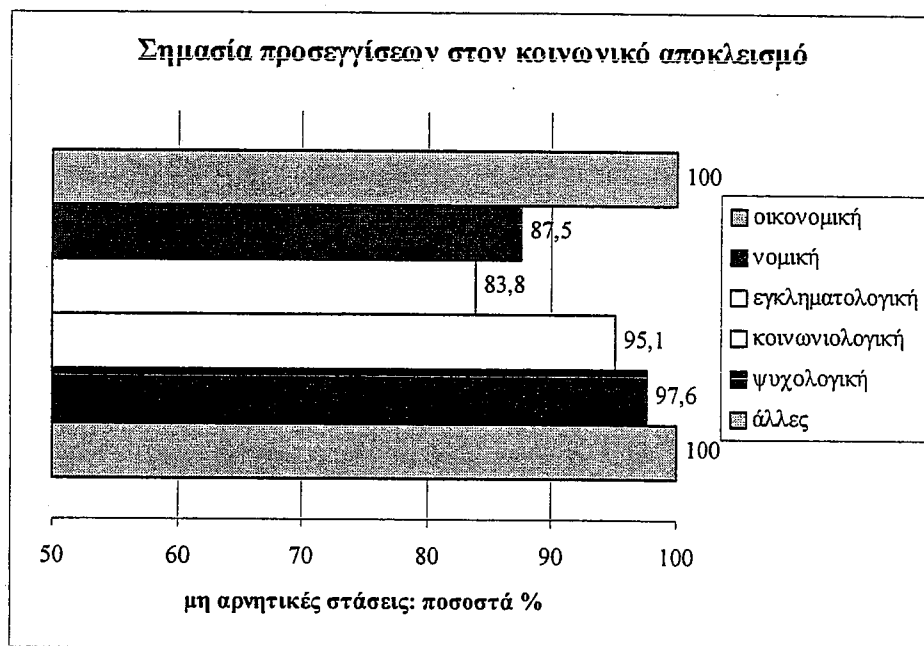
Η αίσθηση, πάντως, του “θολού τοπίου” επιτείνεται: όσο οι ερωτήσεις γίνονται λιγότερο συγκεκριμένες, οι απαντήσεις παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοφωνία. Όσο συγκεκριμενοποιούνται οι ερωτήσεις, τόσο οι απαντήσεις διασπείρονται τόσο που, τελικά, αδυνατούν να κατηγοριοποιηθούν. Δεν θεωρούμε τη διασπορά αυτή ως υπεκφυγή. Πρόκειται μάλλον περί πραγματικής ασάφειας προθέσεων και σύγχυσης εντυπώσεων για την κατάσταση του χώρου που μας ενδιαφέρει, τόσο ως κοινωνικού προβλήματος, όσο και ως χώρου άσκησης πολιτικής.

4.5.4. Προσεγγίσεις στον κοινωνικό αποκλεισμό

Στην ερώτηση αυτή επιδιώξαμε να διερευνήσουμε τη γνώμη των ερωτώμενων σχετικά με τις διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις στις διάφορες πτυχές του κοινωνικού αποκλεισμού ως προβλήματος.

Τα διαφορετικά επιστημονικά υπόβαθρα των ερωτώμενων, μαζί με την ποικιλία των ενασχολήσεων των φορέων στους οποίους απασχολούνται, μας οδηγούν σε μια ποικιλία απαντήσεων. Στα επόμενα διαγράμματα τα ποσοστά επί τοις εκατό αντιπροσωπεύουν τις μη αρνητικές στάσεις απέναντι σε κάθε προσέγγιση.

Διάγραμμα
4.5.1

[Παράρτημα II, πίνακες Π.9-Π.10στ]

Είναι προφανές η υψηλή εκτίμηση των ερωτώμενων στο σύνολο των επιστημονικών προσεγγίσεων που μπορούν να δεχτούν τα ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού. Τα σχετικά χαμηλότερα ποσοστά που φαίνεται να συγκεντρώνουν η νομική και η εγκληματολογία, οφείλονται στο γεγονός ότι δεν αφορούν το σύνολο των κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων. Για παράδειγμα, για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των ατόμων με ειδικές ανάγκες, θα ήταν πολύ πιο χρήσιμη η ψυχολογική προσέγγιση, ενώ τα νομικά και η εγκληματολογία δεν έχουν να προσφέρουν και πολλά σε τέτοια άτομα. Αντίθετα, οι κατ' εξοχήν ομάδες για τις οποίες η νομική και η εγκληματολογία θα ήταν πιο χρήσιμες, είναι οι ομάδες εκείνων που εμπλέκονται με το σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης. Επειδή όμως στο δείγμα μας υπάρχει μια σχετική αβάρια – υποεκπροσώπηση φορέων που ασχολούνται με ομάδες και άτομα που εμπλέκονται με το σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης – γίνεται κατανοητή η διαφορά που φαίνεται στο σχετικό διάγραμμα.

Εντύπωση προξενεί ότι, ενώ όλοι οι ερωτώμενοι τοποθετούνται θετικά απέναντι στην οικονομική προσέγγιση των προβλημάτων τα οποία μας απασχολούν, όταν τους ζητήθηκε να κατονομάσουν κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες, διάλεξαν λιγότερο τις ομάδες που υπόκεινται αποκλεισμό για οικονομικούς λόγους (π.χ. άνεργοι, άστεγοι, άποροι). Μπορεί κανείς να κάνει την υπόθεση, λαμβάνοντας υπόψη και το 97.6% αποδοχής της ψυχολογικής προσέγγισης, ότι ανάμεσα στους ερωτώμενους υπάρχουν αρκετοί που αποδίδουν τον αποκλεισμό σε προσωπικούς παράγοντες και όχι σε κοινωνικά χαρακτηριστικά των αποκλεισμένων.

4.6 Ανάπτυξη δραστηριοτήτων

4.6.1. Προβλεπόμενη εξέλιξη δραστηριοτήτων

Επιχειρήσαμε να μάθουμε από τους ερωτώμενους τις προβλέψεις τους για τη μελλοντική εξέλιξη των δραστηριοτήτων των φορέων στους οποίους απασχολούνται, σύμφωνα μάλιστα και με τον πιθανό προγραμματισμό που αυτοί έχουν κάνει. Οι απαντήσεις που μας έδωσαν, φαίνονται στον πίνακα 4.6.1:

4.6.1. Σύμφωνα με τις προβλέψεις και τον προγραμματισμό του φορέα σας, με ποιο τρόπο θα εξελιχθούν οι δραστηριότητές του τα επόμενα 5 χρόνια;

	ποσοστό %
Θα επεκταθούν	65,0
Θα συρρικνωθούν	2,5
Θα μείνουν στα ίδια επίπεδα	17,5
Δεν ξέρω/δεν απαντώ	15,0
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.17]

Θεωρούμε το 65% που απαντά ότι οι δραστηριότητες θα επεκταθούν ως ικανοποιητικό. Φαίνεται ότι οι ερωτώμενοι κάνουν αισιόδοξες προβλέψεις όσον αφορά τις διαθέσιμες χρηματικές πηγές, ή οι φορείς έχουν ήδη καθορίσει κάποια κατεύθυνση για τις μελλοντικές δραστηριότητές τους.

Στην ερώτηση αυτή, όπως ήταν αναμενόμενο, υπάρχει ένα ικανό ποσοστό που προτιμά να μην πάρει θέση (15%). Οι μισοί από αυτούς, μιλούν για λογαριασμό δημόσιας υπηρεσίας ή ΝΠΔΔ, και θεωρούμε ότι αυτός είναι ο λόγος που προτιμούν να μην απαντήσουν. Ειδικά στην περίπτωση των φορέων του δημοσίου τομέα, είναι δύσκολο να απαντήσει ο εργαζόμενος για λογαριασμό του φορέα, αφού οι αποφάσεις συχνά είναι πολιτικές και δεν προέρχονται από το εσωτερικό του. Αυτό δε σημαίνει ότι ο υπάλληλος της δημόσιας υπηρεσίας ή του ΝΠΔΔ τον οποίο ρωτάμε δεν έχει άποψη για το τι θα γίνει στο μέλλον. Γι' αυτή την κατηγορία ερωτώμενων η ερώτηση είναι δύσκολη, καθώς η θέση τους είναι λεπτή και μάλλον εξαρτημένη. Η συμμετοχή των υπαλλήλων και των στελεχών δημοσίων υπηρεσιών στο σχεδιασμό γίνεται κατά κανόνα υπηρεσιακά, και η έκφραση προς τα έξω των προσωπικών αντιλήψεών τους για το φορέα, δεν είναι και η πιο διαδεδομένη συμπεριφορά.

4.6.2. Θέσεις εργασίας

Παρά το γεγονός ότι μόνο 65% απάντησε ότι προβλέπει επέκταση των δραστηριοτήτων του φορέα που απασχολείται, στον παρακάτω πίνακα, ο οποίος αφορά την απασχόληση στο φορέα φαίνεται μια διαφοροποίηση. Το 84,6% προβλέπει αύξηση της απασχόλησης. Εδώ, επομένως, συμπεριλαμβάνονται και οι φορείς που δηλώνουν μη διεύρυνση των δραστηριοτήτων. Το στοιχείο αυτό μας δημιουργεί την υποψία ότι η μη διεύρυνση των δραστηριοτήτων δε σημαίνει και στασιμότητα. Μπορεί, αντίθετα, να σημαίνει μια ποιοτική αλλαγή, η οποία θα φαίνεται, πάνω απ' όλα, από τους ίδιους τους ανθρώπους που θα δουλεύουν σ' αυτούς τους φορείς, με σκοπό την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Στον πίνακα μπορεί να δει κανείς αναλυτικά τα σχετικά στοιχεία:

πίνακας 4.6.2. Προβλέπετε ότι θα χρειαστείτε περισσότερα άτομα για την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων σας;

	ποσοστό %
Ναι	84,6
Όχι	2,6
Δεν ξέρω/δεν απαντώ	12,8
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.18]

Η διατύπωση της προηγούμενης ερώτησης εμπεριέχει ένα ποσοτικό στοιχείο: ζητάμε να μάθουμε τι νέες δραστηριότητες θα ξεκινήσουν από μια κλειστή λίστα, η οποία δεν ευνοεί απαντήσεις για την πιθανή ποιοτική διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων. Με άλλα λόγια, η διάσταση του βάθους των δραστηριοτήτων δεν διερευνάται ιδιαίτερα. Αυτό το κενό στην κατασκευή του ερωτηματολογίου αποκαλύπτεται κατά την άποψή μας στην αναντιστοιχία που εμφανίσαμε παραπάνω.

4.6.3. Προβλεπόμενες πηγές χρηματοδότησης

Αρκετοί ερωτώμενοι εμφανίζονται ιδιαίτερα επιφυλακτικοί όταν πρέπει να κάνουν προβλέψεις για τη μελλοντική πορεία του φορέα στον οποίο απασχολούνται. Ενώ, λοιπόν, μπορούν να πουν γενικά ότι θα αυξήσουν τη δραστηριότητά τους, δεν είναι το ίδιο σίγουροι όταν καλούνται να απαντήσουν σε πιο συγκεκριμένες ερωτήσεις, όπως αυτή την οποία εξετάζουμε εδώ. Η χαρακτηριστική αύξηση των μη απαντήσεων στο 19% περίπου του δείγματος, είναι το ένα από τα αποτελέσματα της επιφυλακτικότητας.

Επιπλέον, αρκετοί από τους υπόλοιπους απαντούν “δεν γνωρίζω/δεν απαντώ” (16,7%). Κατά την άποψή μας, όσοι δεν απαντούν, αποτελούν διακριτή κατηγορία. Θα έπρεπε να μας απασχολήσουν τα πιθανά κοινά τους χαρακτηριστικά, όμως αυτό δεν είναι εφικτό εδώ. Ένας πιθανός λόγος θα ήταν η μη αρμοδιότητα των συγκεκριμένων ερωτώμενων για το σχεδιασμό της πολιτικής του κάθε φορέα. Αν αυτό το σενάριο ισχύει, δε σημαίνει ότι ο φορέας δεν έχει σκεφτεί για τις μελλοντικές του χρηματοδοτήσεις, αλλά ότι ο ερωτώμενος δεν τις γνωρίζει (ή δεν επιθυμεί να τις αποκαλύψει).

Οι υπόλοιποι δεν δείχνουν να διαφοροποιούνται ιδιαίτερα από την εικόνα των τρεχουσών χρηματοδοτήσεων που προηγούμενα εξετάσαμε. Στον επόμενο πίνακα φαίνονται οι προβλεπόμενες από τους ερωτηθέντες πηγές χρηματοδότησης των φορέων.

πίνακας 4.6.3. Προβλεπόμενες πηγές χρηματοδότησης

	θετικές απαντήσεις ποσοστό %
Ευρωπαϊκή Ένωση	73,5
Υπουργείο ελληνικού κράτους	67,6
Εισφορές/Χορηγίες	35,3
Αυτοχρηματοδότηση	23,5
άλλο	5,9

[Παράρτημα II, πίνακας II.32]

Χαρακτηριστικές διαφοροποιήσεις, πάντως, είναι η αντιστροφή της συμμετοχής Ευρωπαϊκής Ένωσης και ελληνικού κράτους στις χρηματοδοτήσεις και η σημαντική ποσοστιαία αύξηση εισφορών/χορηγιών.

Όσον αφορά το πρώτο στοιχείο, ίσως να αποτελεί τη συνειδητοποίηση της μείωσης της συμμετοχής των εθνικών κυβερνήσεων της Ε.Ε. στις δαπάνες καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, δηλαδή την αλλαγή στη δομή της ασκούμενης κοινωνικής πολιτικής στον σύγχρονο κόσμο.

Και το δεύτερο στοιχείο συνδέεται βέβαια με το πρώτο: η χορηγία μπορεί να αποτελέσει μια εφικτή εναλλακτική λύση στην κρατική χρηματοδότηση. Πιστεύουμε ότι αρκετοί από τους ερωτηθέντες έχουν στο μυαλό τους λύσεις όπως παροχή υπηρεσιών έναντι αμοιβής, διαμόρφωση και κερδοσκοπικών επιχειρηματικών δράσεων κλπ.

Παρά ταύτα, δεν έχει στην ουσία μειωθεί η πρόθεση των φορέων να χρηματοδοτηθούν από μια δημόσια αρχή ή από την Ε.Ε., στην πορεία και της συνολικής ευρωπαϊκής ενοποίησης, βέβαια. Στον επόμενο πίνακα φαίνονται οι συχνότερα εμφανιζόμενοι συνδυασμοί χρηματοδοτήσεων από αυτούς που προβλέπουν οι ερωτώμενοι για το φορέα στον οποίο απασχολούνται.

Διαπιστώνουμε ότι το 88,2% των φορέων αναφέρουν ως προβλεπόμενη πηγή χρηματοδότησης την Ε.Ε. ή υπουργείο του ελληνικού κράτους ή και τα δυο. Από την άλλη, η πρόβλεψη χρήσης εισφορών/χορηγιών ή αυτοχρηματοδότησης εδώ ανέρχεται σε 49,8% των απαντήσεων. Η αύξηση και των δύο τάσεων δείχνει μια σχετική αισιοδοξία στην πρόβλεψη για το μέλλον. Από την άλλη, μαζί με όσα παραπάνω αναφέραμε, απεικονίζει σ' ένα βαθμό και μια στροφή η οποία συντελείται τώρα στο χώρο της άσκησης πολιτικών καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και στον ευρύτερο τομέα της κοινωνικής πολιτικής.

πίνακας 4.6.4. Προβλεπόμενες πηγές χρηματοδότησης

	ποσοστό %
Ευρωπαϊκή Ένωση & Υπουργείο ελληνικού κράτους	26,5
Υπουργείο ελληνικού κράτους	14,7
Ευρωπαϊκή Ένωση	8,8
Ε.Ε., Υπουργείο, Εισφορές/Χορηγίες	8,8
Ε.Ε., Υπουργείο, Αυτοχρηματοδότηση	8,8
Εισφορές/Χορηγίες	8,8
άλλοι συνδυασμοί	23,4
Σύνολο	100,0

4.6.4 Ειδικότητες μελλοντικών εργαζομένων

Όπως φάνηκε νωρίτερα, οι φορείς στους οποίους απευθυνθήκαμε θεωρούν γενικά ότι θα απασχολήσουν στο άμεσο μέλλον περισσότερα άτομα σε θέσεις εργασίας που θα αφορούν την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται τι ειδικότητες πιστεύουν οι ερωτώμενοι ότι θα έπρεπε να έχουν τα άτομα αυτά. Προφανώς οι απαντήσεις αφορούν τους συγκεκριμένους φορείς, οπότε η δυσαναλογία που το δείγμα μας παρουσιάζει, όσον αφορά το είδος της παρέμβασης των φορέων και τις ομάδες με τις οποίες ασχολούνται, απεικονίζεται και στα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στον πίνακα 4.6.5:

πίνακας 4.6.5. Τι ειδικότητες πρέπει να έχουν αυτά τα άτομα κατά τη γνώμη σας;

	ποσοστό θετικών απαντήσεων %
Οικονομολόγοι	11,9
Νομικοί	21,4
Εγκληματολόγοι	7,1
Κοινωνιολόγοι	42,9
Κοινωνικοί λειτουργοί	69,0
Ψυχολόγοι	66,7
Εμπειρική ειδίκευση	33,3
Γιατροί και άλλες παραϊατρικές ειδικεύσεις (νοσηλευτές κλπ)	9,5
άλλες ειδικεύσεις	11,9

[Παράρτημα II, πίνακας II.29]

Η μεγάλη αποδοχή κοινωνικών λειτουργών και ψυχολόγων (69% και 66.7%, αντίστοιχα), μπορεί να συνδέεται με την αντίληψη ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί προσωπικό πρόβλημα, ή, τέλος πάντων, ως τέτοιο οφείλει να αντιμετωπιστεί.

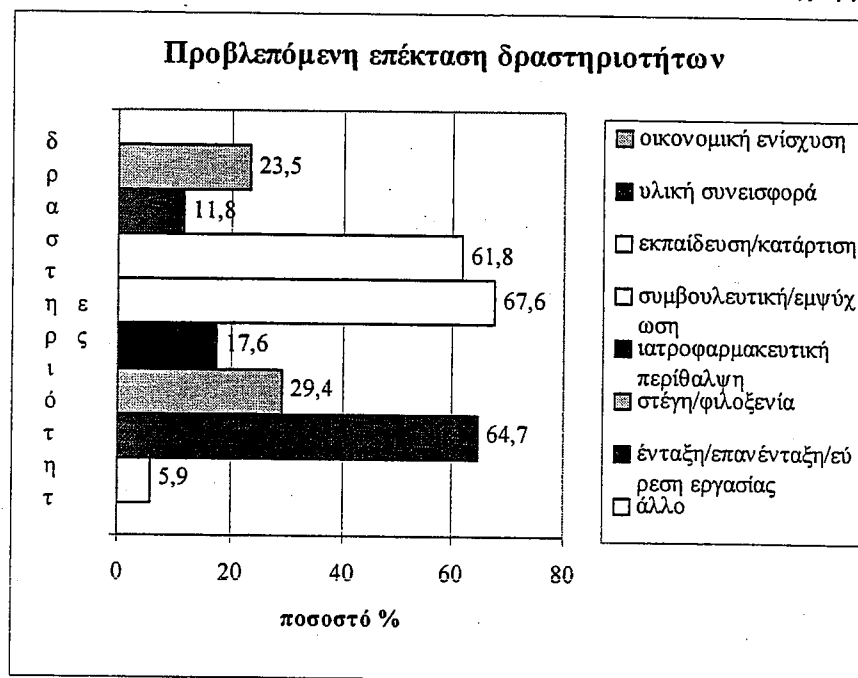
Αν συνδυάσουμε τις απαντήσεις σε αυτή την ερώτηση με τις απαντήσεις της ερώτησης 11 (“Πόσο σημαντική είναι κάθε μία από τις παρακάτω προσεγγίσεις στον κοινωνικό αποκλεισμό;”), βλέπουμε μια σαφή ανακολουθία: ενώ όλοι αναγνωρίζουν τη σημασία της οικονομικής προσέγγισης, μόνο ένας στους δέκα πιστεύει ότι ανάμεσα στους μελλοντικούς εργαζόμενους θα ήταν χρήσιμοι οικονομολόγοι – στους συγκεκριμένους φορείς, βέβαια.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το αίτημα για εργαζόμενους με “εμπειρική ειδίκευση”, χωρίς επιστημονικά εφόδια, δηλαδή, αλλά με πρακτική γνώση των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων των φορέων του δείγματος. Ένας στους τρεις ζητά τέτοια άτομα, κι είναι αλήθεια ένα από τα πιο ενδιαφέροντα αλλά και δυσεξήγητα ευρήματά μας.

4.6.5. Προβλεπόμενες δραστηριότητες

Στο παρακάτω διάγραμμα φαίνεται η κατά τη δήλωση των ερωτώμενων πρόβλεψη του φορέα σε σχέση με τις μελλοντικές του δραστηριότητες. Οι δραστηριότητες που φαίνονται περισσότερο συχνές ή κοντά στα σχέδια πολλών από τους φορείς είναι οι εξής τρεις: συμβουλευτική/εμπύχωση (67,6%), ένταξη/επανεένταξη/εύρεση εργασίας (64,7%) και εκπαίδευση/κατάρτιση (61,8%).

Διάγραμμα 4.6.1

Και σ' αυτή την ερώτηση εμφανίζεται, πιστεύουμε, το ζήτημα της παρέμβασης στο άτομο κι όχι στην ομάδα. Και οι τρεις αυτές δραστηριότητες σκοπεύουν στο να διαθέσουν στο άτομο πόρους για να ξεπεράσει τον αποκλεισμό του. Αν και θα μπορούσαν να εφαρμοστούν τέτοιες πρακτικές στην ομάδα, δε νομίζουμε ότι αυτός ακριβώς είναι ο στόχος των φορέων του δείγματος. Από την άλλη, υπάρχει ένα πρόβλημα πρόσβασης στην ομάδα – αν δεν εμφανιστεί μόνη της στον φορέα, μπορεί ο φορέας να μην μπορεί να βοηθήσει.

Έχουμε την αίσθηση ότι η διάκριση ανάμεσα σε “παλαιού” και “νέου” τύπου παρεμβάσεις, την οποία εισαγάγαμε νωρίτερα, επιβεβαιώνεται και εδώ. Είναι σαφής η προτίμηση προς τέτοιες δραστηριότητες όπως αυτές που εδώ κυριαρχούν, ενώ αντίθετα πιο “παραδοσιακές” παρεμβάσεις (π.χ. επιδόματα κλπ.) φαίνονται αποδυναμωμένες.

Οι συχνότερα εμφανιζόμενες απαντήσεις είναι αυτές που εμφανίζονται στον πίνακα 4.6.6:

<i>πίνακας 4.6.6. Προβλεπόμενη επέκταση δραστηριοτήτων</i>	
	<i>ποσοστό %</i>
Εκπαίδευση/κατάρτιση, συμβουλευτική και ένταξη, επανένταξη και εύρεση εργασίας	17,6
Εκπαίδευση/κατάρτιση Ένταξη, επανένταξη και εύρεση εργασίας, στέγη/φιλοξενία, συμβουλευτική και εκπαίδευση/κατάρτιση	8,8
άλλοι συνδυασμοί	64,8
<i>Σύνολο</i>	<i>100,0</i>

[Παράρτημα II, πίνακας II.28]

Το 17,6% των φορέων δηλώνει ότι θα ασκήσει δραστηριότητες ακριβώς του “τριγώνου της διάθεσης πόρων”, το οποίο αναφέραμε παραπάνω: ενέργειες συμβουλευτικής, εμπύχωσης, κοινωνικής “ένταξης” ή “επανένταξης”, εκπαίδευση-κατάρτιση και εύρεση εργασίας.

Χαρακτηριστικό είναι ότι αρκετοί φορείς δηλώνουν ότι θα ξεκινήσουν νέες δραστηριότητες:

<i>πίνακας 4.6.7. Νέες δραστηριότητες</i>	
	<i>ποσοστό %</i>
Ένταξη, επανένταξη και εύρεση εργασίας	15,2
Εκπαίδευση/κατάρτιση	12,1
Οικονομική ενίσχυση	9,1
Συμβουλευτική	9,1
Στέγη/φιλοξενία	9,1

Και σ' αυτόν τον πίνακα μπορούμε να εντοπίσουμε την ίδια τάση προς το "τρίγωνο της διάθεσης πόρων". Πιστεύουμε ότι αυτή η τάση συνδέεται και με τις δυνατότητες χρηματοδότησης που υπάρχουν. Δεν είναι τυχαίο ότι πάνω από το 80% των φορέων έχει κάποιου τύπου χρηματοδοτική σχέση με το δημόσιο ή την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση χρηματοδοτεί δράσεις για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και μόνο, δημιουργεί μια αγορά διατεθειμένη να προσφέρει υπηρεσίες εντός των προτεινόμενων προδιαγραφών. Γι' αυτό ακόμη και "παλαιού τύπου" φορείς φαίνεται πως στρέφονται προς τη διάθεση πόρων προς τις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες, έτσι ώστε να μπορέσουν να ξεπεράσουν τα εμπόδια που τις κρατούν στη θέση τους ως αποκλεισμένες.

4.7 Θέσεις απέναντι στο ΠΜΣ

Στην επόμενη ομάδα ερωτήσεων, επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τις απόψεις των ερωτώμενων για το Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών "Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες", το οποίο διοργανώνεται στο Πάντειο Πανεπιστήμιο από το τμήμα Κοινωνιολογίας με τη συνεργασία του τμήματος Ψυχολογίας.

4.7.1. Στάση για τη μεταπτυχιακή μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού

Ζητήθηκε ακόμη από τους ερωτώμενους η άποψή τους για τη μεταπτυχιακή μελέτη των ζητημάτων κοινωνικού αποκλεισμού εν γένει, σε συνάρτηση πάντα με τη χρησιμότητα που μπορεί να έχουν οι απόφοιτοι του ΠΜΣ στους φορείς τους οποίους οι ερωτώμενοι εκπροσωπούσαν. Αυτά έγιναν αφού τους δόθηκε μια μικρή περιγραφή του ΠΜΣ (κατευθύνσεις, διάρκεια, τίτλος που παρέχεται).

πίνακας 4.7.1 Πιστεύετε ότι η μελέτη των θεμάτων κοινωνικού αποκλεισμού σε μεταπτυχιακό επίπεδο είναι:

	απόλυτα απαραίτητη	μάλλον απαραίτητη	ενδιάμεση τοποθέτηση	μάλλον όχι απαραίτητη	Σύνολο
ποσοστό %	59,5	28,6	9,5	2,4	100,0

[Παράρτημα II, πίνακες II.19^α-II.19β]

Κατά μέσο όρο (mean) οι ερωτώμενοι στην κλίμακα 1-5 (όπου 5 = απόλυτα απαραίτητη) απαντούν 4,45, πράγμα το οποίο συνοψίζει αυτό που είναι προφανές στον παραπάνω πίνακα: το 88,1% των ερωτηθέντων έχει θετική στάση απέναντι στην ανάγκη για μεταπτυχιακή μελέτη των ζητημάτων που αφορούν την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Παρατηρήσαμε νωρίτερα το υψηλό μορφωτικό επίπεδο των ερωτώμενων. Νομίζουμε ότι αυτό το επίπεδο έχει στενή σχέση με την απάντηση σ' αυτή την ερώτηση. Αν οι ερωτώμενοι είχαν οι ίδιοι χαμηλό επίπεδο μόρφωσης, μπορεί να μην αποδέχονταν την ανάγκη μεταπτυχιακής μελέτης των ζητημάτων του κοινωνικού αποκλεισμού, λόγω προσωπικού συμφέροντος.

Από την άλλη, όπως φαίνεται σε μια άλλη ερώτηση, ένας στους τρεις ερωτώμενους πιστεύει ότι για τις μελλοντικές θέσεις απασχόλησης θα χρειαστούν άτομα με "εμπειρική ειδίκευση", άτομα δηλαδή με εμπειρία και ίσως χωρίς τυπικά προσόντα. Το γεγονός αυτό μπορεί να σημαίνει μια διάκριση που κάνουν οι ερωτώμενοι ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη. Αν όμως η πράξη είναι διαχειρίσιμη και από ανθρώπους χωρίς θεωρητική κατάρτιση, τι ρόλο παίζει η θεωρία; Επίσης, δεν φαίνεται καθαρά από την παρούσα ερώτηση αν οι ερωτώμενοι συσχετίζουν τη μεταπτυχιακή μελέτη των ζητημάτων του κοινωνικού αποκλεισμού με τη θεωρητική εμβάθυνση ή με την πρακτική εξοικείωση ή και με τα δυο. Κάτι τέτοιο θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ενώ θα ξεκαθάριζε ορισμένες αμφιβολίες που δημιουργούνται από τα διαθέσιμα στοιχεία.

4.7.2 Άποψη για το ΠΜΣ

Κατόπιν ζητήσαμε από τους ερωτώμενους να μας πουν την άποψή τους για το ΠΜΣ, όπως τους το είχαμε περιγράψει. Στους επόμενους δυο πίνακες, φαίνεται η άποψή τους για το μεταπτυχιακό γενικά και για τις κατευθύνσεις που παρέχει ειδικότερα.

Η στάση τους είναι γενικά θετική. Γύρω στο 80% των ερωτώμενων πιστεύει ότι το ΠΜΣ έχει τη δυνατότητα να καταρτίσει ειδικούς επιστήμονες για τα θέματα του κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ συμφωνεί και με τις κατευθύνσεις που παρέχει. Φαίνεται πως έχουν στο μυαλό τους την κατάρτιση των ανθρώπων που δουλεύουν σε ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού ως ανοιχτό θέμα: από αυτή την άποψη συμφωνούν χωρίς ουσιαστικές επιφυλάξεις στη μεταπτυχιακή μελέτη του θέματος.

Θα πρέπει να επισημάνουμε τις απαντήσεις “δεν ξέρω/δεν απαντώ” και στις δυο ερωτήσεις. Ανέρχονται σε αρκετά μεγάλα ποσοστά (14,6% και 19,5% αντίστοιχα). Θεωρούμε ότι αυτές οι απαντήσεις εκφράζουν τη “μη αρμοδιότητα” των ερωτώμενων. Ορισμένοι φαίνεται ότι θεωρούν τα προσωπικά τους εφόδια και τη θέση τους ανεπαρκή για να κρίνουν το ΠΙΜΣ και τις κατευθύνσεις του. Ειδικά μάλιστα για το δεύτερο, οι μη απαντήσεις αυξάνονται, αφού οι ερωτώμενοι καλούνται να κρίνουν ειδικά αντικείμενα. Στην περίπτωση που δεν τα γνωρίζουν, προτιμούν να μην απαντήσουν. Αυτή η τάση είναι χαρακτηριστική: όσο περισσότερο εξειδικεύονται οι ερωτήσεις, τόσο αυξάνονται οι μη απαντήσεις, με τη μεγαλύτερη αύξηση να παρουσιάζεται σε θέματα που οι περισσότεροι δεν γνωρίζουν λόγω μόρφωσης, θέσης και αντικειμένου απασχόλησης.

πίνακας 4.7.2. Κατά τη γνώμη σας, ένα τέτοιο μεταπτυχιακό πρόγραμμα, καταρτίζει ειδικούς επιστήμονες ικανούς να καλύψουν τα θέματα κοινωνικού αποκλεισμού;

	ποσοστό %
Ναι	80,5
Όχι	4,9
Δεν ξέρω/δεν απαντώ	14,6
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.20]

πίνακας 4.7.3. Ποια είναι η γνώμη σας για την ύπαρξη κατευθύνσεων ειδίκευσης που παρέχει το συγκεκριμένο ΠΙΜΣ;

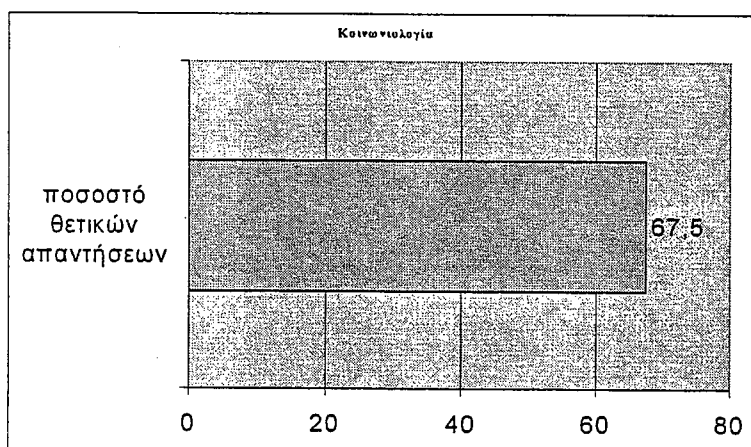
	ποσοστό %
Συμφωνώ	78,0
Διαφωνώ	2,4
Δεν ξέρω/δεν απαντώ	19,5
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.21]

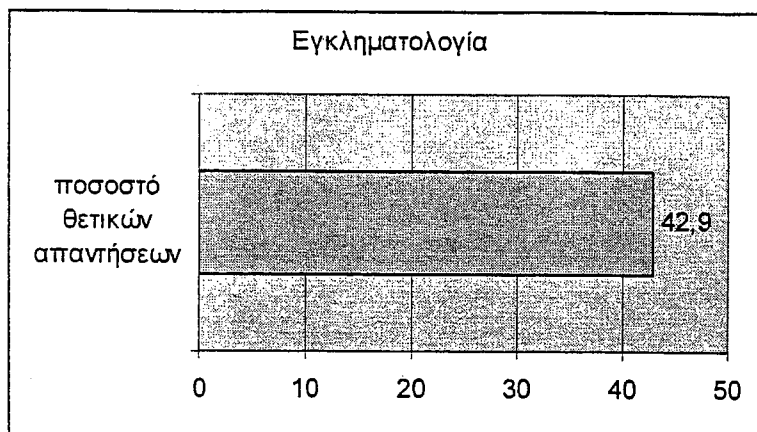
4.7.3. Η χρησιμότητα των κατευθύνσεων

Εδώ οι ερωτώμενοι μας έδωσαν την εκτίμησή τους σε σχέση με τη χρησιμότητα των διαθέσιμων κατευθύνσεων του ΠΜΣ στον φορέα που εργάζονται. Προφανώς, λοιπόν, η εκτίμηση γίνεται με βάση τις συγκεκριμένες ανάγκες του κάθε φορέα, ενώ τα αποτελέσματα που παρακάτω παραθέτουμε δεν είναι γενικεύσιμα, αφού το δείγμα μας δεν είναι αντιπροσωπευτικό.

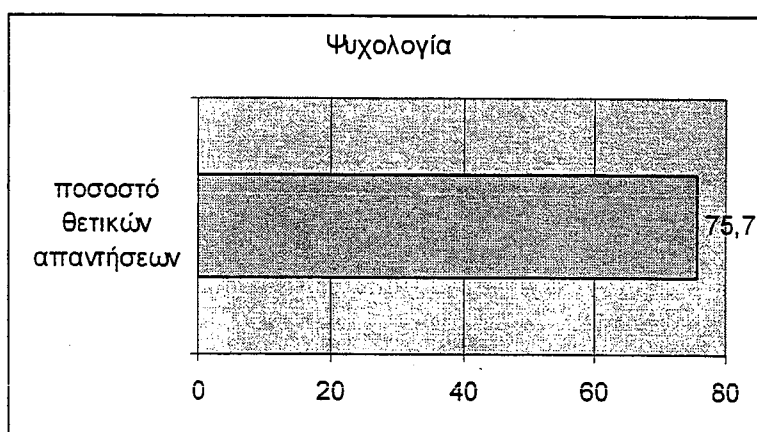
Ενδιαφέρον έχει το μεγάλο μέγεθος των μη απαντήσεων, που ανέρχεται μέχρι το 16,7% των περιπτώσεων. Πιστεύουμε ότι αυτό οφείλεται στο πρόβλημα της “μη αρμοδιότητας”, ένα πρόβλημα που έχουμε ξανασυναντήσει και σε άλλες απαντήσεις. Όταν ο ερωτώμενος δεν θεωρεί τον εαυτό του αρκετά αρμόδιο ή αρκετά σχετικό για να απαντήσει μια ερώτηση, προτιμά να την αποφύγει. Από αυτή την άποψη, και με βάση το γεγονός ότι εδώ ζητάμε να αξιολογηθεί η επιστημονική πληρότητα και η πρακτική σημασία των κατευθύνσεων, είναι αναμενόμενο να υπάρχουν αρκετές μη απαντήσεις. Κατά τ' άλλα, οι ερωτώμενοι φαίνονται επιφυλακτικοί μπροστά στα πράγματα που δε γνωρίζουν ή δεν τους αφορούν, αλλά εκφράζονται γενικά με θετικό τρόπο. Στα παρακάτω διαγράμματα φαίνεται το ποσοστό θετικής στάσης απέναντι στις τρεις κατευθύνσεις του ΠΜΣ.

Διάγραμμα 4.7.1

Διάγραμμα 4.7.2

Διάγραμμα 4.7.3

[Παράρτημα II, πίνακες II.22^α-II.22δ]

4.7.4 Μελλοντικός προγραμματισμός και απόφοιτοι ΠΜΣ

Αν και οι περισσότεροι ερωτώμενοι απαντούν ότι, γενικά, θα πολλαπλασιαστούν οι θέσεις απασχόλησης στο χώρο τους και επιπλέον ότι το ΠΜΣ καταρτίζει ικανούς ειδικούς επιστήμονες για να απασχοληθούν σε χώρους που ασχολούνται με ζητήματα καταπολέμησης κοινωνικού αποκλεισμού, όταν τα πράγματα γίνονται πιο συγκεκριμένα, καταφεύγουν σε μια επιφυλακτικότητα.

Όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, αυτοί που έχουν αμφιβολίες, εδώ ανέρχονται στο 38,1% του δείγματος (“δεν ξέρω/δεν απαντώ”). Υπάρχει ακόμη και ένα κατηγορηματικό 19% του δείγματος που πιστεύει ότι οι απόφοιτοι του ΠΜΣ δε θα μπορέσουν να απασχοληθούν την επόμενη πενταετία στον φορέα τους.

Από την άλλη, διατηρείται ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό, 42,9%, το οποίο πιστεύει ότι οι απόφοιτοι του ΠΜΣ θα μπορούσαν να απασχοληθούν εντός της ερχόμενης πενταετίας σε υπάρχουσες ή νέες θέσεις εργασίας στον φορέα που εργάζονται.

Για μας αυτό το ποσοστό είναι ικανοποιητικό. Αν λάβει κανείς υπόψη του και άλλους παράγοντες, όπως τις διακρινόμενες τάσεις όσον αφορά το είδος και το περιεχόμενο των ασκούμενων δραστηριοτήτων, θεωρούμε ότι υπάρχει μια δύναμη ή και ήδη πραγματική αγορά. Σ' αυτή την αγορά οι απόφοιτοι του ΠΜΣ με τα ειδικά μορφωτικά εφόδια που έχουν αποκτήσει στη διάρκεια των σπουδών τους θα μπορέσουν, πιθανότατα, να εργαστούν στο αντικείμενο που έχουν σπουδάσει.

πίνακας 4.7.4. Ο προγραμματισμός του φορέα σας, για τα επόμενα 5 χρόνια, προβλέπει τη διατήρηση ή δημιουργία θέσεων που θα μπορούσαν να καλυφθούν από απόφοιτους του συγκεκριμένου ΠΜΣ;

	ποσοστό %
Ναι	42,9
Όχι	19,0
Δεν ξέρω/δεν απαντώ	38,1
Σύνολο	100,0

[Παράρτημα II, πίνακας II.23]

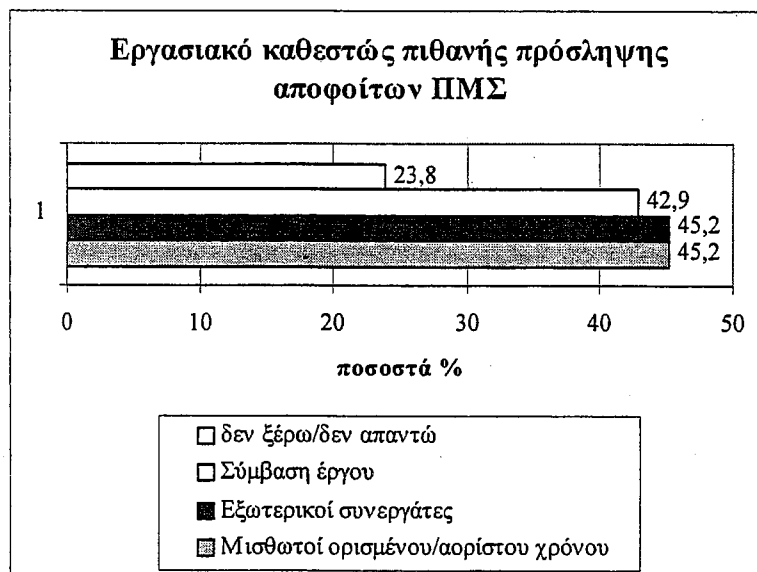
Από την άλλη, έχει ενδιαφέρον να δει κανείς την επιφυλακτικότητα με την οποία πολλοί ερωτώμενοι απαντούν, όταν βρίσκονται μπροστά σε πολύ πιο συγκεκριμένα ερωτήματα. Έχουν την καλή πρόθεση και εκφράζουν την επιθυμία του φορέα να αναπτυχθεί, από την άλλη, όμως, δεν είναι σε θέση να διαχειριστούν τις λεπτομέρειες ενός σχεδιασμού.

Αυτό μπορεί να αποτελεί πρόβλημα, αφού ο σχεδιασμός προϋποθέτει βαθιά γνώση τόσο των αντικειμένων όσο και των δυνατοτήτων που υπάρχουν για δράση στο χώρο της καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού.

Δε θα ήταν άστοχο να υποθέσουμε ότι οι μη απαντήσεις προέρχονται από ερωτώμενους του δημόσιου τομέα και υπαλληλικών θέσεων. Όπως κι αλλού αναφέρουμε, η υπηρεσιακή εκτίμηση για τις ανάγκες του φορέα στο δημόσιο τομέα δεν αποτελεί απαραίτητα και τη μοναδική εκδοχή για το μέλλον. Η σημερινή πρόβλεψη ενός φορέα που ασχολείται με τα ναρκωτικά μπορεί να μη γίνεται να πραγματοποιηθεί αν αύριο η πολιτική για τα ναρκωτικά αλλάξει προς το ριζοσπαστικότερο ή το συντηρητικότερο. Ο ερωτώμενος που το γνωρίζει αυτό προτιμά να μην απαντήσει, με επιπλέον στόχο να μην εκτεθεί. Ευνόητο είναι ότι οι ερωτώμενοι με υπαλληλικές θέσεις στον ιδιωτικό τομέα μπορεί, απλά, να μη γνωρίζουν τον προγραμματισμό του φορέα που εργάζονται για την επόμενη πενταετία.

4.7.5. Νομική μορφή απασχόληση των αποφοίτων του ΠΜΣ

Όπως φαίνεται στο παρακάτω διάγραμμα, κανένα εργασιακό καθεστώς πιθανής απασχόλησης δεν ξεχωρίζει ιδιαίτερα. Οι ερωτώμενοι μοιράζουν τις απαντήσεις τους σε όλες τις διαθέσιμες επιλογές. Πιο συγκεκριμένα:

Διάγραμμα 4.7.4

σημείωση: τα αναφερόμενα είναι ποσοστά θετικών απαντήσεων %

Αν υπάρχει κάτι χαρακτηριστικό, αυτό είναι ότι ένα μεγάλο ποσοστό (23,8%) αποφεύγει να απαντήσει συγκεκριμένα, ίσως λόγω αναρμοδιότητας. Εντάσσεται πάντως αυτή η συμπεριφορά στην ευρύτερη στάση των ερωτώμενων να τοποθετούνται θετικά απέναντι στους αποφοίτους του ΠΜΣ και τη χρησιμότητά τους, αλλά να μη

μπορούν να συγκεκριμενοποιήσουν τον τρόπο που θα χρησιμοποιηθούν οι απόφοιτοι σε συγκεκριμένες θέσεις εργασίας. Σ' αυτό το θέμα έχουμε ήδη επανειλημμένα αναφερθεί.

Αυτό το “θολό τοπίο” είναι που απεικονίζεται στις ισοδύναμες απαντήσεις του παραπάνω διαγράμματος. Από μια άποψη, βέβαια, η ερώτηση αυτή ανήκει στις “ανώδυνες”, αν και όχι “γενικές” ερωτήσεις του ερωτηματολογίου. Ως τέτοια μπορεί να έχει μειωμένη σημασία όσον αφορά τα αποτελέσματα που μας προσφέρει.

Αν παρακάμψουμε αυτόν τον προβληματισμό, διαπιστώνουμε ότι αν και η σύγχρονη τάση της απασχόλησης είναι προς ελαστικοποιημένες μορφές και σχέσεις εργασίας, οι μισθωτές σχέσεις παρουσιάζουν ύφεση αλλά δεν εξαφανίζονται. Από την άλλη, οι ελαστικότερες μορφές (σύμβαση έργου, εξωτερικές συνεργασίες) μάλλον βρίσκονται ψηλά σε σχέση με το παρελθόν. Αυτό μπορεί να σημαίνει το ανταγωνιστικό άνοιγμα μιας αγοράς εργασίας στο χώρο της καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, ταυτόχρονα με μια “εκσυγχρονισμένη” διατήρηση μορφών απασχόλησης “παλαιού τύπου”.

Συμπεράσματα

Η Ελλάδα δεν βίωσε το τυπικό μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας. Η μετάβαση στις νέες μορφές οργάνωσης του συστήματος κοινωνικής προστασίας και στήριξης δεν είχε κατά τούτο αρνητική επίδραση στον τύπο και τα συστατικά της εισοδηματικής και προνοιακής στήριξης για την ανεργία, τη φτώχεια και για καταστάσεις ατομικές και κοινωνικές που έχρηζαν συνδρομής. Αντίθετα η ένταξη της χώρας στις συντονισμένες Ευρωπαϊκές δράσεις για την καταπολέμηση της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού από την αγορά εργασίας, είχαν θετικό αντίκτυπο καθώς εισέφεραν με νέους πρωτόγνωρους τρόπους υποστήριξης κοινωνικών αναγκών που ήταν ακάλυπτες μέχρι, ίσως την προηγούμενη δεκαετία. Χωρίς να επιλύονται οι σχετικές κοινωνικές ανάγκες, στο βαθμό κατά τον οποίο ιδίως η πίεση λόγω της ανεργίας διευρύνεται, πρέπει να αναγνωριστεί, ότι διαμορφώνονται μηχανισμοί που έχουν θετικές επιπτώσεις για την αντίληψη και την προς το παρόν ανεπαρκή θεραπεία των σχετικών προβλημάτων.

Η εισφορά με νέους μηχανισμούς, χρηματοδοτήσεις και τύπους συνδρομής, στα όρια του Ευρωπαϊκού πλαισίου πολιτικής, που γενικά περιγράψαμε, δημιουργεί τους όρους για ένα ενιαίο και πολυδιάστατο σύστημα κοινωνικής προστασίας, το οποίο είναι προσανατολισμένο στην απασχόληση. Η δοκιμασία του συστήματος σε μεγάλες διάρκειες θα κρίνει την αποτελεσματικότητα και την επίδραση που θα μπορέσει να έχει τόσο για τις Ευρωπαϊκές κοινωνίες συνολικά, για τη χώρα μας, όσο και για τις κοινωνικές ομάδες, οι οποίες αποτελούν αντικείμενο στήριξης και επανένταξης.

Η εφαρμογή με διαφορετικές ταχύτητες και συχνά με καθυστερήσεις των νέων προσανατολισμών στην Ελλάδα έχει επιδράσεις και στους μηχανισμούς και τις δομές που θα φέρουν την ευθύνη για την διεκπεραίωση των σχεδίων, των προγραμμάτων και των εξειδικευμένων ενεργειών.

Η συμμετοχή σ' αυτή την διαδικασία των δημόσιων δομών και μηχανισμών παραμένει στην Ελλάδα καθοριστική. Υπό μία έννοια αυτό το δεδομένο είναι εύλογο, αν ληφθεί υπόψη η παράδοση των δημόσιων θεσμών. Οι δημόσιοι θεσμοί που για πενήντα περίπου χρόνια, ήσαν ίσως μονόπλευρα φορείς και μηχανισμοί άσκησης εξουσίας, ενώ η μοναδική καθολική κοινωνική σημασία τους ήταν η τεράστια αύξηση της δημόσιας απασχόλησης. Στην σημερινή συγκυρία συμμετέχουν στον σχεδιασμό κοινωνικών δράσεων, συμβάλλοντας, ανάλογα με τους συσχετισμούς, στη διαμόρφωση

των Ευρωπαϊκών προγραμμάτων, προγραμματίζουν και υλοποιούν ενέργειες και δράσεις, χρηματοδοτούν, παρεμβαίνουν στη διαμόρφωση των κανόνων και ελέγχουν δράσεις που εφαρμόζονται από μη κρατικούς φορείς. Η παρέμβαση της δημόσιας πολιτικής είναι καθοριστική, απ' όσο είναι αισθητό, στην διεύρυνση των δράσεων, οι οποίες αναλαμβάνονται από μη κρατικούς φορείς, και ιδίως από μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα ιδρύματα, εταιρείες και άλλες οργανώσεις. Σ' αυτό το πεδίο είναι διακριτή η απόλυτη ισορροπία με τις κατευθύνσεις και τις τάσεις που σημειώνονται στο πλαίσιο της ΕΕ.

Το περιορισμένο μέγεθος του δείγματος που χρησιμοποιήσαμε δεν επιτρέπει να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα. Η ιδιότητα ωστόσο των ερωτώμενων, ο ρόλος και η συμμετοχή σε φορείς που πολλές φορές διαμορφώνουν ή εφαρμόζουν καθοριστικές όψεις της τρέχουσας διαχείρισης των πολιτικών για την ανεργία και τον κοινωνικό αποκλεισμό δίνουν την δυνατότητα να εκτιμήσουμε ως σοβαρές και χρήσιμες τις ενδείξεις που μας παρέχουν.

Η έρευνα μας έδωσε σαφή ένδειξη, πως σύμφωνα με τους φορείς τα προβλήματα του κοινωνικού αποκλεισμού είναι ήδη σημαντικά στη χώρα και ότι οι ομάδες των αποκλεισμένων, ή όσων απειλούνται με αποκλεισμό υποστηρίζονται ανεπαρκώς. Οι φορείς στη μεγάλη τους πλειονότητα ενεργοποιούνται στους τομείς της Συμβουλευτικής και της Εμψύχωσης, της Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, της Ένταξης, της Επανένταξης κυρίως στην αγορά εργασίας.

Στην ίδια κατεύθυνση προβλέπουν και την ανάπτυξη των ενεργειών τους στο άμεσο μέλλον, με τη δυναμική της διεύρυνσης των δραστηριοτήτων τους.

Οι βασικές χρηματοδοτικές πηγές της δράσης των φορέων αποτελούν η ΕΕ και το Ελληνικό κράτος. Σημαντικοί πόροι βέβαια προέρχονται από χορηγίες ή εισφορές και από την αυτοχρηματοδότηση των φορέων. Η κατανομή στις ίδιες περίπου αναλογίες αναμένεται να αφορά στην επόμενη περίοδο.

Οι απασχολούμενοι στους φορείς είναι κυρίως μισθωτοί με σύμβαση εργασίας ορισμένου ή αορίστου χρόνου. Σημειώνουμε ότι μεγάλο μέρος των απασχολούμενων είναι εξωτερικοί συνεργάτες, ή συνεργάτες με σύμβαση έργου. Μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι οι δύο τελευταίες μορφές εργασιακού καθεστώτος ανταποκρίνονται βασικά στους μη κρατικούς φορείς, χωρίς να μας διαφεύγει ότι διεισδύουν και στο δημόσιο. Σε πολύ περιορισμένο βαθμό συμμετέχουν εθελοντές.

Από την άποψη των ειδικοτήτων των απασχολούμενων, οι οποίοι στελεχώνουν τους φορείς, φαίνεται πως υπάρχει πολύ μεγάλη εκπροσώπηση των κοινωνικών λειτουργών, των ψυχολόγων, των κοινωνιολόγων, των οικονομολόγων και των νομικών. Αυτό το γεγονός υπογραμμίζει ότι υπάρχει ήδη μια σημαντική αγορά για τις παραπάνω ειδικότητες, που δεν αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αυτή η αγορά δείχνει ότι είναι σταθερή και ενισχυόμενη στην προοπτική της διεύρυνσης των δραστηριοτήτων. Είναι, όμως, εμφανές ότι η μορφή της απασχόλησης δεν μπορεί να είναι, στον ίδιο βαθμό με το παρελθόν, με τον τύπο της μισθωτής σχέσης.

Οι φορείς που συμμετείχαν στην έρευνα παρείχαν πολύ ενθαρρυντικές πληροφορίες για την υποδοχή του ΠΜΣ, των κατευθύνσεων ειδίκευσης και βέβαια για τους αποφοίτους του. Είναι πρόδηλο ότι υπάρχει ανάγκη για επιστήμονες με εξειδικευμένες σπουδές, ευαισθητοποίηση και προσόντα για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων δράσεων, σχετικά με τα προβλήματα του κοινωνικού αποκλεισμού. Είναι θετική η τάση για την δυνατότητα να απασχοληθούν οι απόφοιτοι του ΠΜΣ στις δράσεις των φορέων. Χρειάζεται ωστόσο να σημειώσουμε, ότι οι υποδοχές για επιστημονικά προσόντα και εργασιακές δεξιότητες δεν κρίνονται μόνο από την υπάρχουσα ζήτηση. Ιδίως για τις νέες ειδικεύσεις είναι καταλυτικής σημασίας η διαμόρφωση συνθηκών για την ανάπτυξη της ζήτησης. Στο σημείο αυτό θα είναι κρίσιμο το ίδιο το ΠΜΣ να αναλάβει την οργάνωση, τον συντονισμό και τη δικτύωση των δράσεων με τις υπάρχουσες δομές, ή ακόμη να συμβάλλει στη διαμόρφωση νέων. Η εφαρμοσμένη έρευνα για τον προσδιορισμό των ομάδων-στόχων, των αντικειμένων παρέμβασης με προσανατολισμό στην καινοτομία, η γεφύρωση, ιδίως με τις ενέργειες συμβουλευτικού χαρακτήρα, έχουν τη δυναμική να διαμορφώσουν θετικό περιβάλλον και διεύρυνση των δυνατοτήτων επικοινωνίας με τις ανάγκες. Ταυτόχρονα το ΠΜΣ οφείλει να προετοιμάσει τους σπουδαστές του για ένα ευρύ φάσμα τύπων απασχόλησης και να καλλιεργήσει την κουλτούρα πολυδιάστατων μορφών συνεργασίας με τους φορείς που ασχολούνται με την καταπολέμηση το κοινωνικού αποκλεισμού και την κοινωνική υποστήριξη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Η ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΦΟΡΕΩΝ

ΕΠΩΝΥΜΙΑ ΦΟΡΕΑ	ΝΟΜΙΚΗ ΜΟΡΦΗ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΔΡΑΣΗΣ	ΕΙΔΗ ΔΡΑΣΗΣ
Οργανισμός Επαγγελματικής Εκπαίδευσης & Κατάρτισης (ΟΕΕΚ)	ΝΠΔΔ		επαγγελματική κατάρτιση: οργάνωση, παροχή, πιστοποίηση, εποπτεία
Δήμος Καλλιθέας - Δημοτική Επιχείρηση	Δημοτική επιχείρηση		ΚΕΚ, Συμβουλευτικό Κέντρο Οικογένειας (πρόληψη ψυχικής υγείας, ΕΠ)
Κέντρο Μέρμινας Οικογένειας και Παιδιού	ΝΠΔΔ, Φιλανθρωπικό Σωματείο		τμήμα διαγνωστικής και συμβουλευτικής ενηλίκων, τμήμα κοινωνικής υπηρεσίας, συμβουλευτική και ομάδες γονέων, τμήμα ειδικής αγωγής, προγράμματα επαγγ.προσανατολισμού και επαγγ.κατάρτισης
Εταιρεία Κοινωνικής Ψυχιατρικής & Ψυχικής Υγείας	ΝΠΔΔ Ιδιωτικού Τομέα		Ξενώνας-Οικοτροφείο "Αργώ", Πολυδύναμο Κέντρο Ψυχικής Υγείας Καλλιθέας, Κέντρο Προ & Επαγγελματικής Κατάρτισης
Κέντρο Επαγγελματικού Προσανατολισμού			συμβουλευτική επαγγελματικού προσανατολισμού
Ειδική Σχολή Επαγγελματικής Εκπαίδευσης	ΝΠΔΔ	ΑΜΕΑ	Κοιν.Υπηρεσία, επαγγελματικά εργαστήρια, γυμναστική, εργοθεραπεία, μουσικοθεραπεία
Ένωση Κωφαλάων Ελλάδας	ΝΠΔΔ	ΑΜΕΑ	επαγγελματική αποκατάσταση, οργάνωση προγραμμάτων ψυχαγωγίας, εκπροσώπηση
Κέντρο Εκπαιδύσεως και Αποκαταστάσεως Τυφλών (ΚΕΑΤ)	ΝΠΔΔ	ΑΜΕΑ	αγωγή και σχολική εκπαίδευση, οικοτροφείο, οικονομική ενίσχυση σε τυφλούς μαθητές
Ελληνική Εταιρία Προστασίας και Αποκατάστασης Αναπήρων Παιδών (ΕΛΕΠΑΠ)	ΝΠΔΔ, Φιλανθρωπικό Σωματείο	ΑΜΕΑ	Ιατρεία, Κοινωνική Υπηρεσία, Κέντρο Ψυχοπαιδαγωγικής Ερευνας, Θεραπευτήρια, Εργαστήρια & Ειδικό Δημόσιο Νηπιαγωγείο & Δημοτικό, ΚΕΚ
Ένωση Γονέων Νοητικών Υστερούντων Ατόμων "Στέγη Ειδικής Θεραπευτικής Αγωγής"	ΝΠΔΔ, Φιλανθρωπικό Σωματείο	ΑΜΕΑ	εργαστήρια επαγγελματικής κατάρτισης, προστατευόμενα εργαστήρια, θεραπευτικό εργαστήριο με ειδική παιδαγωγό, οικοτροφείο
Εθνικό Ίδρυμα Προστασίας Κωφαλάων (ΕΙΠΚ)	ΝΠΔΔ	ΑΜΕΑ	ειδικό σχολείο, οικοτροφείο, ιατροπαιδαγωγικές υπηρεσίες, κοινωνική εργασία, ΚΕΚ

Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής Αθηνών - Υπηρεσία Ειδικής Αγωγής - Υπηρεσία Ειδικής Παιδαγωγικής "Στουπάθειον"	Υπάγεται σε ΝΠΙΔ	AMEA	Προεπαγγελματική εκπαίδευση, εργαστήρια
Μιχαλήνιο Κέντρο Προστασίας Παιδών	ΝΠΙΔΔ	AMEA	ιατροπαιδαγωγικό τμήμα, μονάδα ημερήσιας περίθαλψης, ειδικό νηπιαγωγείο, αναπτυξιακό κέντρο
Κέντρο Συμβουλευτικής & Επιμόρφωσης ΑΜΕΑ Δήμων Βύρωνα-Καισαριανής	Δημοτική Υπηρεσία	AMEA	δημιουργική απασχόληση και ψυχαγωγία
Εργαστήρι Ειδικής Αγωγής "Μαργαρίτα"	ΝΠΙΔ, Φιλανθρωπικό Σωματείο	AMEA	Κέντρο ημέρας-επαγγελματικής άσκησης, επαγγελματική κατάρτιση
Εστία Ειδικής Επαγγελματικής Αγωγής	ΝΠΙΔ, Φιλανθρωπικό Σωματείο	AMEA	επαγγελματική κατάρτιση, εργαστήρια
Οργανισμός Προστασίας και Εκπαίδευσης Παιδιών με ειδικές ανάγκες	ΝΠΙΔ, Φιλανθρωπικό Σωματείο	AMEA	εργαστήρια επαγγελματικής κατάρτισης, τμήμα φυσιοθεραπείας, λογοθεραπείας, γυμναστήριο
Πανελλήνια Ένωση Γονέων και Κηδεμόνων Ατόμων Παιδιών - Νοητική υστέρηση (ΠΕΓΚΑΠ-ΝΥ)	ΝΠΙΔ, Φιλανθρωπικό Σωματείο	AMEA	εργαστήρια επαγγελματικής κατάρτισης, κέντρο εκπαίδευσης και εργασίας αναπήρων, κέντρο επαγγελματικής κατάρτισης και απασχολησιοθεραπείας
"Η Αγία Φιλοθέη" Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Καθυστερημένων Ατόμων	ΝΠΙΔ, Φιλανθρωπικό Σωματείο	AMEA	κλειστή περίθαλψη, οικοτροφείο
Κέντρο Ειδικών Ατόμων "Η Χαρά"	ΝΠΙΔ, Φιλανθρωπικό Σωματείο	AMEA	κλειστή περίθαλψη, οικοτροφείο, τμήμα εργοθεραπείας - φυσιοθεραπείας, απασχόλησης
Ένωση Γονέων Νοητικά Υστερούντων		AMEA	Κέντρο επαγγελματικής εκπαίδευσης και εργασιοθεραπείας ΑΜΕΑ Γαλατσίου
Εταιρεία Προστασίας Σπαστικών	ΝΠΙΔ Ιδιωτικού Τομέα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα	AMEA	Ειδικό παιδιατρικό ιατρείο, κοινωνική υπηρεσία, τμήμα ψυχολογίας, εργαστήριο, λέσχη νέων & ενηλίκων
Σύνδεσμος Προστασίας Παιδιών	ΝΠΙΔ, Φιλανθρωπικό Σωματείο	AMEA	ειδικό δημοτικό σχολείο, οικοτροφείο, εργαστήρια επαγγ. Κατάρτισης
Σικιαρίδειον Ίδρυμα Ειδικής Αγωγής και Επαγγελματικής Κατάρτισης	ΝΠΙΔ	AMEA	ιατροπαιδαγωγικό διαγνωστικό κέντρο, βασική σχολή εκπαίδευσης, ΚΕΚ, υπηρεσία αποκατάστασης και επαγγελματικής ένταξης

Σωματείο Γονέων Κηδεμόνων και Φύλων ΑΜΕΑ "Ο Ερμής"	ΝΠΙΔ	ΑΜΕΑ	κέντρο έρευνας πληροφόρησης και επαγγελματικού προσανατολισμού, κέντρο εκπαίδευσης και λειτουργικής αποκατάστασης, ΚΕΚ
Φάρος Τυφλών Ελλάδας	ΝΠΙΔ	ΑΜΕΑ	εργαστήρια βιοτεχνικής παραγωγής, σχολή τηλεφωνητών, σχολή βυζαντινής μουσικής, λέσχη
Ίδρυμα Προστασίας Χρονίων Πασχόντων	ΝΠΙΔ	ΑΜΕΑ	Κλειστή περίθαλψη, φυσικοθεραπευτήριο, εργοθεραπεία
Σύλλογος Γονέων - Κηδεμόνων Νοητικά Υστερούντων Ατόμων "Οι Άγιοι Ανάργυροι"	ΝΠΙΔ	ΑΜΕΑ	πρότυπο ειδικό οικοτροφείο
Ίδρυμα για το Παιδί "Η Παμμακάριστος"	ΝΠΙΔ	ΑΜΕΑ	παιδικός σταθμός, ειδικό δημοτικό σχολείο, ΚΕΚ, οικοτροφείο
Ίδρυμα Προστασίας Απροσάρμοστων Παιδών "Η Θεοτόκος"	ΝΠΙΔ	ΑΜΕΑ	ιατροπαιδαγωγική υπηρεσία, κοινωνική υπηρεσία, παιδαγωγικό τμήμα, ειδικό δημοτικό σχολείο, ΣΕΚ
Κέντρο Αποκατάστασης Δυσπροσάρμοστων Ατόμων "Η Δάμαρις"	ΝΠΙΔ	ΑΜΕΑ	οικοτροφείο κοριτσιών, εργαστήρια
Κέντρο Προσαρμογής Σπαστικών Παιδιών "Ο Καλός Σαμαρείτης"	ΝΠΙΔ	ΑΜΕΑ	Εδική αγωγή-κοινωνική εργασία, ιατρική παρακολούθηση
Πανελλήνιο Αναπηρικό Κίνημα Κινητικά Αναπήρων Πολιτών	ΝΠΙΔ	ΑΜΕΑ	έκτακτη οικονομική βοήθεια, βοήθεια για εξεύρεση εργασίας, πολιτιστικές δραστηριότητες, λέσχη
Σωματείο Γονέων Ναυτικών Προστασίας & Επαγγελματικής Κατάρτισης Παιδιών και ΑΜΕΑ "Η Αργώ"	ΝΠΙΔ	ΑΜΕΑ	ανοιχτή περίθαλψη, τμήμα εργοθεραπείας, προ & επαγγελματικά εργαστήρια, ομάδες στήριξης γονέων, ψυχαγωγικές δραστηριότητες
Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής Αθηνών - Υπηρεσία Ειδικής Αγωγής - Θεραπευτική μονάδα για αυτιστικά παιδιά και εφήβους	Υπάγεται σε ΝΠΙΔ	ΑΜΕΑ	Ειδική θεραπευτική αγωγή
Παιδοψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής (Π.Ν.Α.) - Διαγνωστικό Κέντρο Δυσλεξίας - Κέντρο Αποκατάστασης Δυσλεκτικών Παιδιών και Εφήβων	Υπάγεται σε ΝΠΙΔΔ	ΑΜΕΑ	εξωτερικά ιατρεία
Παιδοψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής (Π.Ν.Α.) -	Υπάγεται σε ΝΠΙΔΔ	ΑΜΕΑ	εξωτερικά ιατρεία, διασυνδυαστική ψυχιατρική

Ιατροπαιδαγωγικό Κέντρο Νέου Ηρακλείου			
Πανελλήνια Ένωση Προστασίας Αναπήρων		AMEA	
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Παιδών Αθηνών "Αγ.Σοφία" - Κέντρο Εκπαίδευσης & Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	AMEA	κατάρτιση, προκατάρτιση, εργαστήρια
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Παιδών Αθηνών "Αγ.Σοφία" - Κοινοτικό Πρόγραμμα Ψυχικής Υγείας & Πρόληψης ή Μονάδα Κοινοτικής Παιδοψυχιατρικής	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	AMEA	
Πρώτη Μονάδα Ειδικής Θεραπευτικής Αγωγής	ΝΠΙΔ, Φιλανθρωπικό Σωματείο	AMEA	ημερήσια ειδική περ'θαλψη, οικοτροφείο
Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως (ΠΙΚΠΑ)	ΝΠΔΔ	AMEA, Άνεργοι	ΚΕΚ, ΣΕΚ, Κέντρο Αποκαταστάσεως Αναπήρων Παιδών Βούλας
Δήμος Αθηναίων - Διεύθυνση Κοινωνικής Μέριμνας & Υγείας	δημοτική υπηρεσία	AMEA, γυναίκες, εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	Κέντρο πληροφόρησης, υλοποίηση προγραμμάτων, καταγραφή αναγκών, ευαισθητοποίηση κοινότητας, συμβουλευτικός σταθμός, ξενώνας κακοποιημένων γυναικών
Ίδρυμα Κοινωνικής Εργασίας (ΙΚΕ)	ΝΠΙΔ (Κοινοφελής Οργανισμός Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας)	AMEA, πρόσφυγες	"Χατζηπατέρειον" Κέντρο Αποκατάστασης Σπαστικών Παιδιών (ΚΑΣΠ), Πρόγραμμα Επαγγ.Αποκατάστασης Αναπήρων Νέων στην Πληροφορική (ΠΕΚΑΠ), Κέντρο Υποστηρικτικής Τεχνολογίας & Οργάνωσης (ΚΡΥΤΟΝ), Κοινωνική Υπηρεσία Προσφύγων
Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί "Σπύρος Δοξιάδης"	ΝΠΙΔ Ιδιωτικού Τομέα	AMEA, ψυχικά πάσχοντες	Ειδική διαγνωστική μονάδα [Καρέα 11, 11636 Αθήνα, τηλ.9232347]
Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας Παιδιών & Ενηλίκων: Πολυδύναμο Κέντρο Καλλιθέας	ΝΠΙΔ	AMEA, ψυχικά πάσχοντες	τμήμα ενηλίκων, ιατροπαιδαγωγικό, μονάδα ημερήσιας περίθαλψης - εργαστήρια, μονάδα ημερήσιας περίθαλψης μειονεκτούντων παιδιών, λέσχη φιλίας ενηλίκων
Παιδοψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής (Π.Ν.Α.)	ΝΠΔΔ	AMEA, ψυχικά πάσχοντες	Νοσηλεία, Κέντρο προ & επαγγελματικής κατάρτισης, Ειδικό Δημοτικό Σχολείο, Ειδική θεραπευτική μονάδα αυτιστικών παιδιών, ξενώνας, προστατευόμενο σπίτι
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών "Γ.Γεννηματάς" - Τμήμα Ψυχιατρικής Εφήβων & Νέων	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	AMEA, ψυχικά πάσχοντες	κέντρο υποδοχής και ψυχολογικής βοήθειας, νοσοκομείο ημέρας για εφήβους

Έργον ΚΕΚ Εθνικής Εμβέλειας	Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία	Άνεργοι	εκπαιδευτικά προγράμματα σε θέματα δευτερογενούς τομέα και υπηρεσιών
Δήμος Αθηναίων - ΚΕΚ (ΑΕ)	Δημοτική Επιχείρηση	Άνεργοι	ΚΕΚ
Διαδημοτικό ΚΕΚ Ευρυτίδες		Άνεργοι	
Διαδημοτικό ΚΕΚ Ηριδανός		Άνεργοι	
Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας - Ινστιτούτο Εργασίας - ΣΕΚ/ΚΕΚ	Σωματείο	Άνεργοι	
Human Capital Improvement ΑΕΓΕΚ (Ανάδειξη Ανθρώπινου δυναμικού ΑΕΓΕΚ) - ΣΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Integration ΚΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Synergy ΚΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Αναπτυξιακή Εκπαιδευτική ΑΕ	Ιδιωτικός τομέας	Άνεργοι	
Δεβελέκος Α. Λουκάς & Σία ΕΕ "Logica" ΚΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Δέλτα Αναπτυξιακή & Εκπαιδευτική ΕΠΕ (ΚΕΚ ΔΕΛΤΑ)	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Ευρωπαϊκή Καινοτομία ΚΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Ινστιτούτο Εκπαιδευτικού και Επαγγελματικού Προσανατολισμού ΣΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	Επαγγελματικός προσανατολισμός, πληροφόρηση, επαγγελματική εκπαίδευση & επιμόρφωση, εκπόνηση μελετών
ΚΕΚ Αθηνών Ν. Αυγερινούπουλου ΕΠΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΚΕΚ Πυρκάλ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Κέντρο Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΚΕΚ) Ξυνή	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Σύγχρονες Εκπαιδευτικές Υπηρεσίες ΑΕ (Interface)	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	ΚΕΚ
Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (ΕΕΤΑΑ) - ΚΕΚ	ΝΠΙΔ	Άνεργοι	
Ελληνικό Ινστιτούτο Υγιεινής και	ΝΠΙΔ	Άνεργοι	

Ασφάλειας της Εργασίας (ΕΛΙΝΥΑΕ) - ΣΕΚ			
Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης Δυτικής Αττικής - ΚΕΚ	ΝΠΙΔ	Άνεργοι	
Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών (ΠΑΣΕΓΕΣ) - ΚΕΚ	ΝΠΙΔ	Άνεργοι	
ΚΕΚ Περιφερειακής Εμβέλειας "Ευκλείδης"		Άνεργοι	
Κέντρο Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης και Κατάρτισης		Άνεργοι	ΚΕΚ, ΣΕΚ
01 Πληροφορική - Εκπαιδευτική	Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία	Άνεργοι	ΚΕΚ
Διάλογος - ΚΕΚ	Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία	Άνεργοι	ΚΕΚ
ΚΕΚ Ολυμπία	Αστική Εταιρεία	Άνεργοι	ΚΕΚ
Αγροτική Τράπεζα ΑΕ - Εκπαιδευτικό Κέντρο		Άνεργοι	
Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών - ΚΕΚ	ΝΠΙΔΔ	Άνεργοι	
Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας (ΕΣΔΥ) ΣΕΚ		Άνεργοι	
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο - ΣΕΚ	ΝΠΙΔΔ	Άνεργοι	
Εθνικός Οργανισμός Προνοίας - ΚΕΚ		Άνεργοι	
Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας (ΕΛΚΕΠΑ) - ΚΕΚ		Άνεργοι	
Ενοριακό Πνευματικό Κέντρο Αγ. Γεωργίου Κορυδαλλού - ΣΕΚ		Άνεργοι	
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών - ΚΕΚ & ΣΕΚ	ΝΠΙΔΔ	Άνεργοι	
ΤΕΙ Πειραιά - ΚΕΚ Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης	ΝΠΙΔΔ	Άνεργοι	
Δημοτικό ΚΕΚ Χολαργού		Άνεργοι	
BCA ΣΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Didask ΣΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Euroskills ΑΕ Επαγγελματικής Κατάρτισης και έρευνας - ΚΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	

Ιτεc ΑΕ - Κέντρο Ατυπής Συνεχιζόμενης ΕΚ Πληροφορικής	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Master ΚΕΚ ΑΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΑΚΤΕΟΝ ΚΕΚ ΕΠΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Γιώργος Χαλούτης ΚΕΚ ΕΠΕ (Amazon ΚΕΚ)	Ιδιωτικός τομέας	Άνεργοι	
ΕΜΙ Εκπαιδευτική ΕΠΕ - ΚΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Επιστημονικό και Επιμορφωτικό Κέντρο Χημικών Μηχανικών ΑΕ - ΣΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Ευρωπαϊκή Προοπτική ΣΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΚΕΚ Αηδονοπούλου ΑΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΚΕΚ Ανάπτυξη ΑΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΚΕΚ Διεθνής Εκπαίδευση Ρούσας ΕΠΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΚΕΚ ΕΛ.ΚΕ.ΔΕ. ΕΠΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΚΕΚ Μανώλα ΑΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΚΕΚ ΜΙΤ ΑΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΚΕΚ Ναυπηγείων Σκαραμαγκά ΕΠΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΚΕΚ Τεχνική Εκπαίδευση	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Λίκνον ΕΠΕ ΣΕΚ	Ιδιωτικός τομέας	Άνεργοι	
Μέντωρ Εκπαιδευτική ΑΕ ΚΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Νεώριον - Κέντρο Ατυπής Συνεχιζόμενης ΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Πρόδος 21 - Επαγγελματική Κατάρτιση ΚΕΚ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΣΕΚ Ζ Grafico - Βαρελα ΕΠΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
ΣΕΚ ΙΜΕ & Ε ΑΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	
Τεχνική Εκπαιδευτική ΚΕΚ ΕΠΕ	Ιδιωτικός Τομέας	Άνεργοι	Επιδοτούμενα εκπαιδευτικά προγράμματα
Εκπαιδευτικό Κέντρο Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών		Άνεργοι	
Ελληνική Εταιρεία Διοικήσεως Επιχειρήσεων ΣΕΚ		Άνεργοι	
Ελληνικό ΚΕΚ Αναπτυξιακών Εταιριών Αυτοδιοίκησης (ΕΚΕΚΑ)		Άνεργοι	

Ίδρυμα Προαγωγής Δημοσιογραφίας Αθ. Β. Μπότση - ΚΕΚ		Άνεργοι	
Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης Πειραιά - ΚΕΚ	ΝΠΙΔ	Άνεργοι	
Σιβιτανίδειος Σχολή - ΚΕΚ	ΝΠΙΔ	Άνεργοι	
Αστικές Περιβαλλοντικές Αναπλάσεις ΚΕΚ (ΑΣΠΑ ΚΕΚ)		Άνεργοι	
Αστική Εταιρεία Εκπαίδευσης και Κατάρτισης "Ανάλυσις" - ΚΕΚ		Άνεργοι	
ΓΣΕΒΕΕ - ΚΕΚ		Άνεργοι	
Διεπιχειρησιακός Σύνδεσμος - ΚΕΚ ΙΒΕΠΕ		Άνεργοι	
ΔΙΟΝ - ΕΠΕΚΑ /ΚΕΚ		Άνεργοι	
Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου - Κέντρο Ανάπτυξης Ελληνικού Εμπορίου - ΚΕΚ		Άνεργοι	
Εθνικό Κέντρο Πολιτιστικών και Επαγγελματικών Εφαρμογών ΕΟΜΜΕΧ ΣΕΚ		Άνεργοι	
Εταιρεία Ανάπτυξης και Προόδου (ΕΤΑΠ) - ΚΕΚ		Άνεργοι	
Εταιρεία Έρευνας και Επικοινωνίας - ΚΕΚ		Άνεργοι	
Ίδρυμα για το Παιδί "Η Παρμακάριστος" - ΚΕΚ		Άνεργοι	
ΚΕΚ "Ακμών"		Άνεργοι	
ΚΕΚ "Η Μέρμινα"		Άνεργοι	
ΚΕΚ Z-Invest		Άνεργοι	
ΚΕΚ Άποψη		Άνεργοι	
ΚΕΚ ΕΒΕ-Διπλωρείου Σχολής		Άνεργοι	
ΚΕΚ Εξαγωγών και Συσκευασίας		Άνεργοι	
ΚΕΚ Ιάσων		Άνεργοι	
ΚΕΚ Κλωστοϋφαντουργίας Πλεκτικής και Έτοιμου Ενδύματος		Άνεργοι	
ΚΕΚ Μηχανολόγων-Ηλεκτρολόγων		Άνεργοι	
ΚΕΚ Ομίλου Εταιριών Ελληνικής Βιομηχανίας Όπλων (ΚΕΚ ΕΒΟ)		Άνεργοι	
Κέντρο Βρεφών "Η Μητέρα" - ΚΕΚ		Άνεργοι	
Κέντρο Ενημέρωσης και Επιμόρφωσης "Δήμητρα"		Άνεργοι	
Κέντρο Ερευνητικής και Τεχνολογικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΚΕΤΕΚ) - ΚΕΚ		Άνεργοι	
Κέντρο Νέων Ευκαιριών και Υποστήριξης Γυναικών Δυτικής Αθήνας - ΣΕΚ		Άνεργοι	
Κλαδικό ΚΕΚ Επισκευαστών Αυτοκινήτων Μηχανημάτων & Εξοπλισμού		Άνεργοι	
Μέτρον ΚΕΚ		Άνεργοι	
Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ανατολικής		Άνεργοι	

Αττικής - Διεύθυνση Πολιτισμού και Επιμόρφωσης - ΚΕΚ			
Νομαρχιακό ΚΕΚ Αθηνών		Άνεργοι	
Περιφερειακό ΚΕΚ Χρηματοπιστηριακών Υπηρεσιών		Άνεργοι	
Σχολή Τουριστικών Επαγγελματιών - ΚΕΚ		Άνεργοι	
Διώνη - Κέντρο Πληροφόρησης & Υποστήριξης Γυναικών σε Θέματα Απασχόλησης των Δήμων Ζωγράφου-Καισαριανής		Άνεργοι, γυναίκες	πληροφόρηση & υποστήριξη
Πάντειο Πανεπιστήμιο	ΝΠΔΔ	Άνεργοι, νέοι	ΚΕΚ, Πιλοτικό Πρόγραμμα Κοινωνικής Παρέμβασης (με το ΕΙΝ), Γραφείο Διασύνδεσης (Συμβουλευτικό Τμήμα)
Οργανισμός Ανασυγκρότησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ)	ΝΠΔΔ	Άνεργοι, νέοι, ΑΜΕΑ	Πρότυπο Κέντρο Επαγγελματικού Προσανατολισμού, επιδόματα, συμβουλευτική, σχολές μαθητείας, ΚΕΚ, Γραφεία Εργασίας
Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης	Δημόσιο	Άνεργοι, παλιννοστούντες, τσιγγάνοι, φυλακισμένοι, αποφυλακισμένοι, ανήλικοι παραβάτες, γυναίκες	ΚΕΚ, εκδόσεις, ενημέρωση κλπ.
Εταιρεία Προστασίας Ανήλικων		Ανήλικοι Παραβάτες	ανοικτή προστασία
Υπουργείο Προεδρίας - Γενική Γραμματεία Ισότητας - Γραφείο Υποδοχής Κακοποιημένων Γυναικών	Δημόσιο	Γυναίκες	Συμβουλευτική, ψυχοκοινωνική υποστήριξη, νομική συμπαράσταση
Ένωση Γυναικών Ελλάδας - Γραφείο Δραστηριοποίησης και Πληροφόρησης		γυναίκες	πληροφόρηση
Υπουργείο Προεδρίας - Γενική Γραμματεία Ισότητας	Δημόσιο	γυναίκες	
Δήμος Αχαρνών - Δημοτική Επιχείρηση Ανάπτυξης	Δημοτική Επιχείρηση	γυναίκες	δίκτυο ΚΙΝ
Δήμος Ύδρας - Γραφείο Ισότητας & Προσανατολισμού	Δημοτική Υπηρεσία	γυναίκες	δίκτυο ΚΙΝ
ΧΕΝ Ελλάδος	ΝΠΔΔ εθελοντική, κοινωφελής μη κερδοσκοπική γυναικεία οργάνωση	Γυναίκες	Γυναίκα & Περιβάλλον, Υγεία, Ισότητα των φύλων, Εργασία: Κέντρο Κατάρτισης & Επιμόρφωσης της Γυναίκας, Κοινωνική Συμβουλευτική Υπηρεσία, Σπουδαστήρια Συμπληρωματικών Γνώσεων, Ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, εθελοντισμός
Κέντρο Έρευνας Γυναικείων Θεμάτων		γυναίκες	δίκτυο ΚΙΝ
Λυσιδέσμη - Γραφείο Στήριξης Γυναικών Παραβατών του	Ιδιωτικός Τομέας	γυναίκες παραβάτες	πληροφόρηση & υποστήριξη

Νόμου			
Σμίλη - Κέντρο Νέων Ευκαιριών και Υποστήριξης Γυναικών Δυτικής Αθήνας	Διαδημοτική Επιχείρηση	γυναίκες, άνεργοι	πληροφόρηση, συμβουλευτική, ΕΚ, μελέτες
Δίκτυο Γραφείων Ισότητας, Προσανατολισμού και Τεκμηρίωσης Γυναικείων Θεμάτων "ΚΙΝ" με τηλεματικό δίκτυο ενημέρωσης		γυναίκες, άνεργοι	πληροφόρηση, κατάρτιση
Κέντρο Έρευνας για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ)		γυναίκες, άνεργοι	Μονάδα πληροφόρησης γυναικών για θέματα απασχόλησης & ΕΚ
Παναθηναϊκή - Κέντρο Επιμόρφωσης και Πληροφόρησης Γυναικών		γυναίκες, άνεργοι	πληροφόρηση & υποστήριξη
Εταιρεία Προστασίας Αποφυλακισμένων Αθηνών		Ενήλικοι παραβάτες	προγράμματα βοήθειας
Αιγινήτειο Νοσοκομείο Αθήνας - Ψυχιατρική Κλινική ΕΚΠΑ - Ειδικό εξωτερικό ιατρείο	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	Εξαρτημένοι	
Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς - Διεύθυνση Κοινωνικής Πολιτικής	Δημόσιο	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	ενημέρωση, πρόληψη για τα ναρκωτικά
Υπουργείο Υγείας Πρόνοιας - Κεντρικό Συμβούλιο Καταπολέμησης Ναρκωτικών (ΚΕΣΥΚΑΝΑ)	Δημόσιο	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	Πρόληψη, ενημέρωση, εκπαίδευση για τα ναρκωτικά
Ελληνική Εταιρεία Ενάντια στην εξάρτηση - 4Ε	Σωματείο	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	ενημέρωση, συμβουλευτική, πρόληψη
Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός	ΝΠΙΔ	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	ενημέρωση και πρόληψη
Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής (ΨΝΑ) - Μονάδα Απεξάρτησης Τοξικομανών-Αλκοολικών (18 ΑΝΩ)	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	συμβουλευτικός σταθμός, σωματική & ψυχική απεξάρτηση, κοιν.επανάταξη
Εθνικό Συμβούλιο κατά των Ναρκωτικών		Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	ενημέρωση, έκδοση βιβλίων
Υπουργείο Υγείας Πρόνοιας - Τμήμα Καταπολέμησης Αλκοολισμού και Τοξικομανίας	Δημόσιο	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	ενημέρωση για τα ναρκωτικά
Δήμος Ηρακλείου - Κέντρο Ενημέρωσης και Έρευνας για της εξαρτήσεις	Δημοτική Υπηρεσία	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	ενημέρωση, συμβουλευτική, πρόληψη
Δήμος Νίκαιας -	Δημοτική	Εξαρτημένοι,	ενημέρωση και πρόληψη

Κέντρο πρόληψης της εξάρτησης	Υπηρεσία	απεξαρτημένοι	
Δήμος Καλλιθέας - "Θησέας" πρόγραμμα αντιμετώπισης της εξάρτησης	Σωματείο	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	ενημέρωση, συμβουλευτική, πρόληψη
Ναρκομανείς Ανώνυμοι	Σύλλογος	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	ομάδες υποστήριξης
Νομαρχία Πειραιά - Κέντρο Πρόληψης και Ενημέρωσης κατά των Ναρκωτικών "Οδυσσέας"	Οργανισμός μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	ενημέρωση και πρόληψη
Σύνδεσμος Αποκατάστασης Τοξικομανών	Σύλλογος	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	αποκατάσταση, συμβουλευτική, κοιν.επανάταξη
Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής (ΕΠΙΨΥ)	ΝΠΙΔ	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	πρόληψη
Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕΘΕΑ)	ΝΠΙΔ	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	πρόληψη, θεραπευτικές κοινότητες, ενημέρωση, κέντρο πολλαπλής παρέμβασης, προγράμματα οικογένειας
Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών (ΟΚΑΝΑ)	ΝΠΙΔ	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	απεξάρτηση & πρόληψη
Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕΘΕΑ) - Πρόγραμμα "Διάβαση"	Υπάγεται σε ΝΠΙΔ	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	Θεραπευτική κοινότητα ενηλίκων
Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕΘΕΑ) - Πρόγραμμα "Νόστος"	Υπάγεται σε ΝΠΙΔ	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	θεραπευτική κοινότητα
Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕΘΕΑ) - Πρόγραμμα "Παρέμβαση"	Υπάγεται σε ΝΠΙΔ	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	θεραπευτική κοινότητα
Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕΘΕΑ) - Πρόγραμμα "στροφή"	Υπάγεται σε ΝΠΙΔ	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	Θεραπευτική κοινότητα εφήβων
Κέντρο Συμπαράστασης Πρόνοιας "Αποστόλου Παύλου" "Η Ελπίδα"		Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	
Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής Αθηνών - Πρόγραμμα "Ιάσων"	Υπάγεται σε ΝΠΙΔ	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	συμβουλευτικός σταθμός, κέντρο ημέρας, κοιν.επανάταξη, οικογένεια, τηλ.βοήθεια
Πανελλήνιος Αντιναρκωτικός Αγώνας		Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	Κοινωνική δραστηριότητα για ενημέρωση, πληροφόρηση, πρόληψη

Πανελλήνιος Σύνδεσμος Γονέων και Κηδεμόνων για την Καταπολέμηση των Ναρκωτικών και την Πάταξη του Εγκλήματος		Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι	
Υπουργείο Δικαιοσύνης	Δημόσιο	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι, ανήλικοι παραβάτες, ψυχικά πάσχοντες φυλακισμένοι	Κέντρο ενημέρωσης για τα ναρκωτικά, Υπηρεσία Επιμελητών Δικαστηρίου Ανηλίκων Αθηνών, Ψυχιατρείο Κρατουμένων Κορυδαλλού
Δήμος Υμηττού - Κοινοτικό Εργαστήριο Τοπικής Αυτοδιοίκησης	Δημοτική Επιχείρηση	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι, ψυχοκοινωνικά προβλήματα	συμβουλευτική, ψυχολογική υποστήριξη
Δήμος Ζωγράφου - Συμβουλευτικό Κέντρο Οικογενειών	Δημοτική Υπηρεσία	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι, ψυχοκοινωνικά προβλήματα	ενημέρωση και πρόληψη, συμβουλευτική κλπ.
Δήμος Άνω Λιοσίων - Δημοτική Επιχείρηση Ανάπτυξης	Δημοτική Επιχείρηση	Εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι, ψυχοκοινωνικά προβλήματα, άνεργοι, γυναίκες	ενημέρωση, συμβουλευτική, πρόληψη, Κέντρο Επαγγελματικής Πληροφόρησης, δίκτυο ΚΙΝ
Ιατρικό Κέντρο Αποκατάστασης Βασανιστηρίων	ΝΠΙΔ Ιδιωτικού Τομέα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα	Θύματα βασανιστηρίων	Ιατρική & ψυχολογική βοήθεια θυμάτων, ευαισθητοποίηση κοινού για τα ανθρ. δικαιώματα, συνέδρια, σεμινάρια, συνεργασία με συλλόγους και ΜΚΟ προστασίας ανθρ. δικαιωμάτων
Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας	ΝΠΔΔ	Νέοι	ΚΕΚ, εστίες, συμμετοχή στο πρόγραμμα κοινωνικής παρέμβασης (Πάντειο)
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Φιλοσοφική Σχολή - Συμβουλευτικός Σταθμός Φοιτητών	ΝΠΔΔ	Νέοι	Συμβουλευτική, κοινωνική εργασία, ομάδες φοιτητών
Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας Παιδιού & Εφήβου (ΕΨΥΠΕ)	ΝΠΙΔ Ιδιωτικού Τομέα	Νέοι	Συμβουλευτικός Σταθμός για εφήβους, ξενώνας διαδημοτικό κέντρο "Η Θέτις"
Πρόγραμμα Κοινωνικής Παρέμβασης (Πάντειο-ΕΙΝ)	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ/ΕΠΕΑΕΚ	νέοι	ενημέρωση, πληροφόρηση
Πανεπιστήμιο Πειραιώς	ΝΠΔΔ	Νέοι	ΚΕΚ, Συμβουλευτικός σταθμός
Δήμος Αθηναίων - Οργανισμός Νεολαίας και Αθλησης	δημοτική υπηρεσία	Νέοι	ατομική συμβουλευτική, ομάδες, γονείς, εκπαιδευτικοί, ενημέρωση κλπ.
Πολυδύναμο Κέντρο Επικοινωνίας και Πληροφόρησης	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ/ΕΠΕΑΕΚ	νέοι	ενημέρωση, πληροφόρηση

Φ.Ε.Α. (ΕΙΝ-Πάντειο)			
Σύλλογος Μερίμνης Ανηλίκων - Στέγη Ανηλίκων	ΝΠΙΔ	Νέοι παραβάτες (αγόρια 14-21)	διαμονή, σίτιση, κοινωνική υπηρεσία (ιδρυματική προστασία)
Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής "Δρομοκαΐτειο"	ΝΠΙΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες	Νοσηλεία, εξωτερικά ιατρεία, ξενώνες, μονάδα αποκατάστασης, κέντρα προεπαγγελματικής κατάρτισης, θεραπευτικές συνεργατικές μονάδες, μετανοσοκομειακή φροντίδα ψυχικά ασθενών "Ναυσικά", προστατευόμενα διαμερίσματα
Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής (ΨΝΑ)	ΝΠΙΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες	Νοσηλεία, εξωτερικά ιατρεία, ξενώνες, μονάδα αποκατάστασης, κέντρα προεπαγγελματικής κατάρτισης, αγροτική συνεταιριστική μονάδα, κέντρο οικογενειακής θεραπείας, προστατευόμενα διαμερίσματα
Αιγινήτειο Νοσοκομείο Αθήνας - Ψυχιατρική Κλινική ΕΚΠΑ	ΝΠΙΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες άνω των 18 ετών	Νοσηλεία, εξωτερικά ιατρεία, εφημερία, διασυνδετική ψυχιατρική, κέντρο επαγγελματικής προεργασίας, ξενώνες, ψυχοκοινωνικό κέντρο
Νομαρχιακό Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών "Κοργιαλένιο- Μπενάκειο" (ΕΕΣ)	ΝΠΙΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες από 16 ετών	Εξωτερικά ιατρεία (συμβουλευτική, διαγνωστική, κλινική παρακολούθηση, ψυχοθεραπείες), διασυνδετική ψυχιατρική, εφημερία
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο "Ασκληπιείο Βούλας"	ΝΠΙΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες από 16 ετών	Εξωτερικά ιατρεία, διασυνδετική ψυχιατρική, εφημερία
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος Αθηνών "Σωτηρία"	ΝΠΙΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες από 16 ετών	Νοσηλεία, εξωτερικά ιατρεία (συμβουλευτική, διαγνωστική, κλινική παρακολούθηση, ψυχοθεραπείες), διασυνδετική ψυχιατρική, εφημερία
Νομαρχιακό Γενικό Νοσοκομείο Νέας Ιωνίας "Η Αγία Όλγα"	ΝΠΙΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες από 18 ετών	Εξωτερικά ιατρεία (συμβουλευτική, διαγνωστική, κλινική παρακολούθηση, ψυχοθεραπείες), διασυνδετική ψυχιατρική, εφημερία
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών "Ο Ευαγγελισμός"	ΝΠΙΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες από 18 ετών	Νοσηλεία, εξωτερικά ιατρεία, διασυνδετική ψυχιατρική, εφημερία, ιατρείο χρόνιων αρρώστων
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Αττικής "Σισμανόγλειο"	ΝΠΙΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες από 18 ετών	Ενδονοσοκομειακή νοσηλεία, εξωτερικά ιατρεία, διασυνδετική ψυχιατρική, γενική εφημερία, πρόγραμμα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης
Νομαρχιακό Γενικό Νοσοκομείο Ελευσίνας "Θριάσιο"	ΝΠΙΔΔ	Νοσοκομείο: διαγνωστικές κατηγορίες από 18 ετών	Νοσηλεία, εξωτερικά ιατρεία (συμβουλευτική, διαγνωστική, κλινική παρακολούθηση, ψυχοθεραπείες), διασυνδετική ψυχιατρική, εφημερία

Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών "Γ.Γεννηματάς"	ΝΠΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες από 18 ετών	Νοσηλεία, εξωτερικά ιατρεία, διασυνδετική ψυχιατρική, εφημερία, νοσοκομείο ημέρας
Γενικό Νοσοκομείο Παίδων Πεντέλης	ΝΠΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες από 3-14 ετών	Εξωτερικά ιατρεία (συμβουλευτική, διαγνωστική, κλινική παρακολούθηση, ψυχοθεραπείες)
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Πειραιά "Τζάνειο"	ΝΠΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες μέχρι 14 ετών	παιδοψυχιατρικό τμήμα, εξωτερικά ιατρεία (συμβουλευτική, διαγνωστική, κλινική παρακολούθηση, ψυχοθεραπείες), Κέντρο Υγείας Δραπετσώνας-Κερατσινίου
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Παίδων Αθηνών "Αγ.Σοφία"	ΝΠΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες μέχρι 16 ετών	Ενδονοσοκομειακή νοσηλεία, εξωτερικά ιατρεία, συμβουλευτική, ψυχοθεραπεία, εφημερία
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Νίκαιας-Πειραιά "Άγιος Παντελεήμων"	ΝΠΔΔ	Νοσοκομείο: όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες πλην εξαρτήσεων από 18 ετών	Νοσηλεία, εξωτερικά ιατρεία (συμβουλευτική, διαγνωστική, κλινική παρακολούθηση, ψυχοθεραπείες), διασυνδετική ψυχιατρική, εφημερία
Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής Αθηνών	ΝΠΙΔ	Όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες	συμβουλευτική, διαγνωστική, κλινική παρακολούθηση, ψυχοθεραπείες
Κέντρο Κοινωνικής Ψυχικής Υγιεινής Βύρωνα-Καισαριανής	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	Όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες	ανοιχτή ψυχοκοινωνική φροντίδα ενηλίκων, ιατρεία ψυχικής υγείας παιδιών και εφήβων, ψυχοκοινωνική αποκατάσταση
Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής Αθηνών - Παράρτημα Αιγάλεω	Υπάγεται σε ΝΠΙΔ	Όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες	συμβουλευτική, διαγνωστική, κλινική παρακολούθηση, ψυχοθεραπείες, λογοθεραπείες
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών "Ο Ευαγγελισμός" - Κοινοτικό Κέντρο Ψυχικής Υγείας Παγκρατίου	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	Όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες	Συμβουλευτική, διαγνωστική, ψυχομετρία, κλινική παρακολούθηση, κοινωνική εργασία
Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής Πειραιά	ΝΠΙΔ	Όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες - όλες οι ηλικίες	υπηρεσία κοινωνικής ψυχιατρικής ενηλίκων, ιατροπαιδαγωγική υπηρεσία, μονάδα ημερήσιας περίθαλψης & εργαστήρια επαγγ. Εκπαίδευσης
Περιφερειακό Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών "Γ.Γεννηματάς" - Κέντρο Ψυχικής Υγείας Χαλανδρίου	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	Όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες - όλες οι ηλικίες	ιατρεία ψυχιατρικής & παιδοψυχιατρικής, κοινοτικές δραστηριότητες
Παιδοψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής (Π.Ν.Α.) - Ιατροπαιδαγωγικό Κέντρο Νέας Σμύρνης	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	Όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες από 3-17 ετών	Εξωτερικά ιατρεία, διασυνδετική ψυχιατρική, κέντρο ημέρας παιδιών

Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ) - Κέντρο Παιδοψυχικής Υγιεινής		Όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες μέχρι 18 ετών	Διαγνωστική, συμβουλευτική, ψυχοθεραπείες, ψυχομετρία, ειδικές θεραπείες (ως 18 ετών)
Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής (ΨΝΑ) - Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής Περιστερίου	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες πλην εξαρτήσεων	ιατρεία ψυχιατρικής & παιδοψυχιατρικής, κέντρο ημέρας
Ινστιτούτο Έρευνας και Συμπεριφοράς	Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία	Όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες πλην εξαρτήσεων & οξέων ψυχωτικών διαταραχών	ψυχοθεραπείες, έρευνα, διαλέξεις, σεμινάρια
Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής	ΝΠΙΔ	Όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες, αλλοδαποί	συμβουλευτική, διαγνωστική, ψυχοθεραπείες, υποστηρικτική
Παιδοψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής (Π.Ν.Α.) - Ιατροπαιδαγωγικό Κέντρο περιοχής Ν.Ψυχικού	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	Όλες οι διαγνωστικές κατηγορίες, αυτισμός μέχρι 17 ετών	εξωτερικά ιατρεία, διασυνδεδετική ψυχιατρική, ειδική θεραπευτική μονάδα αυτιστικών παιδιών
Κέντρο Συμπαράστασης Παλιννοστούντων Μεταναστών	ΝΠΔΔ	Παλιννοστούντες Έλληνες από τη Δ.Ευρώπη	κοινωνική εργασία, εξεύρεση εργασίας, νομική βοήθεια
Κέντρο Πληροφόρησης και Υποστήριξης Παλιννοστούντων (ΚΕΠΥΠ)		παλιννοστούντες, άνεργοι	
Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (Δ.Ο.Μ. - Ι.Ο.Μ.)	ΝΠΙΔ	Πρόσφυγες	Ιατρικές εξετάσεις, μαθήματα γλώσσας
Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες	Σωματείο μη κερδοσκοπικό	Πρόσφυγες	ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ψυχολογική και κοινωνική βοήθεια, εκμάθηση γλώσσας, επαγγελματική κατάρτιση & επιμόρφωση, νομική βοήθεια
Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών - Υπατη Αρμοστεία Προσφύγων	Διεθνής Οργανισμός	Πρόσφυγες	νομική προστασία, υλικές και άλλες παροχές
Διεθνής Καθολική Υπηρεσία Μεταναστεύσεων	ΝΠΙΔ	Πρόσφυγες	μέριμνα, ενέργειες για αποκατάσταση
Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΙΜΔΑ)	μη κυβερνητική οργάνωση	Πρόσφυγες, μετανάστες, ανθρώπινα δικαιώματα	συνέδρια, εκδόσεις κλπ.
Διεθνής Κοινωνική Υπηρεσία - Κλάδος Ελλάδος	ΝΠΙΔ	Σε όλα τα άτομα χωρίς ιδιαίτερα κριτήρια	Βοήθεια στους πολιτικούς πρόσφυγες του Κέντρου Προσφύγων Λαυρίου, παροχή κοινωνικών υπηρεσιών διακρατικού χαρακτήρα

Κέντρο Πληροφόρησης και υποστήριξης Τσιγγάνων (ΚΕΠΥΤ)		τσιγγάνοι	πληροφόρηση
Σύλλογος Συμπάραστασης Φυλακισμένων "Ο Ονήσιμος"	ΝΠΙΔ	Φυλακισμένοι	οικονομική ενίσχυση, προσφορά σε είδος, ψυχαγωγικές & επιμορφωτικές εκδηλώσεις
Διεθνής Αμνηστία	Εθελοντική Οργάνωση	Φυλακισμένοι, μετανάστες, πρόσφυγες κλπ.	ενημέρωση, παρέμβαση
Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής (ΕΠΙΨΥ)	ΝΠΙΔ Δημοσίου Τομέα	Ψυχικά πάσχοντες	Ψυχική Υγιεινή: έρευνα (και διεθνής - συνεργαζόμενο κέντρο ΠΟΥ), σχεδιασμός & ανάπτυξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ανάπτυξη προγραμμάτων ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης (Κέντρο Επαγγελματικής Προεργασίας, Πρόγραμμα Προκατάρτισης, Εργαστήρια Επαγγελματικής Εκ
Ελληνικό κέντρο για την ψυχική υγεία και θεραπεία του παιδιού και της οικογένειας "Το περιβόλακι"	ΝΠΙΔ, Σωματείο μη κερδοσκοπικό	Ψυχικά πάσχοντες	2 ειδικές τάξεις, θεραπευτικές υπηρεσίες, συμβουλευτική με γονείς, διαγνωστικές εξετάσεις παιδιών
Ανοικτό Ψυχοθεραπευτικό Κέντρο - Ινστιτούτο Ομαδικής Ανάλυσης Ασθενών	ΝΠΙΔ Ιδιωτικού Τομέα	Ψυχικά πάσχοντες	Συμβουλευτική, διαγνωστική, κλινική παρακολούθηση, αξιολόγηση, ψυχοθεραπεία, ψυχοθεραπευτικές κοινότητες, κοινωνικοθεραπεία
Ελληνική Εταιρεία Ομαδικής Ανάλυσης & Ψυχοθεραπείας	ΝΠΙΔ Ιδιωτικού Τομέα	Ψυχικά πάσχοντες	Ψυχοθεραπεία, θεραπευτική κοινότητα "Κυψέλη", κοινωνιοψυχοθεραπευτικές δραστηριότητες, πρόγραμμα ημερήσιας φροντίδας
Αιγινήτειο Νοσοκομείο Αθήνας - Ψυχιατρική Κλινική ΕΚΠΑ - Νοσοκομείο Ημέρας	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	Ψυχικά πάσχοντες	ομαδικές κοινωνιοθεραπευτικές & ψυχοθεραπευτικές δραστηριότητες
Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής Αθηνών - Μονάδα Ημερήσιας Περίθαλψης	Υπάγεται σε ΝΠΙΔ	Ψυχικά πάσχοντες	ομαδικές κοινωνιοθεραπευτικές και ψυχοθεραπευτικές δραστηριότητες
Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής Αθηνών - Ξενώνας	Υπάγεται σε ΝΠΙΔ	Ψυχικά πάσχοντες	Παραμονή σε ξενώνα
Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής Αθηνών - Παράρτημα Αιγάλεω - Ξενώνας	Υπάγεται σε ΝΠΙΔ	Ψυχικά πάσχοντες	Μονάδα προστατευόμενων κατοικιών
Παιδοψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής (Π.Ν.Α.) - Ξενώνας για εφήβους Νέας Παλλήνης	Υπάγεται σε ΝΠΔΔ	Ψυχικά πάσχοντες	Παραμονή σε ξενώνα
Κέντρο Κοινωνικής Παρέμβασης - Διαδημοτικό Κέντρο Ψυχικής Υγείας των Δήμων Αλίμου,	ΝΠΙΔ Ιδιωτικού Τομέα	Ψυχικά πάσχοντες, εξαρτημένοι, ΑΜΕΑ, νέοι	Διαγνωστική, συμβουλευτική, ψυχοθεραπείες (ως 17 ετών), Συμβουλευτικός σταθμός για χρήστες & οικογένειες, πρόληψη ενάντια στις εξαρτήσεις, επανένταξη ΑΜΕΑ, σχολεία

Αργυρούπολης, Γλυφάδας, Ελληνικού			
Ελληνικό Κέντρο Διαπολιτισμικής Ψυχιατρικής και Περίθαλψης	ΝΠΙΔ	Ψυχικά πάσχοντες, κοινωνικά αποκλεισμένοι	Κέντρα Ψυχοκοινωνικής υποστήριξης: Βοτανικού, Ζεφυρίου
Δήμος Αγ.Παρασκευής - Κοινωνική Υπηρεσία	Δημοτική Υπηρεσία	ψυχοκοινωνικά προβλήματα	πληροφόρηση, συμβουλευτική, πρόνοια.
Δήμος Ηλιούπολης - Κοινοτικό Εργαστήριο Τοπικής Αυτοδιοίκησης	Δημοτική Υπηρεσία	ψυχοκοινωνικά προβλήματα	συμβουλευτική, διαγνωστική, πρόληψη κλπ.
Κέντρο Σπουδών Γονέων & Ψυχικής Υγείας Νεότητας	Σωματείο	Ψυχοκοινωνικά προβλήματα	συμβουλευτική, εργαστήρια, γυμναστική
Δήμος Αγ.Αναργύρων - Κοινοτικό Εργαστήριο Τοπικής Αυτοδιοίκησης	Δημοτική Υπηρεσία	Ψυχοκοινωνικά προβλήματα	διαγνωστική, συμβουλευτική, κοινοτική παρέμβαση σε σχολεία
Δήμος Ελληνικού - Κεντρική Κοινωνική Υπηρεσία	Δημοτική Υπηρεσία	Ψυχοκοινωνικά προβλήματα	συμβουλευτική, διαγνωστική, πρόληψη κλπ.
Δήμος Κηφισιάς - Κέντρο Κοινωνικής Πολιτικής	Δημοτική Υπηρεσία	ψυχοκοινωνικά προβλήματα	συμβουλευτική, διαγνωστική, πρόληψη κλπ.
Δήμος Ν.Ιωνίας - Κοινωνική Υπηρεσία	Δημοτική Υπηρεσία	ψυχοκοινωνικά προβλήματα	συμβουλευτική, πρόληψη, κοινωνική υποστήριξη
Δήμος Κερατινίου - Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας και Προληπτικής Ιατρικής	ΝΠΙΔ Ιδιωτικού Τομέα	ψυχοκοινωνικά προβλήματα	συμβουλευτική, διαγνωστική, πρόληψη κλπ.
Συνεταιρισμός Δραστηριοτήτων Ψυχικής Υγείας "Ανγερινός"		Ψυχοκοινωνικά προβλήματα	Κέντρο Πληροφόρησης & ΕΠ για ΑΜΕΑ και άτομα με ψυχικά προβλήματα
Κέντρο Ψυχοκοινωνικής Μέριμνας - Συμβουλευτικός Σταθμός	Δημοτική Επιχείρηση	Ψυχοκοινωνικά προβλήματα από 2,5-18 ετών	Ιατροπαιδαγωγικό κέντρο: συμβουλευτική, логоθεραπεία, ομάδες γονέων, αγωγή κοινότητας
Δήμος Κορυδαλλού - Κέντρο Κοινωνικής Παρέμβασης	Δημοτική Υπηρεσία	ψυχοκοινωνικά προβλήματα, ΑΜΕΑ	συμβουλευτική, διαγνωστική, πρόληψη κλπ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

ΠΙΝΑΚΕΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Πίνακας II.1. Φύλο ερωτώμενου

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	Ανδρας	13	31,0	31,0	31,0
	Γυναίκα	29	69,0	69,0	100,0
Σύνολο		42	100,0	100,0	

Πίνακας II.2. Ηλικία ερωτώμενου

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	18-24	1	2,4	2,4	2,4
	25-35	17	40,5	40,5	42,9
	36-45	13	31,0	31,0	73,8
	46-64	11	26,2	26,2	100,0
	Σύνολο	42	100,0	100,0	

Πίνακας II.3. Οικογενειακή κατάσταση

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	Έγγαμος	24	57,1	57,1	57,1
	Άγαμος	16	38,1	38,1	95,2
	Άλλο	2	4,8	4,8	100,0
	Σύνολο	42	100,0	100,0	

Πίνακας II.4. Μόρφωση ερωτώμενου

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	1	2,4	2,4	2,4
	Ανώτερη εκπαίδευση	10	23,8	23,8	26,2
	Ανώτατη εκπαίδευση	14	33,3	33,3	59,5
	Μεταπτυχιακό	14	33,3	33,3	92,9
	Διδακτορικό	3	7,1	7,1	100,0
	Σύνολο	42	100,0	100,0	

Πίνακας II.5. Επαγγελματική θέση ερωτώμενου

	Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες				
Εργοδότης (ιδιοκτήτης, μέτοχος ή εταίρος)	3	7,1	7,1	7,1
Πρόεδρος/Αντιπρόεδρος	3	7,1	7,1	14,3
Διευθυντικό στέλεχος	12	28,6	28,6	42,9
Υπάλληλος	23	54,8	54,8	97,6
Βοηθός μη αμειβόμενος	1	2,4	2,4	100,0
Σύνολο	42	100,0	100,0	

Πίνακας II.6. Έτη εργασίας

	Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες				
0-5 έτη	19	45,2	45,2	45,2
5-10 έτη	10	23,8	23,8	69,0
10-15 έτη	8	19,0	19,0	88,1
άνω των 15 ετών	5	11,9	11,9	100,0
Σύνολο	42	100,0	100,0	

Πίνακας II.7. Πιστεύετε ότι υπάρχει κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες;

	Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες				
Ναι	41	97,6	97,6	97,6
Δεν ξέρω				
Δεν Απαντώ	1	2,4	2,4	100,0
Σύνολο	42	100,0	100,0	

Πίνακας II.8. Κατά τη γνώμη σας, αντιμετωπίζει σήμερα η Ελλάδα προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού;

	Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες				
Ναι	41	97,6	97,6	97,6
Όχι	1	2,4	2,4	100,0
Σύνολο	42	100,0	100,0	

Πίνακας II.9. Σημασία επιστημονικών προσεγγίσεων στον "κοινωνικό αποκλεισμό"

	Οικονομικά	Νομική	Εγκληματολογία	Κοινωνιολογία	Ψυχολογία	Άλλες
N	42	40	37	41	42	7
Αριθμ.						
Μέσος	1,5714	2,2250	2,3514	1,5854	1,5476	1,2857
Διάμεσος	1,0000	2,0000	2,0000	1,0000	1,0000	1,0000
Επικρατούσα	1,00	1,00	1,00(a)	1,00	1,00	1,00

a. Υπάρχουν περισσότερες επικρατούσες. Αυτή είναι η μικρότερη.

Πίνακας Π.10α. Πόσο σημαντική είναι, κατά την γνώμη σας, η οικονομική προσέγγιση στον κοινωνικό αποκλεισμό;

	Έγκυρες			Σύνολο
	Πολύ σημαντική	Αρκετά σημαντική	Ενδιάμεση τοποθέτηση	
Συχνότητα	26	8	8	42
Ποσοστό %	61,9	19,0	19,0	100,0
Ποσοστό % επί εγκύρων	61,9	19,0	19,0	100,0
Αθροιστικό ποσοστό	61,9	81,0	100,0	

Πίνακας Π.10β. Πόσο σημαντική είναι, κατά την γνώμη σας, η νομική προσέγγιση στον κοινωνικό αποκλεισμό;

	Έγκυρες απαντήσεις					Σύνολο
	Πολύ	Αρκετά	Ενδιάμεση τοποθέτηση	Μάλλον όχι	Καθόλου	
Συχνότητα	13	12	10	3	2	40
Ποσοστό %	31,0	28,6	23,8	7,1	4,8	95,2
Ποσοστό % επί εγκύρων	32,5	30,0	25,0	7,5	5,0	100,0
Αθροιστικό ποσοστό %	32,5	62,5	87,5	95,0	100,0	

Πίνακας Π.10γ. Πόσο σημαντική είναι, κατά την γνώμη σας, η εγκληματολογική προσέγγιση στον κοινωνικό αποκλεισμό;

	Έγκυρες απαντήσεις					Σύνολο
	Πολύ	Αρκετά	Ενδιάμεση τοποθέτηση	Μάλλον όχι	Καθόλου	
Συχνότητα	11	11	9	3	5	37
Ποσοστό %	26,2	26,2	21,4	7,1	7,1	88,1
Ποσοστό % επί εγκύρων	29,7	29,7	24,3	8,1	8,1	100,0
Αθροιστικό ποσοστό %	29,7	59,5	83,8	91,9	100,0	

Πίνακας Π.10δ. Πόσο σημαντική είναι, κατά την γνώμη σας, η κοινωνιολογική προσέγγιση στον κοινωνικό αποκλεισμό;

	Έγκυρες απαντήσεις				Σύνολο
	Πολύ	Αρκετά	Ενδιάμεση τοποθέτηση	Μάλλον όχι	
Συχνότητα	24	12	3	2	41
Ποσοστό %	57,1	28,6	7,1	4,8	97,6
Ποσοστό % επί εγκύρων	58,5	29,3	7,3	4,9	100,0
Αθροιστικό ποσοστό %	58,5	87,8	95,1	100,0	

Πίνακας II.10ε. Πόσο σημαντική είναι, κατά την γνώμη σας, η ψυχολογική προσέγγιση στον κοινωνικό αποκλεισμό;

	Έγκυρες απαντήσεις				Σύνολο
	Πολύ	Αρκετά	Ενδιάμεση τοποθέτηση	Καθόλου	
Συχνότητα	27	9	5	1	42
Ποσοστό %	64,3	21,4	11,9	2,4	100,0
Ποσοστό % επί εγκύρων	64,3	21,4	11,9	2,4	100,0
Αθροιστικό ποσοστό %	64,3	85,7	97,6	100,0	

Πίνακας II.10στ. Πόσο σημαντικές είναι, κατά την γνώμη σας, άλλες προσεγγίσεις στον κοινωνικό αποκλεισμό;

	Έγκυρες απαντήσεις			Μη απαντήσεις	Γενικό Σύνολο
	Πολύ	Αρκετά	σύνολο		
Συχνότητα	5	2	7	35	42
Ποσοστό %	11,9	4,8	16,7	83,3	100,0
Ποσοστό % επί εγκύρων	71,4	28,6	100,0		
Αθροιστικό ποσοστό %	71,4	100,0			

Πίνακας II.11. Πιστεύετε ότι οι ομάδες αυτές έχουν κοινωνική στήριξη;

	Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες Όχι	5	11,9	11,9	11,9
ανεπαρκή	37	88,1	88,1	100,0
Σύνολο	42	100,0	100,0	

Πίνακας II.12. Ασχολείται ο φορέας στον οποίο εργάζεστε με κάποια από αυτές τις ομάδες;

	Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες Ναι	37	88,1	88,1	88,1
Όχι	5	11,9	11,9	100,0
Σύνολο	42	100,0	100,0	

Πίνακας II.13. Στα θέματα κοινωνικού αποκλεισμού, δραστηριοποιείται:

	Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες Όλος ο φορέας	22	52,4	55,0	55,0
Μια διεύθυνση	6	14,3	15,0	70,0
Ένα τμήμα	11	26,2	27,5	97,5
Ένα παράρτημα	1	2,4	2,5	100,0
Σύνολο	40	95,2	100,0	
Μη απαντήσεις	2	4,8		
Σύνολο		42	100,0	

Πίνακας II.14. Ο φορέας / οργανισμός στον οποίο εργάζεστε, λειτουργεί σε επίπεδο:

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	Επικράτειας	17	40,5	41,5	41,5
	Νομού	12	28,6	29,3	70,7
	Πόλης-				
	Κωμόπολης	12	28,6	29,3	100,0
	Σύνολο	41	97,6	100,0	
Μη απαντ.		1	2,4		
Σύνολο		42	100,0		

Πίνακας II.15. Ο φορέας / οργανισμός στον οποίο εργάζεστε, δραστηριοποιείται μόνο εντός του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Πρωτεύουσας;

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	Ναι	29	69,0	72,5	72,5
	Όχι	11	26,2	27,5	100,0
	Σύνολο	40	95,2	100,0	
Μη απαντ.		2	4,8		
Σύνολο		42	100,0		

Πίνακας II.16. Ποιο είναι το νομικό καθεστώς του φορέα στον οποίο εργάζεστε;

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	Δημόσιο				
	ΝΠΔΔ	15	35,7	35,7	35,7
	Κρατικό				
	ΝΠΔΔ	3	7,1	7,1	42,9
	ΝΠΔΔ	6	14,3	14,3	57,1
	Ίδρυμα ή				
	εταιρία μη				
	κερδοσκοπικό	11	26,2	26,2	83,3
	Ιδιωτική				
	επιχείρηση	3	7,1	7,1	90,5
	Σύλλογος				
	Σωματείο	2	4,8	4,8	95,2
	άλλο	2	4,8	4,8	100,0
Σύνολο		42	100,0	100,0	

Πίνακας II.17. Σύμφωνα με τις προβλέψεις και τον προγραμματισμό του φορέα σας, με ποιο τρόπο θα εξελιχθούν οι δραστηριότητές του, τα επόμενα 5 χρόνια;

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	Επέκταση	26	61,9	65,0	65,0
	Συρρίκνωση	1	2,4	2,5	67,5
	Τα ίδια	7	16,7	17,5	85,0
	Σύνολο	40	95,2	100,0	
Μη απαντ.		2	4,8		
Σύνολο		42	100,0		

Πίνακας Π.18. Προβλέπετε ότι θα χρειαστείτε περισσότερα άτομα για την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων σας;

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	Ναι	33	78,6	84,6	84,6
	Όχι	1	2,4	2,6	87,2
	ΔΕ./ΔΑ	5	11,9	12,8	100,0
	Σύνολο	39	92,9	100,0	
Μη απαντ.		3	7,1		
Σύνολο		42	100,0		

Πίνακας Π.19α. Θεωρείτε απαραίτητη τη μεταπτυχιακή μελέτη ζητημάτων κοινωνικού αποκλεισμού; (5: απόλυτα απαραίτητη)

Έγκυρες απαντήσεις	42
Αριθμητικός μέσος	4,4524
Διάμεσος	5,0000
Επικρατούσα τιμή	5,00

Πίνακας Π.19β. Σε τι βαθμό πιστεύετε ότι είναι απαραίτητη η μελέτη των θεμάτων κοινωνικού αποκλεισμού σε μεταπτυχιακό επίπεδο είναι:

	Έγκυρες απαντήσεις				Σύνολο
	Απολύτως	Αρκετά	Ενδιάμεση τοποθέτηση	μάλλον όχι	
Συχνότητα	25	12	4	1	42
Ποσοστό %	59,5	28,6	9,5	2,4	100,0
Ποσοστό % επί εγκύρων	59,5	28,6	9,5	2,4	100,0
Αθροιστικό ποσοστό %	59,5	88,1	97,6	100,0	

Πίνακας Π.20. Κατά τη γνώμη σας, ένα τέτοιο μεταπτυχιακό πρόγραμμα, κατάρτιζει ειδικούς επιστήμονες, ικανούς να καλύψουν τα θέματα κοινωνικού αποκλεισμού;

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	Ναι	33	78,6	80,5	80,5
	Όχι	2	4,8	4,9	85,4
	ΔΕ./ΔΑ	6	14,3	14,6	100,0
	Σύνολο	41	97,6	100,0	
Μη απαντ.		1	2,4		
Σύνολο		42	100,0		

Πίνακας Π.21. Ποια είναι η γνώμη σας για την ύπαρξη κατευθύνσεων ειδίκευσης που παρέχει το συγκεκριμένο ΠΜΣ;

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	Συμφωνώ	32	76,2	78,0	78,0
	Διαφωνώ	1	2,4	2,4	80,5
	ΔΞ./ΔΑ	8	19,0	19,5	100,0
	Σύνολο	41	97,6	100,0	
Μη απαντ.		1	2,4		
Σύνολο		42	100,0		

Πίνακας Π.22α. Πόσο χρήσιμες είναι οι ακόλουθες επιστημονικές κατευθύνσεις στη μελέτη ζητημάτων κοινωνικού αποκλεισμού;

		Κοινωνιολογία	Εγκληματολογία	Ψυχολογία
N	Έγκυρες	40	35	37
Αριθμητικός μέσος		1,9000	2,8571	1,6216
Διάμεσος		1,0000	3,0000	1,0000
Επικρατούσα τιμή		1,00	3,00	1,00

Πίνακας Π.22.β. Πόσο χρήσιμη θεωρείτε ότι είναι η ειδίκευση κοινωνιολογίας που προσφέρει το συγκεκριμένο ΠΜΣ στον φορέα που εργάζεστε;

	Έγκυρες απαντήσεις		Ενδιάμεση τοποθέτηση	Μάλλον όχι	Καθόλου	Σύνολο
	Πολύ	Αρκετά				
Συχνότητα	21	6	10	2	1	40
Ποσοστό %	50,0	14,3	23,8	4,8	2,4	95,2
Ποσοστό % επί εγκύρων	52,5	15,0	25,0	5,0	2,5	100,0
Αθροιστικό ποσοστό %	52,5	67,5	92,5	97,5	100,0	

Πίνακας Π.22β. Πόσο χρήσιμη θεωρείτε ότι είναι η ειδίκευση εγκληματολογίας που προσφέρει το συγκεκριμένο ΠΜΣ, στον φορέα που εργάζεστε;

	Έγκυρες απαντήσεις		Ενδιάμεση τοποθέτηση	Μάλλον όχι	Καθόλου	Σύνολο
	Πολύ	Αρκετά				
Συχνότητα	8	7	9	4	7	35
Ποσοστό %	19,0	16,7	21,4	9,5	16,7	83,3
Ποσοστό % επί εγκύρων	22,9	20,0	25,7	11,4	20,0	100,0
Αθροιστικό ποσοστό %	22,9	42,9	68,6	80,0	100,0	

Πίνακας Π.22γ. Πόσο χρήσιμη θεωρείτε ότι είναι η ειδίκευση ψυχολογίας που προσφέρει το συγκεκριμένο ΠΜΣ, στον φορέα που εργάζεστε;

	Έγκυρες απαντήσεις				Σύνολο
	Πολύ	Αρκετά	Ενδιάμεση τοποθέτηση	Μάλλον όχι	
Συχνότητα	24	4	8	1	37
Ποσοστό %	57,1	9,5	19,0	2,4	88,1
Ποσοστό % επί εγκύρων	64,9	10,8	21,6	2,7	100,0
Αθροιστικό ποσοστό %	64,9	75,7	97,3	97,5	

Πίνακας Π.23. Ο προγραμματισμός του φορέα σας, για τα επόμενα 5 χρόνια, προβλέπει την διατήρηση ή δημιουργία θέσεων που θα μπορούσαν να καλυφθούν από απόφοιτους του συγκεκριμένου ΠΜΣ;

	Συχνότητα	Ποσοστό %	Ποσοστό % επί εγκύρων	Αθροιστικό ποσοστό
Έγκυρες	Ναι	18	42,9	42,9
	Όχι	8	19,0	61,9
	ΔΞ./ΔΑ	16	38,1	100,0
Σύνολο		42	100,0	100,0

Πίνακας Π.24. Κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες

	Ποια άτομα ή ομάδες θεωρείτε ότι είναι κοινωνικά αποκλεισμένες;		Με ποια άτομα ή ομάδες ασχολείται ο φορέας σας;	
	συχνότητα εμφάνισης	ποσοστό θετικών απαντήσεων	συχνότητα εμφάνισης	ποσοστό θετικών απαντήσεων
Μετανάστες	26	61.9%	16	39.0%
Φυλακισμένοι / Αποφυλακισμένοι	26	61.9%	8	19.5%
Τοξικομανείς / Αποθεραπευμένοι	26	61.9%	12	29.3%
Τσιγγάνοι	24	57.1%	11	26.8%
ΑΜΕΑ	23	54.7%	19	46.3%
Άνεργοι	20	47.6%	14	34.6%
Άποροι / Άστεγοι	19	45.2%	7	17.1%
Ανύπαντρες μητέρες	13	31.0%	13	31.7%
Ηλικιωμένοι	12	28.6%	7	17.1%
Γυναίκες	9	21.4%	11	26.8%
άλλες ομάδες	3	7.1%	15	36.6%
καμιά ομάδα	0	0%		-

Πίνακας II.25. Τι ακριβώς παρέχετε σ' αυτές τις ομάδες;

	συχνότητα εμφάνισης	ποσοστό θετικών απαντήσεων
Οικονομική ενίσχυση (επίδομα ανεργίας, προνοιακά επιδόματα, φιλανθρωπία κλπ.)	7	17.1%
Υλική συνεισφορά (τρόφιμα, ρούχα κλπ.)	11	26.8%
Εκπαίδευση / Κατάρτιση	23	56.1%
Συμβουλευτική υποστήριξη και εμπύχωση	32	78.0%
Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και θεραπευτική	14	33.3%
Στέγη / Φιλοξενία	10	24.4%
Ένταξη / Κοινωνική Επανένταξη / Εύρεση εργασίας	25	61.0%
Άλλο	8	19.5%

Πίνακας II.26. Ποιες από τις παρακάτω ειδικότητες απασχολούνται σε θέματα κοινωνικού αποκλεισμού στον φορέα σας;

	συχνότητα εμφάνισης	ποσοστό θετικών απαντήσεων
Οικονομολόγοι	14	33.3%
Νομικοί	16	38.1%
Εγκληματολόγοι	5	11.9%
Κοινωνιολόγοι	15	35.7%
Κοινωνικοί Λειτουργοί	29	69.0%
Ψυχολόγοι	25	59.5%
Γιατροί και παραϊατρικές ειδικότητες (νοσηλεύτες κλπ.)	9	21.4%
Εκπαιδευτικοί	4	9.5%
άλλες ειδικότητες	12	28.6%

Πίνακας II.27. Μέχρι τώρα, ποιο εργασιακό καθεστώς ισχύει για τους εργαζόμενους στο φορέα σας, σε θέματα κοινωνικού αποκλεισμού;

	συχνότητα εμφάνισης	ποσοστό θετικών απαντήσεων
Μισθωτοί ορισμένοι / αορίστου χρόνου	28	66.7%
Εξωτερικοί συνεργάτες	12	28.6%
Με σύμβαση έργου	17	40.5%
άλλο	7	16.7%
Δεν ξέρω / Δεν απαντώ	1	2.4%

Πίνακας Π.28. Σε ποιους τομείς θα επεκτείνετε τις δραστηριότητές σας;

	συχνότητα εμφάνισης	ποσοστό θετικών απαντήσεων
Οικονομική ενίσχυση (επίδομα ανεργίας, προνοιακά επιδόματα, φιλανθρωπία κλπ)	8	19.0%
Υλική συνεισφορά (τρόφιμα, ρούχα κλπ)	4	9.5%
Εκπαίδευση / Κατάρτιση	21	50.0%
Συμβουλευτική υποστήριξη και εμπύχωση	22	52.4%
Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και θεραπευτική	6	14.3%
Στέγη / Φιλοξενία	10	23.8%
Ένταξη / Κοινωνική επανένταξη / εύρεση εργασίας	22	52.4%
άλλο	6	14.3%
<i>μη απαντήσεις</i>	8	19.0%

Πίνακας Π.29. Τι ειδικότητες πρέπει να έχουν αυτά τα άτομα κατά τη γνώμη σας;

	συχνότητα εμφάνισης	ποσοστό θετικών απαντήσεων
Οικονομολόγοι	5	11.9%
Νομικοί	9	21.4%
Εγκληματολόγοι	3	7.1%
Κοινωνιολόγοι	18	42.9%
Κοινωνικοί λειτουργοί	29	69.0%
Ψυχολόγοι	28	66.7%
Εμπειρική ειδίκευση	14	33.3%
Γιατροί και άλλες παραϊατρικές ειδικεύσεις (νοσηλεύτές κλπ)	4	9.5%
άλλες ειδικεύσεις	5	11.9%
Δεν ξέρω / Δεν απαντώ	2	4.7%
<i>Μη απαντήσεις</i>	6	14.3%

Πίνακας Π.30. Με ποιο νομικό καθεστώς πραγματοποιούνται προσλήψεις και συνεργασίες στον φορέα που εργάζεστε;

	συχνότητα εμφάνισης	ποσοστό θετικών απαντήσεων
Μέσω ΑΣΕΠ (ν.2190/94, ν.2527/97)	14	33.3%
Ελεύθερη αγορά χωρίς περιορισμούς	20	47.6%
Εθελοντές	10	23.8%
Χωρίς πρόσληψη / ανάθεση έργου	12	28.6%
Δεν ξέρω / Δεν απαντώ	2	4.7%

Πίνακας Π.31. Με ποιο εργασιακό καθεστώς θεωρείτε ότι μπορούν να προσληφθούν οι απόφοιτοι του ΠΜΣ στον φορέα σας;

	συχνότητα εμφάνισης	ποσοστό θετικών απαντήσεων
Μισθωτοί ορισμένου / αορίστου χρόνου	19	45.2%
Εξωτερικοί συνεργάτες	19	45.2%
Με σύμβαση έργου	18	42.9%
Δεν ξέρω / Δεν απαντώ	7	16.7%
<i>Μη απαντήσεις values</i>	3	7.1%

Πίνακας Π.32. Πηγές χρηματοδότησης

	Ποιες είναι οι μέχρι τώρα πηγές χρηματοδότησης του φορέα σας;		Ποιες νέες χρηματοδοτήσεις πιστεύετε ότι θα έχετε στο μέλλον;	
	συχνότητα εμφάνισης	ποσοστό θετικών απαντήσεων	συχνότητα εμφάνισης	ποσοστό θετικών απαντήσεων
Ευρωπαϊκή Ένωση	28	66.7%	25	59.5%
Υπουργείο				
ελληνικού κράτους	31	73.8%	23	54.7%
Εισφορές / Χορηγίες	10	23.8%	11	26.2%
Αυτοχρηματοδότηση	11	26.2%	7	16.7%
Άλλο	3	7.1%	4	9.5%
ΔΕ/ΔΑ	-	-	7	16.7%
Μη απαντήσεις	-	-	1	2.4%

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Σ. ΑΜΙΝ, *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, χ.χ., τ. 1.
- Η. ANHEIER, Α. BEN-NER, "Shifting boundaries: Long term changes in the size of the profit, non-profit, co-operative and government sectors", *Annals of Public and Co-operative Economics*, 1997, Vol. 68, No. 3, σσ. 335-353.
- P. BAUBY, "La difficile emergence d' une conception europeene des services publics", στο S. MAPPA, *Essai historique sur l' interet general*, Paris, Karthala, 1997, σσ. 102-127.
- P. BAUBY, *Le service public*, Dominos, Flammarion, 1997.
- Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Παγκοσμιοποίηση, η μεγάλη χίμαιρα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1999.
- J. BYNNER, "Use of longitudinal data in the study of Social Exclusion", *OECD EXPERT SEMINAR on Childhood Social Exclusion (CERI)*, χ.χ., <http://www.oecd.org/als/pdfs/ceri/docs/bynner.pdf>
- B. GAZIER, "Ce que sont les marches transitionnels", J. C. BARBIER, J. GAUTIE (eds.), *Les politiques de l' emploi en Europe et aux Etats-Unis*, Paris, PUF, 1998, σσ. 339-355.
- J.K. GALBRAITH, *Η καλή κοινωνία*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997.
- Α. ΓΚΙΝΤΕΝΣ, *Ο τρίτος δρόμος. Η ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα, Πόλις, 1998.
- Α. ΓΚΙΝΤΕΝΣ, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*, Αθήνα, Πόλις, 1999.
- P. GLOTZ, *Μανιφέστο για μια νέα Ευρωπαϊκή Αριστερά*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986.
- A. GORZ, *Αντίο προλεταριάτο*, Αθήνα, Νέα Σκέψη, 1986.
- A. GORZ, *Η αθλιότητα του σήμερα και η προοπτική για το αύριο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1999.
- S. EBERSOLD, "Exclusion and disability", *OECD EXPERT SEMINAR on Childhood Social Exclusion (CERI)*, χ.χ., <http://www.oecd.org/els/pdfs/Ceri/docs/ebereng.pdf>.
- R. HAVEMAN, "Reducing poverty while increasing employment: A primer on alternative strategies and a Blueprint", *The OECD Jobs Study*, Working Paper, No. 7, Paris, 1995.
- D. ISTANCE, "Education and Social Exclusion", *The OECD Observer*, No. 208, October/November 1997, σελ. 27-33.
- Π.Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ, *Η Συνθήκη του Άμστερνταμ. Νέο πρότυπο ολοκλήρωσης ή σύμπτωμα απο-ολοκλήρωσης;*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998.

TZ. KABOYNIΔH, "Κοινωνικός αποκλεισμός. Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής", Δ. ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ et alii, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια Θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1996, τ. 1, σσ. 47-79.

M. CAMPBELL, "Synthesis Report", στο [EUROPEAN COMMISSION], *The third system employment and local development. Volume 1*, 1999, http://europa.eu.int/comm/dg05/empl&est/3syst/vol1_en.pdf.

S. KLASSEN, "Social Exclusion and children in OECD countries: some conceptual issues", *OECD EXPERT SEMINAR on Childhood Social Exclusion (CERI)*, χ.χ., <http://www.oecd.org/els/pdfs/ceri/docs/klassen.pdf>

J. COMBES, "Social Exclusion", *OECD EXPERT SEMINAR on Childhood Social Exclusion (CERI)*, χ.χ., <http://www.oecd.org/els/pdfs/ceri/docs/combes.pdf>

J. L. LAVILLE (ed.), *Les services de proximite en Europe*, Paris, Syros-Alternative, 1992.

J. L. LAVILLE, "Nouveaux services et evolution des politiques publiques en Europe", J. C. BARBIER, J. GAUTIE (eds.), *Les politiques de l'emploi en Europe et aux Etats-Unis*, Paris, PUF, 1998, σσ. 317-338.

R. LENOIR, *Les Exclus*, Paris, Seuil, 1974.

B. LOREND AHL, "New cooperatives and local development: A study of six cases in Jeamtland, Sweden", *Journal of Rural Studies*, 1996, Vol. 12, No. 2, σσ. 143-150.

PH. R. MAGRAB, "Empowerment zones and enterprise communities: a quick overview", *OECD EXPERT SEMINAR on Childhood Social Exclusion (CERI)*, χ.χ., <http://www.oecd.org/els/pdfs/ceri/docs/phyllis1.pdf>

H. MARCUSE, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, Αθήνα, Παπαζήση, 1971.

T.H. MARSHALL, «Η ιδιότητα του πολίτη και η κοινωνική τάξη», στο, T.H. MARSHALL, T. BOTTOMORE, *Η ιδιότητα του πολίτη και η κοινωνική τάξη*, Αθήνα, Gutenberg, 1995, σσ. 31-121.

D.M. NEWBERRY, *Competition and regulation in the electricity industry*, Paris, OECD, 1996, <http://www.oecd.org/daf/clp/bdpt.106.htm>.

D. OSBORN, T. GAEBLER, *Reinventing Government. How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*, New York, Plume Books, 1993.

S. PRAVATO, M. FINGER, "Enterprises et services publics en Suisse", στο, S. MAPPA, *Essai historique sur l'interet general*, Paris, Karthala, 1997, σσ. 53-99.

J. RIFKIN, *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1996.

L.M. SALAMAN, H.K. ANHEIER, *The Emerging Non-Profit Sector: An Overview*, Manchester, Manchester University Press, 1996.

Γ. ΤΣΙΑΚΑΛΟΣ, "Κοινωνικός αποκλεισμός. Όρισμοί, πλαίσιο και ζητήματα", Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός. Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Gutenberg, 1998, σσ. 39-65.

L. THUROW, *Το μέλλον του καπιταλισμού. Πώς οι σύγχρονες οικονομικές δυνάμεις διαμορφώνουν τον κόσμο του αύριο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997.

H. WESTLUND, S. WESTERDAHL, *The Community Based Economy and Employment at the Local Level*, Stockholm, SCI/SISE, 1997.

S. WESTERDAHL, H. WESTLUND, "Social economy and new jobs. A summary of twenty case studies in European regions", *Annals of Public and Cooperative Economics*, 1998, Vol. 69, No. 2, σσ. 193-218.

ΠΗΓΕΣ

"Recommendation on common criteria concerning sufficient resources and social assistance in social protection systems", No. 92/441/EEC, 24 June 1992, *Official Journal*, No. 245, 26-8-1992.

"Resolution of the Council and of the Ministers for social affairs meeting within the Council of 29 September 1989 on combating social exclusion", Document no. 489Y031(01), *Official Journal*, C277, 31-10-1989.

[EUROPEAN COMMISSION], "European social policy-Options for the Union", *Green Paper*, Brussels, EUROPEAN COMMISSION, GDV, 1993, COM(93)551.

[EUROPEAN COMMISSION], *Grants and loans from the European Union*, SECRETARIAT GENERAL, http://europa.eu.int/comm/secretariat_general/sgc/en/plch1sl.htm.

[EUROPEAN COMMISSION], "The future of social protection: A framework for the a European debate", *Communication from the Commission*, 1995, COM(95)466final.

[EUROPEAN COMMISSION], "Modernising and improving social protection in the European Union", *Communication from the Commission*, 1997, COM(97)102.

[EUROPEAN COMMISSION], "Promoting the role of voluntary organisations and foundations in Europe", *Communication from the Commission*, COM(97)241final, 6/6/1997, http://europa.eu.int/comm/dg23/library/lib-social_economy/opgfd_en.pdf.

[EUROPEAN COMMISSION], *Report to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, on the implementation of the Recommendation 92/441/EEC, 24 June 1992, on common criteria concerning sufficient resources and social assistance in social protection*

systems, 1998, COM(1998)774 Final, http://europa.eu.int/comm/dg05/soc-prot/social/comm_774_en.pdf.

[EUROPEAN COMMISSION], *A concerted strategy for modernizing social protection*, [Document drawn up on the basis of COM(99)347final, adopted on 14 July 1999], 1999, http://europa.eu.int/comm/dg05/soc-prot/social/comm99-347_enpdf.

EUROSTAT, *Non-Monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion*, 1998, <http://europa.eu.int/en/comm/eurostat/research/supcom.95/02/result/result02.pdf>.

OECD, *Comparative overview of privatisation policies and institutions in OECD member countries*, http://www.oecd.org/daf/peru/privatisation/network/privnet4_overview_eng.htm.

OECD, *Regulation and competition issues in broadcasting, in the light of convergence*, Directorate for financial, fiscal and enterprise affairs, Committee on competition law and policy, DAF/FE/clp(99)1, Paris, 1999.

OECD, *The OECD jobs study. Facts, analysis, strategies*, Paris, 1994, <http://www.oecd.org/sge/min/94>.

OECD, *Privatisation Trends in OECD Countries*, 1996, http://www.oecd.org/daf/peru/publications/privatisation/pub_intro_trends96.htm.

[ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ], *Αναμορφωμένο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης του Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας. ΚΠΣ 1994-1999*, Αθήνα, χ.χ.

[ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ], *Λειτουργικό Πρόγραμμα Απασχόληση. Άξονες NOW-HORIZON-YOUTHSTART, 1994-1999*, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΔ V-EKT, Αθήνα, 1994.